

Verschillen in Vrijheid

DE DEMOCRATISCHE IDENTITEIT
VAN DE PUBLIEKE RUIMTE

Roel De Ridder
Provinciale Hogeschool Limburg

DEPARTEMENT Architectuur en
Beeldende Kunst
OPLEIDING Architectuur

SEMINARIE Architectuurkritiek
ACADEMIEJAAR 2006-2007

PROMOTOR Dr. Sylvain
De Bleeckere

Woord vooraf

Zonder de rijke zwarte muziekgeschiedenis was deze thesis nooit tot stand gekomen. Dr. Sylvain De Bleeckere vroeg ons, de verse studenten in het seminarie, anderhalf jaar geleden om voor de eerste begeleiding enkele persoonlijke interesses op papier te zetten. Ik koos voor 'jazz', 'soul', 'Beat Generation', 'Black Panthers', 'emancipatie', 'anti-establishment' en voor de vrijheid in de schilderijen van Jackson Pollock en in de solo's van John Coltrane. Achteraf bekeken zitten zowat al die woorden in de thesis.

'Vrijheid' is de leidraad, en daarop zijn we verder gegaan. Martin Luther King Jr. streed de laatste dertien jaren van zijn korte leven voor vrijheid. De keuze om iets te doen rond de geweldloze Civil Rights Movement was snel gemaakt. Een boeiender onderwerp kon ik moeilijk bedenken. Dr. De Bleeckere stelde voor om Charles Moore erbij te betrekken. Toegegeven, die oktoberdag voelde ik meer voor andere architecten. Ik noteerde die naam. Om niet te vergeten om wie het ging, voegde ik er de afkorting 'POMO' aan toe, voor 'postmodern'. Nu weet ik dat Charles Moore meer is dan een 'POMO-architect'. Hij zette de publieke ruimte op de kaart van de VS na de Tweede Wereldoorlog. Het thema verbreedde, de publieke ruimte kwam erbij. Wie publieke ruimte zegt, zegt Hannah Arendt. Dat wist ik toen niet. Maar vanaf nu zal Arendt mij blijven inspireren, daar ben ik zeker van. Hannah Arendts politieke filosofie is voor mij de grootste ontdekking van de afgelopen twee jaren.

Ik kom even terug op de muziek. Als ik een plaat van Public Enemy opleg, dan schieten beelden door mijn hoofd van de Black Panthers en de Nation of Islam. Vandaag kan ik niet meer naar 'A Change Is Gonna Come' van Sam Cooke, 'Think' van de zwarte soulster Aretha Franklin – opgenomen in 1968 (!) met een blanke band (!) in Alabama (!) – of John Coltrane luisteren zonder aan Kings onvoorwaardelijke inzet te denken. De zwarte muziek ligt aan de basis van deze thesis. De zwarte muziek zal nooit meer hetzelfde klinken.

Roel De Ridder
2 maart 2007

Dank

Dr. Sylvain De Bleeckere, bedankt voor de vele open gesprekken. Vanaf de eerste begeleiding, nu bijna anderhalf jaar geleden, heb ik jouw zachte maar bezielde aanpak weten te appreciëren. Jij hebt me kennis laten maken met Hannah Arendt en met de denker in Martin Luther King Jr. Een wereld is voor mij opengegaan.

Peter Princen, bedankt om mij op het spoor te brengen van de teksten van George Baird, Ronald Beiner en Kenneth Frampton over Hannah Arendts politieke filosofie in relatie tot architectuur.

Willy Schaeken, bedankt voor de originele teksten van Martin Luther King Jr.

Martine, bedankt voor de initiatieve lay-out.

Mama, jij hebt mij begeleid van de eerste geboorte tot de twee geboorte. De waarden van de Civil Rights Movement heb ik – onbewust – dankzij jou meegerekregen. Wij weten wat we aan elkaar hebben. Ook bedankt voor de laatste correcties.

4

Annemie, jij bent al die tijd mijn klankbord geweest. Die rol heb je met glans vervuld. Bedankt voor de taaltips en het geduld. Jij bent mijn steun en toeverlaat in de private en de publieke ruimte.

Inhoud

0. Inleiding

0.1. Domein, thema en onderwerp	11
Domein	
Thema	
Onderwerp	
HANNAH ARENDT	
MARTIN LUTHER KING JR.	
CHARLES MOORE	
0.2. Onderzoek en methode	13
Onderzoeksvraag	
Fundamenteel onderzoek	
Literatuuronderzoek	
TIJDBEELD	
DE WERELD VAN DE FILOSOFIE	
DE WERELD VAN DE SAMENLEVING	
DE WERELD VAN DE ARCHITECTUUR	
Colloquium	
Veldonderzoek	
Methode	
MATRIX	
ICONEN	
INDELING VAN DE THESIS	

1. De wereld van de filosofie

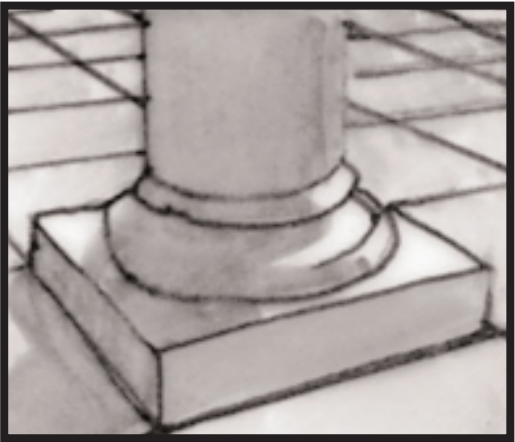
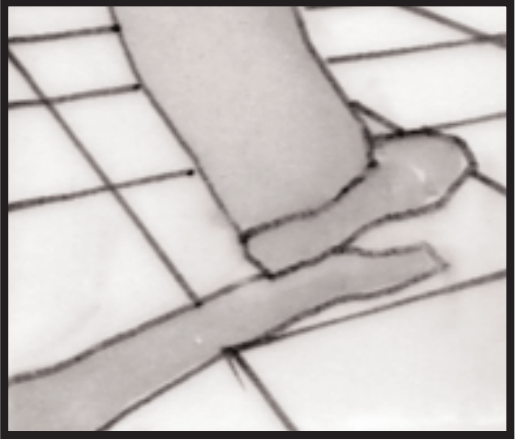
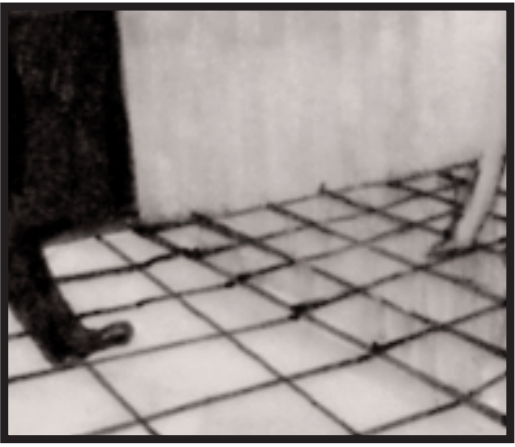
1.1. “Ich will verstehen”	25
De menselijke conditie	
De ‘vita activa’	
ARBEIDEN	
WERKEN	
HANDELEN	
DE VITA ACTIVA DOOR DE JAREN HEEN	
1.2. De donkere zijde van de liberale democratie	28
Rudi Visker	
1.3. De vage grens tussen het private en publieke domein	30
Hannah Arendt	
Rudi Visker	
Architectuur	
1.4. Dialectiek en Zeitgeist	33
King en Hegel	
King en de synthese van zijn voorbeelden	
Het postmodernisme en de negatie van de Zeitgeist	

1.5.	Gevaren voor de publieke ruimte	37
	De kritiek van Kant en Moore	
	Totalitarisme en de onverschilligheid ten opzichte van het verschil	
	Nationalisme in de ogen van Visker en King	
	BLACK POWER	
1.6.	Cornel West en de différence	43
1.7.	Identiteit en pluraliteit	45
	De demon van Arendt	
	De dubbele identiteit van de zwarten in de VS	
1.8.	Identiteit en publieke ruimte in de architectuur van Charles Moore	48
	Unieke identiteit	
	Places	
	De gemeenschap	
	Ambigüiteit in Californië	
1.9.	Het forum van de democratie	51
	Thomas Jefferson	
	'On Revolution'	
1.10.	De publieke ruimte en politieke vrijheid	53
	Emancipatie en de publieke ruimte	
	Publieke ruimte en pseudo-publieke ruimte	
1.11.	Oordelen	56
	Oordelen en openbaarheid	
	Het persoonlijke oordeel	
2.	De wereld van de samenleving	
2.1.	De tweede geboorte	65
	Identiteit en nataliteit	
	King en de moeilijkheid om iets nieuws te beginnen	
2.2.	De protagonisten van de burgerrechtenstrijd	67
	Abolitionisme en het prille gevecht tegen Jim Crow	
	Merkwaardig fruit	
	NAACP	
	Emmett Till	
	Rosa Parks	
	De geboorte van een strijder voor burgerrechten	
	Verenigingen	
2.3.	Tactieken en strategieën	73
	Zwarte pagina's in de zwarte geschiedenis	
	ONMOGELIJKHEID TOT HANDELEN	
	TWEEDE GEBOORTE IN ZICHT	
	JIM CROW: PIJNLIJKE WEEËN	
	DE STRATEGIE VAN DE NAACP	
	VERGELIJKING MET DE RASSENWETTEN IN NAZI-DUISSLAND	
	SEGREGATIE IN DE HUIDIGE VS	
	De publieke ruimte als strijdtoneel	
	BROWN VS BOARD OF EDUCATION	
	DE BUSBOYCOT IN MONTGOMERY	

GEWELDLOOS VERZET
 BURGERLIJKE ONGEHOORZAAMHEID
 DE VERSPREIDING VAN DE BEWEGING
 SIT-INS
 FREEDOM RIDES
 ALBANY MOVEMENT
 GEWELDLOOS VERZET TEGEN EEN ONVERZETTELIJKE STADSADMINISTRATIE
 'LETTER FROM BIRMINGHAM JAIL'
 EEN GEWELDDADIGE AFLOOP IN BIRMINGHAM
 DE TOTSTANDKOMING VAN DE MARS OP WASHINGTON
 HET UNIEKE KARAKTER VAN DE AMERIKAANSE HOOFDSTAD
 HET VERLOOP VAN DE MARS OP WASHINGTON
 HET VOORLOPIGE EINDPUNT VAN DE STRIJD
 SELMA

2.4.	De prijs van de strijd	97
	Armoede in de VS en in Vietnam	
	Profetische woorden in Memphis	
2.5.	Het handelen van King gespiegeld aan Arendts theorie	98
	Oordelen en handelen	
	Vergeving en belofte	
	Kants respect voor de toeschouwer	
2.6.	Charles Moore: politiek en participatie	101
	Postmodernisme en politiek	
	Architectuuronderwijs in moeilijke dagen	
	Participatie	
	Moore, Ruble en Yudell	
2.7.	Arendt, King en Moore	104
	Iets nieuws beginnen	
	Bezit	
	Werken	
3.	De wereld van de architectuur	
3.1.	Arbeiden, werken en architectuur	111
	Arbeiden, werken en de weerslag op architectuur	
	De teloorgang van de politieke stad	
	Het publieke, het private en het sociale	
	Homo faber en animal laborans	
	Animal laborans en de verwisselbaarheid van de wereld	
	De identiteit van de consumptie	
3.2.	Meaning in Architecture	117
	Een kritische geschiedenis van de publieke ruimte	
	in de stedenbouw	
	Een relevante uitdrukking van architectuur	
3.3.	Kritiek op een criticus	119
3.4.	Ronald Beiner en architectuur als generator van burgerzin	120
	Architectuur en sterfelijkheid	
	Architectuur en politiek	

3.5. Team 10	122
Kritiek en pluralisme	
De gemeenschap in beweging	
Framptons kritiek en de oude stad	
3.6. Beweging in de architectuur van Charles Moore	126
Kresge College	
Water en holisme	
Elitaire kunst	
3.7. De private woning	130
Principes en enthousiasmes	
Huizen	
Het ‘buiten’ binnenbrengen	
3.8. De invloed van het verleden	133
Een link tussen Team 10 en Charles Moore	
De villa van Hadrianus	
Louis Kahn	
Soane, Jefferson en Schinkel	
Tegel Harbor	
3.9. Charles Moore: werken en handelen	142
Tijd, tijdgeest en tijdloosheid	
Piazza d’Italia	
Hood Museum	
3.10. De campus: Moore, Ruble en Yudell	146
Een solide basis	
Een oer-Amerikaanse traditie	
Verhalende plekken	
MRY kritisch bekeken	
3.11. De invloed van Charles Moore op andere architecten	151
Frank Gehry	
ONTWERPEN VAN MOORE	
ONTWERPEN VAN GEHRY	
3.12. Getuigen van de Civil Rights Movement	154
Max Bond	
Memorials ter ere van King	
4. Uitleiding: het actuele debat over de publieke ruimte	167
Toyo Ito en het architectuurdebat in Vlaanderen	
De wetgeving betreffende publieke ruimte:	
“een onontwarbaar kluwen”	
Verschillen in vrijheid	
ACTIEF PLURALISME	
LEREN PRATEN	
DE UNIEKE PLURALITEIT VAN BRUSSEL	
Naar een actief pluralistische architectuur	
bibliografie	175
index	183

inleiding

0.1. Domein, thema en onderwerp

Domein

Na de Tweede Wereldoorlog ontstaat er in de Verenigde Staten (VS) een hernieuwde aandacht voor het democratisch denken. De VS zijn dan al bijna 200 jaar vertrouwd met de democratie maar toch is niet overal elke zin uit de Onafhankelijkheidsverklaring in praktijk gebracht. *“We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal”*, schreef Founding Father Thomas Jefferson. De realiteit is tot het midden van de jaren zestig anders. De segregatie ontnemt de zwarte bevolking een aanzienlijk deel van haar vrijheid. In Europa is de Tweede Wereldoorlog, op gang gebracht door het sterk antidemocratisch denken van de Duitse nationaal-socialisten, net achter de rug.

De Amerikaanse populaire cultuur explodeert in de jaren zestig. De tegencultuur, in het leven geroepen door de Beat Generation van onder andere Allen Ginsberg en Jack Kerouac, wint een publiek voor zich. Deze thesis heeft als domein de optimistische jaren vijftig en de woelige jaren zestig in de VS. De gemiddelde levensstandaard in het Westen gaat erop vooruit maar er heerst sociale onrust. De vooruitgang gaat steeds sneller en een groot deel van de bevolking wil, parallel daaraan, steeds sneller resultaten zien van de sociale strijd.

Thema

De Verenigde Staten beschouwen vrijheid als dé hoeksteen van de democratische samenleving. Dat blijkt ook nu de VS hun model van de liberale democratie willen opleggen aan andere landen, voornamelijk aan dictaturen en linkse regimes. Kritische stemmen vallen de politieke koers van de VS aan, zeker nu de neoconservatieven aan de macht zijn. Frankrijk en Duitsland zijn sterke tegenstander van de oorlog in Irak. In de VS groeit de kritiek van binnen uit. De situatie in Irak herinnert aan de Vietnamoorlog die nog vers in het geheugen ligt. De vrije markt is aan de overzijde van de Atlantische Oceaan nog heiliger dan hier. In Europa ligt in het democratische denkbeeld steeds een grotere klemtoon op gelijkheid.

Vrijheid is het thema van deze thesis. De publieke ruimte, die toegankelijk zou moeten zijn voor iedereen, kunnen we zien als een graadmeter om te oordelen over het al dan niet vrij zijn van de inwoners van een land of een stad. Het neoliberalisme gaat gepaard met een vaak ondoordachte privatisering. Dat zien we ook in België. De overheid verkoopt openbare gebouwen aan privé-investeerders om de begroting te doen kloppen, zodat de echte publieke ruimte schaars wordt. Critici klagen aan dat de overheid en onze cultuur minder zichtbaar zijn dan voorheen. Onze politieke identiteit gaat verloren.

In de Verenigde Staten verschenen er na de Tweede Wereldoorlog figuren in de openbaarheid die het belang van de publieke ruimte, als een ruimte waar volgens het democratisch denken het verschil legitiem is, onderkennen.

Onderwerp

Drie vrijheidsdenkers bakenen het onderwerp af. Hannah Arendt, Martin Luther King Jr. en Charles W. Moore hebben elk hun eigen, unieke visie op de publieke ruimte.

HANNAH ARENDT

De Joods-Duitse politieke denkster en filosofe Hannah Arendt spreekt in haar omvangrijke oeuvre geregeld over de publieke ruimte als de plaats om te discussiëren in vrijheid. Ze woont in New York als ze haar belangrijkste werken schrijft. Haar teksten dragen littekens, achtergelaten door het nationaal-socialisme van de Duitse Nazi-partij. Tijdens de Tweede Wereldoorlog ontvlucht Arendt haar geboorteland Duitsland. Eerst gaat ze naar Parijs, later naar de VS. De littekens van Arendt maken haar geschriften erg radicaal. De kern van Arendts denken bestaat uit: de mensen, macht, geweld, grenzen, handelen, onsterfelijkheid, totalitarisme en burgerlijke ongehoorzaamheid. Dit alles is gekruid met een bijzonder sterk engagement voor vrijheid.

MARTIN LUTHER KING JR.

Hoewel Martin Luther King Jr. bekend staat als burgerrechtenleider en vooral als begenadigd retor is hij een belangrijke twintigste-eeuwse denker. Zijn droom is een land zonder racisme en armoede. Door middel van goed uitgekende protestacties onder leiding van King, herovert de Amerikaanse zwarte bevolking de publieke ruimte die haar ontzegd was tijdens de jaren van slavernij en segregatie. King beroept zich op voorbeelden zoals de Duitse filosoof Georg Wilhelm Friedrich Hegel en de Indische leider Mohandas Karamchand Gandhi. Als middelen in de strijd voor burgerrechten gebruiken King en de Civil Rights Movement burgerlijke ongehoorzaamheid en geweldloos verzet. In de eerste plaats was King dominee. Zijn hele denken steunt op een eigen interpretatie van de protestantse theologie.

CHARLES MOORE

De 'plaats' is een concept dat centraal staat in de essays en het architecturale werk van de Amerikaanse architect Charles W. Moore. Het essay van Moore dat de grootste impact heeft, is: 'You have to pay for the public life'. Charles Moore is één van de eerste naoorlogse architecten die belang hecht aan de 'public realm'. Hij merkt een gebrek op aan goede 'plaatsen' en denkt erover na hoe de ideale publieke ruimte er kan uitzien. Disneyland in Californië voldoet aan bijna alle voorwaarden maar de bezoekers moeten betalen om er binnen te komen. Bovendien zijn, tot het midden van de jaren zestig, zwarten niet welkom in de pretparken van de Deep South. Moore ontwerpt daarom zelf publieke ruimtes. Daarvoor beroept hij zich op gekende klassieke voorbeelden en plaatselijke vernaculaire architectuur. De eclectische stijl van Moore moeten we zien als een reactie op het dogmatische modernisme. Zijn populisme zoekt aansluiting bij de populaire cultuur die in de jaren vijftig en zestig floreert aan de Amerikaanse westkust.

0.2. Onderzoek en methode

Onderzoeksvraag

De onderzoeksvraag situeert zich in de context van het seminarie architectuurkritiek op het niveau van de fundamenteën van het hedendaagse denken over architectuur. Het onderzoeksproject van het seminarie is ‘Democratie en architectuur’. Het is in die context dat deze thesis is ontstaan.

Het opzet van deze thesis is een onderzoek naar het wezen van de publieke ruimte in een democratische samenleving. Concreet vertaalt zich dat in de volgende vraag: “Welke antropologische, sociale en architecturale waarde heeft de publieke ruimte in de huidige democratische samenleving?”

Fundamenteel onderzoek

De geschriften van Hannah Arendt helpen ons om een definitie te vormen van publieke ruimte. Uiteraard gaat het initieel om een fundamentele benadering. Martin Luther King Jr. en de Civil Rights Movement (CRM) benaderen het fenomeen op een ander manier. De segregatie in de zuidelijke staten van de VS ondermijnt de ware publieke ruimte. King en de CRM bevrijden niet alleen de zwarten in de ex-slavenstaten, ze doen hetzelfde met de publieke ruimte zelf. Dat gebeurt van binnen uit. Op een geweldloze manier eisen de zwarten de publieke ruimte op. Charles Moore ontwerpt niet alleen publieke ruimtes, hij schrijft er ook over.

Rudi Visker, een professor filosofie aan de Katholieke Universiteit in Leuven (KUL), actualiseert de politieke filosofie van Arendt. Zijn omschrijving van de publieke ruimte verschilt niet veel van die van Arendt. Viskers denken sluit aan bij het actief pluralisme. De architectuurcritici Kenneth Frampton en George Baird en de politicoloog Ronald Beiner leggen elk op hun manier de link tussen Arendts denken en de wereld van de architectuur. De zwarte filosoof Cornel West linkt een sterk, zwart bewustzijn aan het architectuurtheoretische discours.

Literatuuronderzoek

De essentie van dit fundamenteel onderzoek ligt in het lezen en verwerken van de primaire bronnen van de drie hoofdrolspelers: King, Arendt en Moore. Ze waren tijdgenoten. Ze kenden hun hoogdagen in de jaren zestig van de twintigste eeuw: Arendt publiceerde en gaf les, King organiseerde zijn belangrijkste marsen en Moore ontwierp de wereldbepaalde Sea Ranch in Californië. Daarom dringt het leggen van verbanden zich op. Het is niet omdat vrijheid de drijfveer was voor de drie denkers dat dit begrip op een gelijkaardige manier gestalte krijgt. Er zijn wel degelijk opmerkelijke verschillen. Dat komt aan het licht tijdens het onderzoek van de bronnen en in een beperkt veldonderzoek.

Originele teksten van Arendt, King en Moore vormen de fundamenteën van deze thesis. Op de tweede plaats komen teksten geschreven door anderen die specifieke verbanden blootleggen tussen de drie denkers onderling. Daarnaast zijn er teksten die gelden als inleiding tot een thema, als actualisering of als sfeerschets van een bepaalde periode of beweging.

TIJDBEELD

In 1968 protesteerden de studenten in Parijs massaal tegen de gang van zaken in de wereldpolitiek. Een goede twintig jaar vroeger – tijdens de periode waarin Charlie Parker, Dizzy Gillespie en Thelonious Monk met de bebop, de nieuwe jazz, de nachtclubs onveilig maken – staat in New York de Beat Generation op, een groep schrijvers. Zij leggen de fundamenten waarop de tegencultuur ontstaat. Het ritme – dat ook in de bop de solisten voortstuwt – is bepalend in de poëzie en het proza van de leden van de Beats. De Amerikaanse zangers Bob Dylan en Tom Waits en de Nederlandse dichter Jules Deelder laten zich gewillig beïnvloeden door Jack Kerouac, Allen Ginsberg, William Burroughs, Neal Cassidy en de andere leden van de Beat Generation. Het bekendste product van de schrijversgroep is **'On the Road'** (1957), geschreven door Jack Kerouac. In het boek neemt de schrijver ons mee voor een aantal autoritten van New York, de bakermat van de meeste Beats, naar de Amerikaanse westkust en naar Mexico. In **'On the Road'** duiken de Beats op onder pseudoniemen: Kerouac is Sal Paradise en Cassidy is Dean Moriarty. Onderweg genieten ze van zwarte muziek, van het landschap maar vooral van de vrijheid. Of zoals de overenthousiaste Dean steeds zegt tegen Sal: "Dig this Sal!"

Allen Ginsberg, Carlo Marx in de roman van Jack Kerouac, is een spirituele poëet. Hij is zowat de leider van de Beat Generation. Ginsberg is een veelvuldig geïnterviewd man. De bundel **'Spontaneous Mind: Selected Interviews 1958–1996'** (2001) verschaft een bijzonder inzicht in de ideeënwereld van de tegencultuur en laat zien dat Ginsberg veel meer is dan een dichter. Ginsbergs aanvaringen met politiediensten tijdens spirituele manifestaties doen denken aan de tegenkanting die Martin Luther King Jr. kreeg te verduren tijdens zijn marsen.

DE WERELD VAN DE FILOSOFIE

Een toegankelijk werk uit de reeks **'Kopstukken Filosofie'** (2001) doet dienst als inleiding tot het denken van Hannah Arendt. **'Politiek in donkere tijden'** (1999) is een verzameling essays van Arendt, voorzien van een deskundige inleiding. De verhandeling over arbeiden, werken en handelen plaatst onze activiteiten in een privaat of een publiek kader. In **'Vita Activa'** (1994), de Nederlandse vertaling van **'The Human Condition'**, gaat Arendt nog dieper in op de menselijke activiteiten. Ze wijdt hoofdstukken aan de publieke ruimte en aan de **'vita activa'** in de moderne tijd. Arendts dood in 1975 belette dat ze haar trilogie **'The Life of the Mind'** kon afwerken. Van het laatste deel over **'oordelen'**, rolde slechts één bladzijde uit haar typemachine. In 1970 gaf zij in New York een lessenreeks over het denken van Immanuel Kant. De lezingen gaan over oordelen en ze bewijzen dat Kant zich inliet met het politieke denken. De bundel **'Oordelen: Lezingen over Kants politieke filosofie'** (1996) doet dienst als plaatsvervanger voor het derde deel van **'The Life of the Mind'** (1978). In het boek **'Hannah Arendt: Een biografie'** (2005), een vuistdik werk van Elisabeth Young-Bruehl, vinden we enkele verwijzingen naar de Civil Rights Movement. Nog in 2005 verscheen de Nederlandse vertaling van **'Hannah Arendt'** van Kurt Sondheimer, een inleiding in het gedachtegoed van de politieke filosofe. De

auteur bespreekt in korte hoofdstukken de hoofdthema's van Arendts boeken. Op 13 oktober 2006 zond **Arte** enkele diepgaande, historische interviews met Arendt uit. Ook in die gesprekken haalt de filosofe de publieke ruimte aan.

Hannah Arendts politieke filosofie is actueel. Tot vandaag gaan filosofen en politicologen aan de slag met haar waar werk. De Leuvense professor Rudi Visker beroept zich onder andere op Hannah Arendt, Jacques Derrida en Jean-François Lyotard om een boek te schrijven over multiculturaliteit en de moeilijkheden die daaraan verbonden zijn. In **'Vreemd gaan en vreemd blijven, Filosofie van de multiculturaliteit'** (2005) geeft Visker het belang aan van de zichtbaarheid van het verschil. Op die manier geeft hij een eigen, waardevolle benadering van de publieke ruimte.

DE WERELD VAN DE SAMENLEVING

Stanford University nabij San Francisco in Californië beheert alle teksten van Martin Luther King Jr. in het **'Martin Luther King Papers Project'**. Momenteel bundelt en publiceert een gespecialiseerd team de veelheid aan verhandelingen van King in chronologische volgorde. De teksten doen de lezer inzien dat de dominee steeds bijzonder beredeneerd te werk gaat. Via de website van Stanford zijn de originele manuscripten in te kijken. Willy Schaeken, de auteur van **'Meesters in spiritualiteit: Martin Luther King'** (2003) en **'Martin Luther King: Een bron die nooit opdroogt'** (2005) werkte voor zijn voorafgaand onderzoek actief samen met het team van Stanford. De twee boeken van Schaeken, die een realistische geschiedenis vertellen, zijn het resultaat daarvan. De auteur gaat hagiografisch noch iconoclastisch te werk en gaat diep in op het denken van King. In 2006 kwam van dezelfde schrijver **'Meesters in spiritualiteit: Rosa Parks'** uit. Dat boek gaat dieper in op rol van de vrouwen binnen de burgerrechtenbeweging. Zij waren belangrijker dan de meeste geschiedenschrijvers doen uitschijnen. Het fotoboek **'FREEDOM, A Photographic History of the African American Struggle'**, samengesteld door Manning Marable en Leith Mullings, biedt een volledig overzicht van de Afro-Amerikaanse geschiedenis, in beelden en in beknopte teksten.

Het gedachtegoed van King krijgt een hedendaagse, ietwat radicale actualisering door een tekst van de Amerikaanse, zwarte filosoof Cornel West. West is hoogleraar en een aanhanger van de Black Panther-beweging. Een hoofdstuk van **'Keeping Faith'** (1994) handelt over architectuur. West ziet het *différance*-principe van Jacques Derrida als een mogelijke oplossing voor de huidige crisis, die zich manifesteert op verschillende vlakken in de architectuur(theorie).

Het denken van King vindt vandaag minder en minder aanhang bij de jonge zwarte bevolking in de VS. De hiphopformatie Public Enemy en de regisseur Spike Lee krijgen die aandacht wel. Zij funderen hun gedachtegoed in de radicale Black Power-beweging en in de nationalistische Nation of Islam. Rapper Chuck D van Public Enemy schreef het boek **'Fight the Power'** (1997). De titel verwijst naar een lied van de groep, dat telkens herhaald wordt in de film **'Do the right thing'** van Spike Lee. Lee regisseerde verder onder andere **'Malcolm X'** en **'Get on the bus'**. Beide prenten handelen over Afro-Amerikaanse figuren van de Nation of Islam.

DE WERELD VAN DE ARCHITECTUUR

Kenneth Frampton baseerde de titel van zijn boek **'Labour, Work and Architecture'** (2002) op Arendts werk **'The Human Condition'**. Hij trekt in het essay **'The Status of Man and the Status of his Objects'** na in hoeverre de scheiding van het publieke en het private relevant is in de architectuur. Daarnaast geeft hij het beroep van architect een plaats in de **'vita activa'**. Interessant is dat er twee versies bestaan van het essay. Een eerdere versie verscheen onder de titel **'Labour, Work and Architecture'** in het boek **'Meaning in Architecture'** (1970), onder redactie van de critici Charles Jencks en George Baird. George Baird wijdt in zijn boek **'The Space of Appearance'** (1995) enkele hoofdstukken aan de relatie tussen architectuur en de filosofie van Hannah Arendt. Meerbepaald gaat hij in op **'de arbeid van ons lichaam en het werk van onze handen'**, op hoe architectuur en politiek samengaan en op de publieke ruimte: **'The Space of Appearance'**. Frampton verafschuwt het populisme van Charles Moore. Baird is objectiever en onderkent de waarde van Moores publieke projecten. **'Our Relationship to Architecture as a Mode of Shared Citizenship: Some Arendtian Thoughts'** (2005) is de titel van een tekst die circuleert op het internet. De auteur is Ronald Beiner, een politicoloog verbonden aan de universiteit van Toronto. Aan de hand van die tekst leert hij architecten hoe de publieke ruimte er uit kan zien. Beiner is een voorstander van een nauwe samenwerking tussen politieke denkers en architecten.

16

Charles W. Moore is een architect die zelf heel wat schreef. Zijn belangrijkste essays zijn door een oud-medewerker, Kevin Keim, gebundeld in **'You have to pay for the public life'** (2001). Het begrip **'place'** is de leidraad doorheen de essays én doorheen het gebouwde oeuvre van Moore. Het boek **'An Architectural Life: Memoirs & Memories of Charles W. Moore'** (1996), eveneens samengesteld door Keim bevat naast originele verhandelingen teksten van Keim en anderen. Keim, die even met Moore heeft samengewerkt, vereert Moore als een heilige. Ook **'Campus & Community'** (1997) is opgedragen aan Charles Moore. Dit naslagwerk over het bureau Moore Ruble Yudell bevat naast een voorstelling van al dan niet gebouwde projecten enkele teksten over het publieke aspect van grote projecten, voornamelijk campussen. **'Charles Moore: Buildings and Projects 1949-1986'**, een boek van Eugene J. Johnson, bevat naast afbeeldingen van Moores gebouwen teksten van Moore zelf, van zijn medewerkers, van critici en van klanten van de Amerikaanse architect. In 1992, een jaar voor Moores dood verscheen een editie van **'a+u'** over Moore Ruble Yudell (MRY). Drie korte teksten gaan vooraf aan een opsomming van de projecten van MRY. Bij ieder ontwerp schreven de architecten zelf een beknopte inleiding.

Drie architecten die ook critici zijn, schieten ter hulp om Moore te plaatsen in het architectuurlandschap. Samen met Denise Scott Brown en Steven Izenour schreef Robert Venturi: **'Learning from Las Vegas: The forgotten symbolism of architectural form'** (1972). Het boekje is een gemakkelijke inleiding in het postmodernisme en het populisme dat ook Charles Moore typeert. Een herziene versie kwam uit in 1977. Charles Jencks, auteur van onder andere **'The language of Post-Modern Architecture'** (1977), **'Post-Modern Classicism'**

(1980) en **'What is Post-Modernism?'** (1986) en samen met George Baird redacteur van 'Meaning in Architecture' houdt van hokjesdenken. Hij plaatst Moore in de categorie 'postmodern space'. Daarmee fungeert de Amerikaanse architect voor Jencks als een voorloper van Frank Gehry. Robert A.M. Stern doet in zijn boek **'Pride of Place'** (1986) precies hetzelfde; Moore en Gehry beslaan één gezamenlijk hoofdstuk. De idee van Moores 'place' krijgt navolging. In 'Pride of Place' wijdt de auteur eveneens een aantal paragrafen aan Washington DC., meer specifiek aan de plek waar de Civil Rights Movement de Mars op Washington organiseerde. De zwarte architect Max Bond verklaart in Sterns boek waarom de CRM net die plek uitkoos voor een massademonstratie. Ten slotte vermeld ik **'Moderne Architectuur: Een kritische geschiedenis'** van Kenneth Frampton. Enkele samengebalde essays uit dat boek helpen om één en ander op te klaren in verband met Team 10 en Louis Kahn.

Veldonderzoek

Een bezoek op 15 september 2006 aan **Tegel Harbor** bij Berlijn geldt als veldonderzoek. Drie projecten van het bureau Moore Ruble Yudell staan ingeplant rond een vijver. Het gaat om een grote bibliotheek, een stadsvilla en een woningbouwproject in de vorm van middelhoge appartementsgebouwen met publieke binnentuinen. Tegel Harbor ligt aan de laatste metrohalte ten noorden van Berlijn. De verzameling gebouwen is het resultaat van een architectuurwedstrijd, de Internationale Bauausstellung (IBA), editie 1980. Verspreid over heel Berlijn liggen projecten, gebouwd in het kader van de IBA. Een ander bekend complex is van de hand van Rob Krier. Postmodernisme was het thema van deze IBA-editie.

Vanzelfsprekend lag Tegel toen in de vrije, westerse Duitse Bondsrepubliek en niet in de Duitse Democratische Republiek. De bibliotheek moest het cultuurcentrum worden van de hele wijk maar de aanplanting rondom het gebouw laat te wensen over zodat die eis niet ingelost is. Een kort, verhelderend gesprek met aangenaam verraste bibliothecarissen en de inzage in een boek over de IBA sloten het veldonderzoek af.

Colloquium

Op 15 december 2006 woonde ik aan de KULeuven (Hoger Instituut voor Wijsbegeerte) het internationale colloquium **'Citizenship and Cosmopolitanism in Hannah Arendt'** bij. Honderd jaar na haar geboorte is de politieke filosofie van Arendt meer dan ooit actueel. De hoofdspreker was de Duitse hoogleraar Hauke Brunkhorst. Brunkhorst zette uiteen hoe we Arendts theorie over het belang van de grenzen van een politieke eenheid kunnen vertalen naar de 21ste eeuw. Volgens de Nederlandse onderzoeker Ronald Tinnevelt zullen we creatief moeten zijn en onze democratie aanpassen aan de verschillende condities op het postnationale niveau. Dat kan gaan van de regio tot de hele wereld. Rudi Visker sloot het colloquium af met een uiteenzetting over het belang van de publieke ruimte. Hij sprak het woord 'architectuur' niet uit maar hij onderkent wel het belang van het 'werken' voor de publieke ruimte. Zoals we zullen zien, omschrijft Arendt die activiteit als 'het maken van duurzame of permanente

objecten'. Viskers lezing vormt een begrijpelijke aanvulling op het boek 'Vreemd gaan en vreemd blijven, Filosofie van de multiculturaliteit'. De verschillende sprekers bewijzen in hun voordrachten dat het werk van Hannah Arendt inderdaad actueel is. De referaten zijn nog niet gepubliceerd, daarom baseer ik me op eigen nota's.

Methode

Bij de uitwerking van de thesis volg ik een eigen methode. Er is vooreerst de indeling. Die baseer ik op een matrix. Het literatuuronderzoek bestaat uit drie grote delen: de wereld van de filosofie, de wereld van de samenleving en de wereld van de architectuur. Sommige teksten die ik gebruik in dit onderzoek zijn niet koudweg in één van die drie hokjes te plaatsen; er is nood aan een model dat meer vrijheid toelaat. Kenneth Frampton bijvoorbeeld opereert vanuit de wereld van de architectuur maar hij laat zich in 'Labour, Work and Architecture' beïnvloeden door de politieke filosofie van Hannah Arendt. Cornel West is een denker. Hij reflecteert over de positie van de Afro-Amerikanen in de VS, over de wereld van de samenleving. Ik gebruik een tekst van hem over architectuur.

De matrix en zelf ontworpen iconen bieden oplossingen om die complexiteit op te vangen. Het geheel blijft overzichtelijk.

18

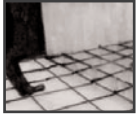
MATRIX

Boven de eerste rij van onderstaande matrix staan de drie onderdelen van het literatuuronderzoek: **filosofie**, **samenleving** en **architectuur**. Drie activiteiten die Hannah Arendt hoog aanschrijft, staan links van de eerste kolom. Het '**denken**' staat bovenaan, omdat Arendt dat de hoogste bezigheid vindt, gevolgd door het '**handelen**' en het '**werken**'. Een vakje in de matrix verwijst op die manier telkens naar een 'vakgebied' en naar een 'activiteit'.

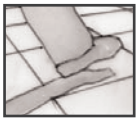
	filosofie	samenleving	architectuur
 denken	Hannah Arendt	Martin Luther King Jr.	George Baird Kenneth Frampton
 handelen	Hannah Arendt	Martin Luther King Jr.	Charles Moore
 werken	Cornel West	Charles Moore	Charles Moore

ICONEN

In het hoofdstuk over filosofie krijgt uiteraard voornamelijk Hannah Arendt het woord, maar ook Martin Luther King Jr., Cornel West en Charles Moore komen aan bod. Ieder stuk tekst verwijst naar één of meer activiteiten. Om aan te duiden of het nu gaat om 'denken', 'handelen' of 'werken' maak ik gebruik van iconen die de teksten vergezellen.

Om het '**denken**' over de publieke ruimte aan te duiden, maak ik gebruik van een icoon waarin een spiegel een 'handeling' reflecteert. Denken is reflectie. De handeling die weerspiegelt in het glasoppervlak is, net zoals in het icoon van het 'handelen', het betreden van de publieke ruimte .

De voet die de publieke ruimte bewandelt is het icoon voor het '**handelen**'. Martin Luther King Jr. en de Civil Rights Movement organiseerden voetmarsen om de publieke ruimte in de gesegeerde ex-slavenstaten op te eisen.

Een kolom in de publieke ruimte duidt het '**werken**' aan. In de zuiverste vorm is 'werken' voor Arendt: het maken van permanente objecten met een publiek karakter. De kolom verwijst naar de klassieke ordes en naar de duurzaamheid die de Griekse agora en het Romeinse forum uitstralen. Met zorg ontworpen gebouwen zijn het resultaat van 'werken'.

INDELING VAN DE THESIS

De thesis bestaat uit drie grote hoofdstukken. Een hoofdstuk is telkens de uitwerking van een kolom uit de matrix. Het eerste hoofdstuk gaat over de filosofie, het tweede over de samenleving en het derde over de architectuur. De drie hoofdfiguren, Hannah Arendt, Martin Luther King Jr. en Charles Moore komen in elk hoofdstuk aan bod. Onderlinge gelijkenissen en verschillen tussen de protagonisten maken het corpus van de thesis uit. Iconen die de tekst begeleiden duiden aan of het onderdeel over 'denken', 'handelen' of 'werken' gaat.

Een titelpagina voor elk hoofdstuk maakt duidelijk of de hoofdactiviteit van dat hoofdstuk 'denken', 'handelen' of 'werken' is: het icoon dat het meest van toepassing is, staat groter uitgebeeld.

DE WERELD VAN DE FILOSOFIE

Het eerste hoofdstuk gaat in op een manier van denken over de publieke ruimte. Van de drie activiteiten, de rijen in de matrix, ligt in dit hoofdstuk de nadruk op het 'denken'. Voornamelijk Hannah Arendt komt aan bod. In navolging van Kant legt zij een klemtoon op het begrip 'openbaarheid' en op het handelen onder gelijken in de publieke ruimte. Die moeten we zien naar Antiek-Grieks model met Romeinse invloeden. De publieke ruimte als plek om te discussiëren maakt vrij. De politiek is bij Arendt nooit ver weg. Het denken van Rudi

Visker vormt een actualiserende aanvulling bij dat van Arendt, met verwijzingen naar andere filosofen zoals Jean-François Lyotard, Søren Kierkegaard en Richard Rorty. Martin Luther King Jr. was ook een denker. Hij beriep zich op Hegel en niet op Kant. Op die manier ontstaan er interessante verschillen tussen Arendt en King. Het zal blijken dat King eerder praktisch dacht, steeds met het oog op toekomstige acties. Het deel over Cornel West doet dienst als overgang naar de visie van Charles Moore. Die laatste heeft het als denker soms moeilijk om boven water te blijven in dit selecte gezelschap. Hoewel hij bulkt van de goedbedoelde ideeën is de kloof tussen hem en Arendt en King vaak groot. In principe hoort Moore enkel thuis in het tweede en het derde hoofdstuk maar het is nuttig om zijn denken te spiegelen aan dat van Arendt.

Arendt schrijft filosofische werken, daarom krijgt zij een plaats in de eerste kolom van de matrix. Ze schrijft echter niet alleen over het 'denken' maar ook over de politiek, over het 'handelen'. Haar naam komt dan ook voor in de eerste en de twee rij van de matrix.

De tekst van **Cornel West** die ik verwerkt heb, komt uit de wereld van de filosofie. West is een filosoof, maar hij schrijft over architectuur. En voor Arendt is duurzame architectuur concipiëren 'werken'. Daarom staat de zwarte filosoof in de kolom van de filosofie en in de rij van het 'werken'.

20

DE WERELD VAN DE SAMENLEVING

Hoofdstuk twee beklemtoont het maatschappelijke handelen. Door de talloze geweldloze acties van de Civil Rights Movement kreeg de gekleurde bevolking een plaats in de publieke ruimte. Het handelen van de burgerrechtenbeweging gebeurde in verschillende steden in het Zuiden van de VS, maar ook in Washington DC. Robert Stern en de zwarte Amerikaanse architect Max Bond helpen om het belang van Washington DC als publiek forum te duiden. De participatie als ontwerpmethodologie is, omdat de architecten de maatschappij van binnen uit benaderen, een vorm van handelen die uitgaat van de mensen.

King neemt in de matrix twee vakjes van de tweede kolom in omdat hij opereert vanuit de wereld van de samenleving. Hij is niet enkel dominee, maar ook filosoof en theoloog. Zijn studie van Hegel zet hem aan tot een filosofisch gefundeerde reflectie. Wij kennen King het best als burgerrechtenleider en als spreker. De 'denker' in King krijgt een plek in de eerste rij van de matrix; de activist, leider en spreker in hem – de 'handelende' King – vinden we in de tweede rij.

Als voorstander van participatief ontwerpen, samen met de gemeenschap, kunnen we **Moore** zien als een 'handelend' iemand. Moores eigenzinnige manier van lesgeven is eveneens een vorm van maatschappelijk 'handelen'. Moore duikt bijgevolg op in de tweede kolom. Uit het 'handelen' volgt datgene wat Arendt 'werken' noemt.

DE WERELD VAN DE ARCHITECTUUR

Kenneth Frampton legt in 'Labour, Work and Architecture' de link tussen het werk van Arendt en de architectuur. Frampton, maar ook George Baird en politicoloog Ronald Beiner zorgen ervoor dat de politieke filosofie van Arendt naadloos aansluit bij een hedendaags discours over architectuur.

Het derde hoofdstuk neemt eveneens het architecturale 'werk' van Charles Moore onder de loep. Dit hoofdstuk gaat na in hoeverre de 'plaatsen' van Moore tegemoet komen aan het denken van Arendt en King over de publieke ruimte. Het begrip identiteit is van groot belang voor Moore, Arendt en King. De privé-woningen van die de architect ontwerpt, zijn bepalend voor het handelen van hun bewoners in de publieke ruimte.

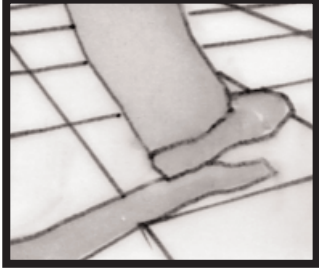
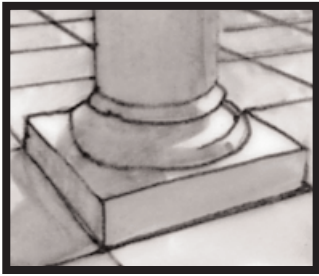
In de steden in de Deep South, waar het er in de jaren vijftig en zestig hevig aan toe ging, staan nu gebouwen en monumenten die herinneren aan een woelige tijd. Twee van die gebouwen zijn ontworpen door de zwarte architect Max Bond.

Kenneth Frampton en **George Baird** staan in de matrix in de eerste rij en in de derde kolom. De teksten van hen die ik gebruik, komen uit de wereld van de architectuur – Frampton en Baird zijn immers architectuurcritici – maar gaan over een manier van 'denken', namelijk die van Arendt. Daarom krijgen de critici een plaats in de matrix die verwijst naar de wereld van de architectuur, maar evengoed naar het 'denken'

Moore neemt de twee andere matrixvakjes van de wereld van de architectuur in beslag. Hij ontwerpt publieke ruimtes, waarin we kunnen 'handelen', hoewel dat voor Moore geen must is. Uiteraard is Moore als architect een 'werkend' iemand.

UITLEIDING: HET ACTUELE DEBAT OVER DE PUBLIEKE RUIMTE

Dit hoofdstuk gaat kort in op enkele relevante thema's in verband met de publieke ruimte. Ik baseer me op een zestal recente artikels uit *De Standaard* en *De Morgen*. Net zoals het vernoemde colloquium in Leuven laten de verschillende auteurs en geïnterviewden zien dat de politieke filosofie van Hannah Arendt en de unieke visie van King meer dan ooit actueel zijn. Er is nood aan een publieke ruimte die het verschil dat mensen in zich dragen, kan opvangen. De uitleiding gaat over zowel 'denken', 'handelen' als 'werken'. Er komen filosofen, een politicoloog als een architect aan het woord. Zij vertegenwoordigen de drie activiteiten behandeld in deze thesis.

de wereld van de filosofie

1.1. “Ich will verstehen”

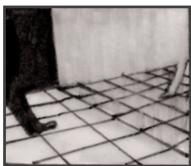

Hannah Arendt.

Hannah Arendt wordt geboren in 1906 in de buurt van het Duitse Hannover. Ze is een kind van Joodse ouders. Ze studeert filosofie en theologie in Marburg en in Freiburg. De Duitse filosofen Martin Heidegger en Karl Jaspers zijn haar bekendste leermeesters. Heidegger was voor Arendt de man die de filosofie terug tot leven bracht omdat hij zich niet enkel inliet met academische zaken.

Voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog maakt Arendt, als reactie op het lot van de Joden in Nazi-Duitsland, een korte zionistische periode door. In 1933 vlucht ze, eerst naar Parijs en later, in 1941, naar New York. Ze ervaart New York als heel vrij en ze vindt er gelijkgezinden in de gemeenschap van Joodse immigranten. In die stad schrijft Arendt haar belangrijkste werken. Haar ervaring met het totalitarisme duwde haar in de richting van de politieke filosofie.

Het werk van Arendt handelt over macht, vrijheid, autoriteit, geweld, burgerlijke ongehoorzaamheid, cultuur en onderwijs. Ze schrijft meerdere boeken die wereldwijd succes kennen. De bekendste zijn: ‘The Origins of Totalitarianism’ (1951), waarin ze een causaal verband blootlegt tussen het nazisme en het stalinisme enerzijds en het anti-semitisme en imperialisme anderzijds, ‘The Human Condition’ (1958), ‘Eichmann in Jeruzalem’ (1963), over één van de breinen achter de jodenvervolgning en over de banaliteit van het kwaad, ‘On Revolution’ (1965), ‘On Violence’ (1970), en het onafgewerkte ‘The Life of the Mind’, postuum uitgebracht in 1978. Voor dit onderzoek is ‘The Human Condition’ een primaire bron, net zoals een korter essay over arbeiden, werken en handelen. Het derde deel van ‘The Life of the Mind’ zou over ‘oordelen’ gaan. Arendt heeft haar trilogie niet kunnen afwerken maar de essentie van haar visie op het ‘oordelen’ vinden we terug in haar Kant-lezingen. Die lessenreeks is een derde primaire bron.

De menselijke conditie

'The Human Condition' is de titel van het boek van Arendt dat het meeste indruk maakt op architectuurcritici. Ook de filosofische wereld beschouwt dat boek als haar hoofdwerk. Arendt schrijft het in 1958. De Nederlandse vertaling draagt de toepasselijke titel: 'Vita Activa, De mens: bestaan en bestemming'¹. In geen enkel opzicht is het werk intellectualistisch. Arendt is steeds bijzonder helder in haar redeneringen.

Door de eeuwen heen legt de filosofie de nadruk op het denken, op de 'vita contemplativa'. Arendt echter gaat in 'The Human Condition' op zoek naar de betekenis van onze activiteiten, naar de zin van de 'vita activa'. Doorheen de geschiedenis is er, mede door een geloof in het eeuwige leven, een minachting voor de menselijke activiteiten. In de eerste plaats wil Arendt het handelen, de hoogste menselijke activiteit, de plaats geven die het verdient. De oud-Griekse polis en de Romeinse res publica gelden als voorbeelden van publieke ruimtes waarin het handelen zich voltrekt. Om dezelfde reden verwijst Arendt geregeld naar de Amerikaanse Revolutie en Europese revolutionaire raden.

Verder maakt ze, wat ongewoon is, een onderscheid tussen arbeiden en werken. De zeventiende-eeuwse Engelse kennisfilosoof en politiek denker John Locke, de achttiende-eeuwse Schotse econoom en grondlegger van het liberalisme, Adam Smith en de negentiende-eeuwse Duitse filosoof en econoom, Karl Marx, helpen Arendt om dat inzicht te staven. Aan Locke ontleent Arendt het eigenlijke verschil tussen arbeiden en werken. Hij heeft het over 'de arbeid van ons lichaam en het werk van onze handen'². In alle grote Europese talen bestaan er bovendien woorden om dat verschil aan te duiden. In het Engels is er bijvoorbeeld 'to labour' en 'to work', in het Frans 'travailler' en 'ouvrier' en in het Duits 'arbeiten' en 'wirken'.

De 'vita activa'

De contemplatie is afhankelijk van allerlei vormen van menselijke activiteit. De denker heeft het '**arbeiden**' nodig om zijn organisme in leven te houden, hij hangt af van het '**werken**' dat voor een onderdak zorgt en van het '**handelen**' dat de samenleving waarin hij leeft, organiseert. De vrede, die een gevolg is van handelen, waarborgt de nodige rust om te kunnen denken. De alomtegenwoordige minachting voor de 'vita activa' is bijgevolg onterecht; het leven zelf is tenslotte een activiteit. Het onderscheid dat Arendt maakt tussen arbeiden, werken en handelen steunt op twee onderliggende inzichten. Een activiteit kan een prievaat of een publiek karakter hebben en het resultaat van die activiteit kan permanent of niet-permanent zijn.

Van laag naar hoog omschrijft Arendt de verschillende menselijke bezigheden: 'arbeiden', 'werken' en 'handelen' als volgt:

ARBEIDEN

Arbeiden houdt in: voorzien in levensbehoeften. Arbeiden is het noodzakelijke wat we doen om te overleven; de conditie van de arbeid is dan ook het leven

1 De voetnoten staan achter dit hoofdstuk gebundeld, p. 59 e.v.

zelf. Arbeiden en consumeren zijn twee fasen van de cyclus van het biologische leven. Consumptie is dus een vorm van arbeid. Arbeiden is altijd gelinkt aan een proces dat verwijst naar het natuurlijke metabolisme. Er is sprake van een wisselwerking, een stofwisseling, die plaats vindt tussen de mens en de natuur. Het arbeiden beperkt zich tot de privé-sfeer en het resultaat ervan is niet permanent omdat het enkel dient voor consumptie. Arendt noemt de arbeider: ‘animal laborans’, het arbeidende dier. De ‘menselijkheid’ manifesteert zich volgens Arendt enkel in de publieke ruimte, waar onze individuele kwaliteiten naar boven komen.

WERKEN

Werken daarentegen is het maken van nuttige en mooie dingen. Door te werken creëren we de omgeving, de ruimte waarin we leven. Daarom is de conditie van werken wereldlijkheid. Duurzaamheid en objectiviteit staan steeds voorop. Arendt noemt werken het verstoffelijken of ‘verdinglijken’. Een werker, of een ‘homo faber’ is in staat om de activiteit van het handelen, die per definitie vluchtig is, te vereeuwigen in een monument, een gedicht, een schilderij of een boek. Van permanentie kunnen we slechts spreken als het kunstvoorstel niet louter functionalistisch is opgevat. Functionalisme creëert zinloosheid: daarin ligt Arendts belangrijke kritiek op het modernisme. De dingen die homo faber maakt, hebben niet altijd een publiek karakter. Hij fabriceert ook objecten die dienen in de privé-sfeer zoals *werktuigen* die de arbeid van animal laborans lichter maken. Het ruilmiddel is eveneens een resultaat van werken, maar de kapitalistische markt is niet meer dan een pseudo-publieke ruimte. Gebouwen die bedoeld zijn voor de eeuwigheid en zeker architectonische werken die een solide basis verschaffen aan de publieke ruimte, behoren tot het domein van het werken. We denken bijvoorbeeld aan monumenten zoals het ‘Civil Rights Memorial’ van Maya Lin in Montgomery, Alabama. Dat gedenkteken vereeuwigt het handelen van de burgerrechtenbeweging. De gebouwen in Washington DC die de drie machten vertegenwoordigen: het Witte Huis, het Capitool en het Supreme Court herdenken het handelen van de stichters van de Verenigde Staten. Daarom zijn die gebouwen het resultaat van werken.

HANDELEN

Handelen is wat er zich voordoet tussen mensen onderling. Handelen is, in tegenstelling tot arbeiden en werken, niet mogelijk buiten de publieke ruimte. Slechts in het handelen ervaren we onszelf. Pluraliteit is de voorwaarde om te kunnen handelen. Zonder pluraliteit, als iedereen hetzelfde is, komen we terecht in een totalitair systeem. Dat deed zich bijvoorbeeld voor in het Duitsland van de eerste helft van de twintigste eeuw. Het regime, het nationaal-socialisme, ontdeed de mensen, de bevolking van haar individuele verschillen. Iedere Duitser (degenen die de nazi’s beschouwden als volwaardig burger) was gelijk en bovendien was hij een identieke pion in een machtsspel. Handelen en spreken zijn nauw met elkaar verbonden. De acties van Martin Luther King Jr. die zijn daarvan het bewijs bij uitstek. Kings toespraken blijven beklijven. Handelen is onvoorspelbaar, maar het creëert onvermijdelijk verhalen. Telkens

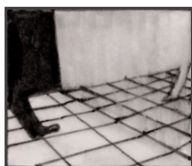
ontstaat er iets nieuws; vrijheid manifesteert zich. We zijn pas vrij als we in vrijheid kunnen handelen.

DE VITA ACTIVA DOOR DE JAREN HEEN

In het voormoderne tijdperk was de hoogste activiteit niet het handelen, maar het werken. In de moderne wereld overheerst de blinde arbeid van de ‘animal laborans’ omdat zeker het handelen niet productief is en niet past in het kapitalistisch geheel. Dat gaat niet op voor iedereen. Ten tijde van de segregatie in de zuidelijke staten waren de zwarten in de VS niet in staat om evenveel te consumeren als de blanken. De zwarten stonden dus, tot in het midden van de jaren zestig van de twintigste eeuw, minder stevig in de moderne maatschappij. Omdat de toegang tot de publieke ruimte van straten en parken hen ontzegd was, zat het vrije handelen er voor hen ook niet in. Martin Luther King Jr. zorgt, vanaf de jaren vijftig, geduldig voor verandering. Burgerlijke ongehoorzaamheid en geweldloos verzet dienen daarbij als middelen om de zwarten uiteindelijk toegang te doen vinden in de ‘vita activa’, van het levensnoodzakelijke arbeiden tot het vrije handelen.

1.2. De donkere zijde van de liberale democratie

28

We leven in een merkwaardig tijdperk. De Nederlandse filosoof Ad Verbrugge zegt dat we onze tijd beschouwen als het ‘einde der tijden’³, alsof we de hoogst mogelijke graad van beschaving hebben bereikt. Dat geldt voornamelijk voor de westerse wereld, samengesteld uit Europa en Noord-Amerika. Even de kranten doornemen is voldoende om tot het besluit te komen dat die hoopgevende gedachte slechts schijn is. In verband met ‘het verschil’, ‘vrijheid’, ‘democratie’ en ‘identiteit’ is er nog veel werk aan de winkel. Het is niet verwonderlijk dat in diezelfde kranten opiniestukken verschijnen waarin de auteurs, niet zelden politicologen of sociologen, smeken om een publieke ruimte waarin bovengenoemde waarden een plaats krijgen.

De publieke ruimte als een plek die het verschil tussen mensen respecteert, kampt met moeilijkheden. Niets minder dan de liberale democratie, een product van de verlichting, ligt aan de oorsprong van die evolutie. Dat systeem heeft nochtans de potentie om te werken; het is niet gedoemd om te mislukken. Hannah Arendt wijdde haar leven aan een reflectie over hoe we de liberale democratie gestalte kunnen geven opdat ze zou slagen. De feitelijke invulling laat echter te wensen over. De nadruk ligt op ‘liberaal’ en minder op ‘democratie’. Het individu is oppermachtig. We handelen al te vaak uit puur opportunisme. Niet enkel individuele personen maken zich daaraan schuldig maar evenzeer volledige staten. De Belgische federale overheid verkoopt *openbare* gebouwen aan privé-investeerdere om de begroting te doen kloppen. We denken bijvoorbeeld aan het nieuwe justitiepaleis in Antwerpen. De overheid verkocht het ‘vlinderpaleis’ aan een grote vastgoedmakelaar om het voor een periode van 36 jaar te leasen. Na die termijn is de staat echter niet de eigenaar van het gebouw.⁴ Om meerdere redenen is dat een pijnlijke trend. Het

gebouw is niet meer openbaar in de strikte zin van het woord, omdat het niet meer van iedereen is, maar enkel van een private onderneming. Daarenboven verliest de overheid een belangrijk deel van haar politieke identiteit, ze is minder aanwezig in het straatbeeld. Om een liberale democratie te doen slagen is het net nodig dat er een solide basis aanwezig is, een veilige thuishaven, van waaruit we kunnen handelen in vrijheid. Het is, zoals Hannah Arendt zegt, aan de overheid om de angst die bestaat tussen mensen weg te nemen opdat we elkaar niet zouden vrezen in de publieke ruimte.⁵

Aan de andere zijde van de Atlantische Oceaan, in de Verenigde Staten, zijn de machthebbers zodanig overtuigd van de superioriteit van de liberale democratie dat ze niet nalaten dat systeem op te dringen aan anderen. In Irak woedt de tweede Golfoorlog. Amerikaanse troepen vielen er binnen om dictator Saddam Hoessein van de macht te verdrijven, maar die inval ontaardde in een burgeroorlog. De VS verdedigen de individuele vrijheid maar tegelijkertijd brengen ze schade toe aan de vrijheid van de Irakese burgers. De liberale democratie is een product van het Westen en dat moeten we steeds in ons achterhoofd houden. *Onze christelijke achtergrond en onze filosofische traditie zijn inherent verbonden aan dat systeem*⁶. Om vrijheid te generen in Irak gaan de VS al te vrijpostig te werk, zonder respect voor het verschil.

Rudi Visker

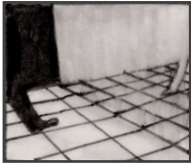
In het boek 'Vreemd gaan en vreemd blijven, Filosofie van de multiculturaliteit'⁷ geeft professor Rudi Visker van het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte in Leuven een overzicht van de hedendaagse filosofie. Hij onderzoekt het denken van twintigste-eeuwse filosofen zoals Emmanuel Levinas, Jean-François Lyotard, Michel Foucault, Jacques Derrida, Martin Heidegger en Hannah Arendt. Visker gaat voornamelijk in op de structurele relatie van het zelf tot de ander. Rudi Visker spreekt in navolging van Lyotard over het begrip 'différend', niet te verwarren met de *différance* van Derrida. Een 'différend' is een *geschil*, een toestand waarin we belanden als we in een gesprek te maken hebben met twee verschillende talen. We begrijpen elkaar niet en dat maakt het gesprek tot een moeilijke situatie. Visker geeft het voorbeeld van de terroristen die op 11 september 2001 vier vliegtuigen kaapten. Hun leider, Osama Bin Laden, ziet zijn strijd als een politieke strijd. De Amerikaanse machthebbers reageren daarop met ethische argumenten. De beide partijen verstaan elkaar niet, ze spreken langs elkaar door. Hun taalgebruik – politiek tegenover ethiek – verschilt. Er ontstaat een 'différend'. Het *geschil* is eigen aan onze tijd. Daarom is het niet dom om het verschil een plaats te geven.

De taal verplicht ons misschien om nieuwe idiomen te zoeken. De Duitse filosoof Wolfgang Iser houdt er een liberale gedachtegang op na, een vrijheidsopvatting waarin iedereen zijn taal krijgt zolang hij de taal van anderen maar niet verstoort. Dat doet sterk denken aan het begrip 'negatieve vrijheid', vaak gehanteerd door de Amerikaanse filosoof Richard Rorty. In een toestand van negatieve vrijheid hebben we elk een domein waar we ongestoord onze gang kunnen gaan. Vertaald naar politieke termen houdt dat in: de vrijwaring van overheidsbemoeienis. Voor Arendt is dat zeker geen oplossing. De over-

heid moet haar zichtbaarheid bewaren om de mensen bij elkaar te brengen – zonder tirannie weliswaar, want dat scheidt de mensen van de machthebber én van elkaar.

1.3. De vage grens tussen het private en publieke domein

Hannah Arendt

Volgens Hannah Arendt leidt de ‘vermaatschappelijking’ van onze wereld ertoe dat er geen duidelijk onderscheid meer is tussen privé en publiek. Het vage onderscheid tussen privé en publiek maakt deze begrippen onherkenbaar voor de burger. In tegenstelling tot de echte politiek is de maatschappij volgens Arendt niet meer dan een flauw afkooksel ervan. Voor pluraliteit, zo zegt Arendt, is er in onze hedendaagse samenlevingen geen plaats, omdat iedereen zich moet schikken om de maatschappijvorm overeind te houden. Voor de moderne revoluties was handelen ons enkel ontzegd binnen het private huishouden omdat man en vrouw niet gelijk waren. Tegenwoordig is de hele samenleving voor Arendt niet meer dan één groot huishouden, wat ten koste gaat van het publieke én het private. De maatschappij berooft de mensen van de mogelijkheid tot handelen, die vroeger enkel aan de huishoudens was ontzegd.⁸ Die maatschappij werkt bovendien uiterst nivellerend. Wanneer een nieuwe groep toetreedt tot onze halfslachtige publieke ruimte dan verruimt die ruimte, ze kan niet meer gestuurd worden door een model dat geen pluraliteit toelaat. Amerikaanse zwarten die in het midden van de jaren zestig toegang tot de publieke ruimte en stemrecht kregen, legden de crisis van de publieke ruimte bloot.

De moderne gelijkheid kan evenmin op sympathie van Arendt rekenen. Een stelsel van gedragingen is nodig om de gelijkheid in stand te houden en dat gaat ten koste van het zelfstandig handelen. Gelijkheid wil voor Arendt niet meer zeggen dan het feit dat de maatschappij het publieke domein van de kaart heeft geveegd. De hedendaagse samenleving houdt nog andere gevaren in, in de vorm van bureaucratie, technocratie en gedepolitiseerde structuren. Die gevaren moedigen onverschilligheid aan. Mensen zijn minder goed in staat om kritisch te denken en om verantwoordelijkheid op te nemen. Gezelschap is voor Arendt essentieel voor een denkend iemand. Isolement gaat ten koste van het denkvermogen. Een publieke ruimte is dus onontbeerlijk om het denken te ontwikkelen.

Rudi Visker

De uitleiding van Rudi Viskers boek draagt de titel ‘De vergeten crisis van de democratie’.⁹ In dat hoofdstuk tracht de auteur de uiteengezette filosofie te linken aan de huidige situatie in België. In het bijzonder gaat Visker in op twee belangrijke gebeurtenissen: de zwarte zondag(en) en de witte mars. Visker gaat na hoe we denken over de democratie. Tijdens de witte mars, de grote betoging in Brussel, gehouden in 1996 in de nasleep van de Dutroux-affaire, ervoeren de deelnemers aan de mars de crisis als een mislukt contact tussen de poli-

tiek en de het publiek. Visker laat Claude Lefort, een twintigste-eeuwse Franse politieke filosoof van de linkerzijde, aan het woord. Lefort, een libertijn, maakt duidelijk dat het willen opheffen van het 'politiek deficit' – die term verwoordt het mislukte contact tussen de politiek en de burger – zoveel betekent als de weg effenen voor het totalitarisme. Dat strookt uiteraard niet met de republikeinse visie van Arendt. Zij acht de mensen, of toch een groot deel van de mensen, in staat om te handelen en dus aan politiek te doen. In onze samenleving is er echter een depolitisering aan de gang. Die hangt nauw samen met de democratie zelf. Tegelijkertijd zijn we mondiger dan ooit tevoren. Die mondigheid maken we duidelijk door massaal te zwijgen tijdens de witte mars of door proteststemmen te geven op zwarte zondagen.

Het gevoel van de witte mars kunnen we omschrijven als een kruisstelling, een chiasme¹⁰. Het publieke was het private binnengedrongen en daar reageert de mars op. De wereld van de volwassene – het publieke om de redenering van Visker te volgen – werd opgedrongen aan kinderen – het private –, niet alleen omdat Marc Dutroux minderjarige meisjes had aangerand, maar ook omdat onze scholen onwetende kinderen hadden verplicht om witte ballonnen op te laten. Tegelijkertijd reageerden de deelnemers aan de witte mars op het tegenovergestelde fenomeen: corruptie in de politiek. Politici verrijken zich door het private, het eigenbelang, te laten inbreken in het publieke, de politiek. Aanranding van kinderen, kinderen verplichten om aan politiek te doen en corruptie zijn drie fenomenen die de grens tussen het publieke en het private overschrijden. Hannah Arendt beroept zich vaak op de Duitse verlichtingsfilosoof Immanuel Kant. Voor Kant is moraliteit het laten samenvallen van het private denken met het publieke. In het geval van corruptie dringt het private echter ongevraagd het publieke binnen. Het chiasme in Viskers betoog is erg zwart-wit, maar het legt een crisis bloot. De democratie wankelt omdat de scheiding tussen het private en het publieke in gevaar is.

Samenleven is een politiek begrip. Onze democratie geeft vorm aan ongelijkheden. Anders-zijn is volledig legitiem. In een totalitaire staat is dat niet zo. Het staatsapparaat vernietigt elke oppositie of elk verschil. Alles is er politiek en publiek. Visker verwijst daarbij naar het boek '1984' van George Orwell, een toekomstvisioen uit een andere tijd waarin 'Big Brother' alles controleert.

Claude Lefort heeft het over de plaats van de macht, die in onze democratie 'leeg' is. Tijdens het Ancien Regime stond een gezalfde of een verlichte vorst aan het hoofd van een lichaam, gevormd door alle onderdanen. Vanaf de Amerikaanse en de Franse Revolutie zijn conflicten gewettigd omdat we ons niet langer als één lichaam bewegen. De politiek is nu slechts één sector. Die sector staat op gelijke hoogte met de economie, het recht, de kunsten.... De democratie is dus inherent verbonden aan een depolitisering. Dat zorgt voor moeilijkheden. De macht is niet meer zo reëel als voorheen en ook het volk is ongrijpbaar. Niemand weet wat het volk 'wil' of 'is'. Het is een opgave om die toestand te onderhouden en daar hebben we moeite mee. Dat blijkt uit het feit dat we telkens op zoek gaan naar de persoon achter de politicus. Radio- en televisieprogramma's, kranten en tijdschriften maken zich schuldig aan die

praktijken. We willen de macht een duidelijke plaats geven, een plaats die de macht niet heeft. Die leegte brengt volgens Visker de crisis teweeg.

Architectuur

In de wereld van de architectuur zien we een gelijkaardige tendens tijdens de twintigste eeuw. De ‘privacy’, een typisch modern verschijnsel, is heilig. Het Engelse woord ‘privacy’ is etymologisch verwant met het werkwoord ‘to deprive from’, hetgeen betekent: ‘beroven van’. Wij zien privacy als een deugd en niet als een verlies van onze publieke kant. De ‘gated communities’ – de ‘community’ of gemeenschap in dit verband is vanzelfsprekend erg beperkt – die stilaan opduiken in België, zijn een bewijs van onze angst voor het publieke. In Bokrijk, tussen Hasselt en Genk, rijst momenteel zo’n ‘gemeenschap’ uit de grond. Het geheel is erg rijk uitgerust en superbeveiligd. Een poortwachter controleert wie het domein binnen en buiten gaat. Buitenstaanders mogen er niet in. De bewoners keren hun rug naar de publieke ruimte. Zelfs de straat voor hun luxueuze appartement is niet openbaar maar privaat.

Het plaatsloze modernisme heeft de echte publieke ruimte grotendeels van de kaart geveegd. In het hoofdstuk ‘de wereld van de architectuur’, kom ik daar uitgebreid op terug in de tekst over het boek ‘Labour, Work, Architecture’ van Kenneth Frampton. Vooral de ‘sprawl’ is nefast voor de publieke ruimte. Van Dale vertaalt ‘sprawl’ als ‘nonchalante houding’ en als ‘slordige massa’. Er is geen juister begrip om uitdijende voorsteden aan te duiden. De regio rond Los Angeles is het voorbeeld bij uitstek: functies drijven willekeurig in het landschap, zoals ijsschotsen in zee. De Nederlandse architect Willem-Jan Neutelings spreekt in die context, en met een raak gekozen metafoor, over de tapijtmetropool. Vanop een hoogte bekeken ziet het landschap eruit als een lappendeken. Hiërarchie ontbreekt. Steden hebben geen herkenbaar politiek karakter meer. De praktische politieke filosofie van Hannah Arendt en haar aandacht voor het werken, helpen ons om de overgang te maken van de theorie naar de praktijk.

De theoretische essays van Charles Moore zijn in de eerste plaats te lezen als kritiek op het dogmatische, zelfgenoegzame modernisme. Zijn werk brengt die idee, lang voordat Charles Jencks sprak over postmodernisme, in de praktijk. Vanaf de jaren vijftig benadrukt de architectuur van Moore het belang van de gemeenschap, terwijl in de moderne tijd de beleving van het individu primeert. Net zoals Hannah Arendt en Martin Luther King Jr. is Moore een non-conformist met een kritische blik op de wereld. Op het plaatsloze van het modernisme reageert hij met monumentaliteit en identiteit. Op die manier komt hij tot een zelfbewuste vormtaal. Hannah Arendt spreekt in haar onafgewerkte trilogie ‘The life of the mind’ over de gevaren van een dergelijk proces: *“De zoektocht naar betekenis die steeds opnieuw alle geaccepteerde doctrines en regels oplost en ondervraagt, kan zich elk moment tegen zichzelf keren en een omkering van de oude waarden produceren en die tegendelen tot nieuwe waarden bombarderen.”*¹¹ Moore is, zeker in Europa, zelf slachtoffer geworden van een gelijkaardige omkering. Recente architectuuroverzichten

hebben enkel oog voor de kitsch en de ironie van Moore en minder voor zijn oprechte engagement voor de gemeenschap. De publieke ruimte is nochtans in gevaar. Het werk van Hannah Arendt is erg actueel in de politieke en filosofische wereld. Maar zoals altijd hinken de architecten wat achterop. De vormtaal van Moore is inderdaad niet meer van deze tijd – hoewel hij dacht in termen van tijdloosheid – maar zijn aandacht voor het publieke zou van iedere tijd moeten zijn.

1.4. Dialectiek en Zeitgeist

King en Hegel

De omkering van betekenissen waarvoor Hannah Arendt waarschuwt in 'The life of the mind' houdt ook Martin Luther King Jr. bezig. King maakt gebruik van G. W. F. Hegels dialectiek in een verhandeling die hij schrijft in 1955: "A comparison of the Conceptions of God in the Thinking of Paul Tillich and Henry Nelson Wieman". King stelt: "*Er bestaat altijd het gevaar dat het revolteren tegen het ene extreme standpunt uitmondt in een ander extreem standpunt, waarin we de gedeeltelijke waarheid van het eerste standpunt niet onderkennen.*"¹² In 1955 maakt King, tijdens de busboycot in Montgomery, publiek dat Hegel zijn geliefkoosde filosoof is. Omdat Hegels idealisme niet strookt met Kings personalisme noemt de burgerrechtenleider zichzelf echter nooit een Hegeliaan. King én Arendt vinden dat Hegel de waarde van de individuele persoon doet oplossen in het geheel. Hegels dialectiek steunt op een proces van opheffing en tegenstelling; voor het individu en voor de verschillen tussen mensen is er, omwille van de grote schaal, namelijk de gehele mensheid, geen plaats. In het personalisme is de persoon het belangrijkste, als denkend en als handelend wezen.

De dialectiek ontstaat tijdens de Griekse oudheid. Het begrip is etymologisch verwant met het Griekse 'dialektikè technè', wat zoveel betekent als de kunst van het debat. Immanuel Kant geeft de dialectiek in de achttiende eeuw een nieuwe, transcendentale betekenis. De dialectiek van de Duitse filosoof Hegel, die zijn belangrijkste werk publiceert in de vroege negentiende eeuw, is erg bekend. Volgens hem is zowel het denken als de werkelijkheid gebonden aan de wetmatigheid van de dialectiek: elk begrip verwijst naar het tegengestelde, we spreken daarbij over de these en de antithese. De antithese krijgt betekenis via de these. De these en de antithese verwijzen op hun beurt weer naar een derde begrip: de synthese. Die synthese is een eenheid van een hogere orde.

Martin Luther King Jr. beroept zich vaak op Hegel. Hij probeert de gelijkheid van het communisme te verzoenen met de vrijheid van het kapitalisme. Passiviteit en geweld synthetiseert King in de strategie van het geweldloos verzet. Er zit een gedeeltelijke waarheid in passiviteit, namelijk de geweldloosheid en er zit een gedeeltelijke waarheid in geweld, namelijk het feit dat we ons moeten verzetten tegen sociaal onrecht. King huivert van extremen en omwille van zijn Hegeliaanse syntheses noemen critici hem vaak een eclecticisch

iemand.

Van Hegel leert King dat er geen vooruitgang en bevrijding kan zijn zonder strijd. En strijden betekent lijden. Groeien gaat gepaard met groeipijnen omdat er altijd een weerspanning uitgaat van het oude. Het feit dat die pijn zich manifesteert, bewijst dat er iets verandert in de wereld. Iedere tegenkantsing die de deelnemers aan de busboycot in Montgomery krijgen te verduren, vertaalt zich in een hechtere gemeenschap. De politie arresteert manifestanten, maar tegelijkertijd groeit de nationale steun voor de boycot¹³. De filosofie van Hegel maakt van de geschiedenis een werkelijkheid. Voor King is Hegels theorie, omdat de geschiedenis de basis is van het christendom, een bewijs dat vooruitgang kan samengaan met de kerk. De Civil Rights Movement kunnen we zien als een politieke beweging, geleid door verlichte dominees zoals Martin Luther King Jr.

King omschrijft Rosa Parks, de vrouw die geweldloos weigerde om haar zitplaats op de bus af te staan aan een blanke, als “*een slachtoffer van zowel de kracht van de geschiedenis als de kracht van het lot, ze is opgenomen in de Zeitgeist*”¹⁴. King zoekt tijdens zijn korte leven het leiderschap nooit op. Hij realiseert zich dat ook hij in de greep is van de Zeitgeist, de geest van de tijd. Dat begrip schrijven we eveneens toe aan Hegel. Tijdens zijn toespraak na het in ontvangst nemen van de Nobelprijs voor de vrede, in 1964, verklaart King dat de zwarte in de Verenigde Staten “*bewust of onbewust deel uitmaakt van de Zeitgeist en dat hij met zijn zwarte broeders in Afrika en zijn bruine en gele broeders in Azië, Zuid-Amerika en de Caraïben met een grote noodzakelijkheid voortschrijdt in de richting van het beloofde land van raciale rechtvaardigheid.*”¹⁵

34

King en de synthese van zijn voorbeelden

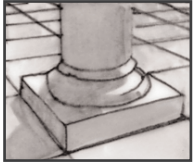
Vanaf zijn jaren aan het Morehouse College in Atlanta begint Martin Luther King Jr. veel te lezen. Hij leest Henry David Thoreau, een negentiende-eeuwse Amerikaanse natuurfilosoof. King komt via Thoreau, de auteur van ‘Walden’ in contact met het begrip burgerlijke ongehoorzaamheid. Tijdens het conflict tussen de VS en Mexico in het midden van de negentiende eeuw roept Thoreau de bevolking op om niet mee te werken aan een racistisch systeem. Het volk kan niet langer slachtoffer zijn van slavernij en andere onmenselijke praktijken. Een revolutie moet niet noodzakelijk gewelddadig zijn.

Thoreau is ook bepalend om een ander groot leider te begrijpen: Ghandi. De Indische leider Gandhi bestudeert Thoreau alvorens hij, op een geweldloze manier, zijn volk bevrijdt uit de klauwen van het British Empire. King houdt van Gandhi omdat hij opkomt voor mensenrechten tijdens een moeilijke periode. In 1959 maakt King, samen met zijn vrouw Coretta Scott, een bedevaart naar India om de resultaten te zien van een succesvolle geweldloze emancipatiestrijd.

Van de vroeg twintigste-eeuwse theoloog Walter Rauschenbusch leert King dat ook de kerk sociaal bewogen kan zijn. In het Oud Testament vindt Rauschenbusch teksten over profeten die ijverden voor sociale en economische gelijkheid. Dat vormt voor de theoloog het bewijs dat het evangelie wel degelijk een bron van sociale actie kan zijn.

King maakt een eigen, bijzonder realistische synthese waarin hij Thoreau, Ghandi, Rauschenbusch en Hegel verwerkt. Kings handelen getuigt van voeling met de realiteit. Door zijn studie van Hegel en Gandhi is hij steeds in staat om toekomstige tegenstanders in te schatten.

Het postmodernisme en de negatie van de Zeitgeist

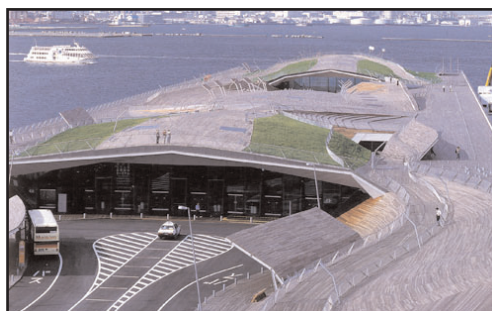

De burgerrechtenbeweging is zich bewust van de Zeitgeist en beroept zich op dat begrip om de sociale strijd te rechtvaardigen. In de Amerikaanse architectuurgeschiedenis zien we, eveneens tijdens de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog, een andere houding ten opzichte van de Zeitgeist¹⁶. Het postmodernisme maakt komaf met het rationele modernisme en plukt al dan niet letterlijke invloeden uit de architectuurgeschiedenis. Architecten zoals Charles Moore, Robert Venturi en Robert Stern zoeken in het verleden naar oplossingen voor problemen van de eigen tijd.

De rechtlijnige, ‘protestantse’ Internationale Stijl, een losse groep architecten die Ludwig Mies van der Rohe kopiëren tot er geen betekenis meer overschiet, is niet in staat om het verschil te handhaven tussen een woning en een kantoorgebouw. Zeker voor het grote publiek is de inhoud ver te zoeken. Daarom leren Charles Moore en zijn generatiegenoten, onder andere Robert Venturi en Robert Stern, van de grote voorbeelden uit het collectieve geheugen. Charles Moore stelt terecht vast dat we ons enkel publieke gebouwen, die we opmerken tijdens reizen en daguitstappen, echt goed kunnen herinneren. De voorkeur van de postmodernisten gaat uit naar gebouwen uit de tijd dat de bezittende klasse nog investeerde in gebouwen voor het grote publiek. In de moderne, kapitalistische samenleving hebben de rijken, zij die steeds meer geld willen verdienen ten koste van degenen die minder gegoed zijn, enkel oog voor de architectuur van hotels, restaurants en winkels. Het postmodernisme grasduint in een gekend, maar soms onbestaand verleden. Moore is bijvoorbeeld erg geïnteresseerd in sprookjes. Het grote kasteel in Disneyland verwijst naar een gekend – iedereen kent het sprookje van Assepoester – maar onbestaand verleden.

Het postmodernisme zoekt weer aansluiting bij de massa en af en toe overdrijft de beweging daarin. Maar de architecten zijn niet te beroerd om toe te geven dat ze populistisch te werk gaan. De plaatselijke, vernaculaire¹⁷ architectuur is vaak een bron van inspiratie voor Moore, dat kan gaan van een vissershut tot een industriële loftruimte. Om betekenis te brengen in de complexe naoorlogse wereld wil Moore vooral orde en rust creëren. Dat is zijn manier om greep te krijgen op de realiteit, alhoewel we zijn architectuur eerder lezen als een romantische vlucht in een verleden of een droom. Moore heeft het niet voor de modernisten maar toch geeft hij een zekere bewondering voor Le Corbusier – omwille van de lichamelijkeheid en de plasticiteit in zijn latere werk – , voor Richard Neutra en voor Alvar Aalto toe. Zijn grootste voorbeeld is Louis Kahn. De postmodernisten zien hun werk eerder als evolutionair dan als revolutionair. Nooit is zo’n gebouw absoluut. De overheersende sfeer is er een van ambiguïteit en ironie.

Charles Jencks is de Britse theoreticus die de beweging de term postmodernisme toebedeelt in de jaren zeventig, hoewel Moore al actief is vanaf de late jaren veertig. Typisch aan het postmodernisme is de dubbele codering¹⁸, dat begrip houdt in dat twee groepen mensen aangesproken worden. De populistische vormentaal komt de grote massa bekend voor en voor de specialisten is er een tweede laag met, vaak ironische, verwijzingen. Er is hoge en lage cultuur aanwezig in één bouwwerk. Het postmodernisme kunnen we zien als een synthese van klassieke vormen en moderne materialen. De Neue Staatsgalerie in Stuttgart van de Brit James Stirling is voor Jencks het voorbeeld bij uitstek: een inkomportaal met klassieke Griekse vormen, gemaakt in hedendaagse stalen I-liggers, verwelkomt de bezoekers. In zijn vroege werk verwerpt Moore vaak dat moderne materiaalgebruik. Die gebouwen duidt Jencks aan als 'historicisme'. Later verwerkt de Amerikaanse architect neonlampen en chroom in publieke pleinen, waardoor de indruk van een Wurlitzer-jukebox uit de jaren vijftig wordt opgewekt. Jencks houdt van hokjesdenken. Moore komt voor in verschillende categorieën en één ervan is de categorie van de 'post-modern space', een stroming die doorloopt tot Frank Gehry. Bij de topwerken van beide architecten spat de ruimtelijkheid uit de gebouwen.

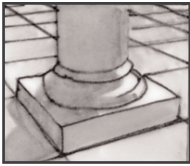
Het ontwerp van FOA is gebaseerd op het dreigende schilderij van Katsushika Hokusai. Op die manier spreken de Europese architecten het Japanse publiek aan.

De Spanjaard Alejandro Zaera-Polo van het architectenbureau Foreign Office Architects (FOA) verwijst in zijn 'decoy language'¹⁹, vrij vertaald als omde-tuin-leid-taal, naar de dubbele codering van Charles Jencks. Ook FOA wil betekenis scheppen voor iedereen. Het bekendste project van het bureau is de Internationale Haventerminal bij Yokohama in Japan, voltooid in 2002. FOA gebruikt de 'Hokusai Wave', een wereldberoemd schilderij waarop een grote golf afgebeeld staat, als ontwerpmetafoor voor de terminal én als communicatiemiddel om een groot publiek te bereiken. Daarmee heropent Zaera-Polo het debat over iconografie in de architectuur.

In 2006 schrijft Charles Jencks het boek 'Iconic Building'²⁰. Op de cover van het boek staat Norman Fosters Swiss Re-gebouw in Londen, bijgenaamd 'de augurk', afgebeeld als een raket die klaar is om op te stijgen. Jencks wijdt de huidige interesse voor duidelijk communiceerbare vormen in de architectuur aan het winstbejag van projectontwikkelaars en aan de ego's van architecten. Het icoon is actueel.

1.5. Gevaren voor de publieke ruimte

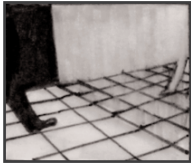
De kritiek van Kant en Moore

Het postmodernisme is in wezen een pluralistische stroming. Het modernisme is dat, zeker in de vooroorlogse vorm waar Charles Moore in het bijzonder tegen reageert, niet. Hannah Arendt is even scherp in haar commentaar op de moderne massamaatschappij, waarin het loutere functionalisme van de homo faber niets dan betekenisloosheid creëert. Arendt verzet zich, net als Moore, tegen het geloof in een maakbare utopie. Charles Jencks interpreteert het postmodernisme als een stroming waarin het proces vele malen belangrijker is dan het resultaat. Het is een zoektocht. Het werk van Moore is op generlei wijze beïnvloed door een blind geloof in de toekomst. De publieke gebouwen uit het verleden zijn dan ook zijn belangrijkste bron van inspiratie.

Het is interessant om de houding van Moore ten opzichte van het modernisme te spiegelen aan wat Kant kritiek noemt. Kritiek is voor Kant het toetsen van het eigen denken via bekendmaking aan de anderen, zodat we ons niet blindstaren op ons eigen beeld van de wereld²¹. De kritiek van Kant onderscheidt zich enerzijds van het scepticisme en anderzijds van de dogmatische metafysica, die de filosofie domineert vanaf Plato tot in de achttiende eeuw, de eeuw van de verlichting en van de kritiek. Verlichting betekent voor Kant ook het 'publieke gebruik van de rede'²² en het openbaar maken van de eigen mening. Kant en Arendt waarschuwen ons opdat we niet zouden zwichten voor het dogma of voor het scepticisme. De kritiek is een nieuwe denkwijze en niet het voorbereiden van een nieuwe doctrine. *"'Kritiek' betekent bij Kant derhalve 'het onderwerpen van het complete architectonische plan... om de volledigheid en zekerheid van de structuur in al haar oordelen te waarborgen'*.²³ Scepticisme is volgens Kant de eerste reactie op de overvloed van dogma's. Moore maakt zich daaraan niet schuldig, maar kiest voor de kritiek. Hij vermijdt in zijn essays de dwingende toon van de modernistische manifesten. Het modernisme is voor hem veelal zinloos, maar zijn eigen theoretisch denken kunnen we allerm minst interpreteren als een nieuwe doctrine. Daarvoor is het postmodernisme van Moore te open. Hij neemt de meningen van anderen in zich op en synthetiseert die. 'Leren van', zoals Robert Venturi en zijn collega's leren van Las Vegas, maakt de hoofdbrok uit van zijn theorievorming. *"Volgens Kant en Socrates onderwerpt het kritische denken zichzelf aan 'de toets van een vrij en onbevooroordeeld onderzoek', hetgeen betekent dat er bij voorkeur zoveel mogelijk mensen bij worden betrokken"*²⁴, zegt Arendt in haar lezingen over Kant. Moore heeft dat goed begrepen, zoals blijkt uit zijn oprechte liefde voor het participatief ontwerpproces. De architect is er zich van bewust dat niemand de waarheid in pacht heeft en die gedachte verruimt zijn eigen denken.

Totalitarisme en de onverschilligheid ten opzichte van het verschil

Als een regime een volk vernietigt, zoals dat gebeurde in Nazi-Duitsland, dan verliezen we een unieke visie op de wereld en daarmee ook een deel van de realiteit. Als er geen verschil is dan is er ook geen politiek, aldus Arendt. Bovendien is dan het gevaar van de totale dehumanisering reëel. Totalitaire regimes maken handelen onmogelijk en maken het denken overbodig waardoor het onderscheid tussen goed en kwaad verdwijnt. Het totalitarisme is in de ogen van Arendt een type overheersing dat pas ontstaat in de twintigste eeuw. Voor het eerst in de geschiedenis is de onderdrukking van het individu *totaal*. Alles is mogelijk binnen een totalitair regime. Hitler en Stalin manipuleerden de feiten zodanig dat het onderscheid tussen leugen en waarheid of tussen fictie en feit verdween²⁵. De zin van politiek is volgens Arendt vrijheid. Zelfs in onze hedendaagse maatschappij houdt de vrijheid op daar waar de politiek begint. De massamaatschappij heeft een totalitair karakter.

King en Arendt hebben ontzag voor Karl Marx, samen met Wilhelm Friedrich Engels de auteur van het 'Communistisch manifest' en van 'Das Kapital', maar dan vooral omwille van de filosoof en geschiedkundige in hem. Via Jean-Jacques Rousseau vond de dialectiek opnieuw ingang in de wereld van de filosofie. Hegel werkte het concept volledig uit en Marx en Engels gingen daarop verder. Zij richten zich op een materialistische opvatting van de geschiedenis. De materialistische dialectiek vormt de basis van de staatsfilosofie van de Sovjetunie. In 1917 brengt Lenin de filosofie van Marx in de praktijk. Het communisme – en zeker het stalinisme – is volgens Arendt zonder twijfel een totalitair systeem. Arendt is één van de eersten die het stalinisme vergelijkt met het nazisme, Claude Lefort volgt snel. King en Arendt hebben het moeilijk met het gebrek aan vrijheid in het systeem. Martin Luther King Jr. gaat niet akkoord met de manier waarop Lenin Marx interpreteert. In navolging van Marx echter, hoopt King dat zwart en blank de handen in elkaar slaan en strijden tegen de kapitalistische uitbuiting binnen de moderne maatschappij.²⁶

Ook beatpoet Allen Ginsberg ervaart het communisme als dogmatisch. Hij bezoekt Cuba, maar vindt er niet de vrijheid die hij er verwachtte te vinden. In de Verenigde Staten is het lang niet slecht wonen volgens Ginsberg, zeker niet in de gemeenschap van Greenwich Village in New York. De dichter beaamt dat voor de Amerikaanse zwarten vrijheid geen vanzelfsprekendheid is in de jaren zestig. Hij voelt zich verwant met de studentenorganisatie van King en steunt hun sit-ins. Zelf organiseert Ginsberg spirituele massamanifestaties. Ook hij roept op tot geweldloos verzet, zelfs al pakt de politie hem en zijn medemanifestanten regelmatig hard aan. De poëet maakt actief gebruik van de publieke ruimte en ziet dat hij daarin niet alleen staat. De burgerrechtenbeweging en de hippies doen hetzelfde. Daarmee reageren ze allemaal, aldus Ginsberg, tegen de opkomst van communicatienetwerken die het echte publieke ondermijnen.

Moore distantieert zich stellig van het communisme. Maar omwille van zijn sociaal engagement voelt hij zich in het begin van de jaren vijftig gevisieerd door de republikeinse senator en notoir communistenjager Joseph McCarthy.

Die politicus is in het bijzonder actief van 1950 tot 1953. Hij beschuldigt de Amerikaanse overheid van communistische invloeden, zonder er rekening mee te houden of de regeringsmeerderheid democratisch dan wel republikeins is. Zijn comité heeft massa's middelen. De methoden die het gebruikt om vermeende communisten op te sporen, zijn twijfelachtig. Hannah Arendt mengt zich in de discussie rond McCarthy. Dat blijkt uit haar briefwisseling van die tijd. Haar tweede man, Heinrich Blücher, is een ex-communist. Hij was actief in de revolutionaire raden van 1918, waarin Rosa Luxemburg²⁷ en Karl Liebknecht hoofdrollen speelden, maar tijdens de dictatuur van Stalin in de Sovjetunie distantiëert hij zich van het communisme. Het koppel woont vanaf 1941 in New York. Martin Luther King Jr. ondervindt tijdens de jaren zestig hinder van een andere communistenjager: J. Edgar Hoover, directeur van het Federal Bureau of Investigation (FBI) van 1924 tot 1972. Door middel van infiltratie en het verspreiden van valse geruchten, probeert de FBI Kings plannen op regelmatige basis te dwarsbomen. Velen – ook de familie King – geloven dat Hoover verantwoordelijk is voor de moord op de dominee in 1968.

Nationalisme in de ogen van Visker en King

Omdat in de democratie de plaats van de macht leeg is en niemand weet wat het volk wil, is de verleiding om over te schakelen naar een ander systeem groot. Het totalitarisme kan de leegte opvullen en het volk weer tot een lichaam maken, in dienst van het regime. Totalitaire regimes en ondemocratische partijen breken met de grondbegrippen van de democratie. Ze zijn niet in staat om 'het verschil' te erkennen. Ook het nationalisme krijgt rake klappen van Visker. Het nationalisme beweert te weten wat het volk wil en wat het volk is. Dat is in strijd met het democratisch denken. Het volk is nu eenmaal ongrijpbaar. Visker verwijst naar nieuwrechts in Europa. Sterke nationalistische partijen duiken op en heel wat van die groeperingen willen 'hun' gemeenschap en grondgebied afscheiden van een groter geheel. Die evolutie gebeurt parallel aan een al even vervlakkende globalisatie.

Het opeisen van een eigen grondgebied staat haaks op de visie op multipliciteit en op de publieke ruimte van Hannah Arendt en Martin Luther King Jr. King reageert dan ook heftig tegen zwarte, nationalistische groeperingen.

BLACK POWER

In 1966 staat, tijdens een mars ter ere van de vermoorde zwarte student James Meredith, een zekere Willie Ricks op. Hij roept op tot Black Power. Zwarte jongeren zijn van mening dat de resultaten van de burgerrechtenbeweging te lang op zich laten wachten. Tot midden jaren zestig richten de gematigde burgerrechtenleiders zoals Martin Luther King Jr. zich voornamelijk op het Zuiden. Dat zint de jongeren uit de noordelijke getto's niet. In datzelfde jaar richten enkele radicale zwarten de Black Panther Party op in Oakland, Californië. Ze baseren zich op marxistische principes en op een sterk zwart nationalisme. Black Panthers, zoals de beruchte Huey Newton, zien het geweldloos verzet van King als een mogelijke tactiek maar niet als een allesomvattende strategie. Als het

nodig is dan zijn Black Panthers bereid om naar de wapens te grijpen. Ze laten zich graag fotograferen met machinegeweren in de aanslag. De wapens laten zien dat de Panthers bereid zijn tot het uiterste te gaan om de zwarte cultuur en identiteit te verdedigen tegen imperialistische blanken en geldzuchtige Joden. Ze blijven herhalen dat de blanken hen al 400 jaar lang onder de knoet houden, sinds de eerste Afrikaanse slaven de Nieuwe Wereld bereikten na een lange, helse tocht. De Black Power-beweging omvat verschillende gradaties van zwart nationalisme. De aanhangers van de harde lijn eisen een eigen, zwart grondgebied op. Daarvoor komt de 'Black Belt' in aanmerking, een strook langs de Oostkust, beginnend in Texas. Het gebied heet 'Black Belt' omdat daar de meeste zwarten wonen.

Bobby Seale en Huey Newton, twee sterke figuren van de Black Panther Party, houden hun wapens ter zelfverdediging in de aanslag.

Leden van de Amerikaanse neonazi-beweging wonen een bijeenkomst van de Nation of Islam bij in 1960. Beide groeperingen hebben gelijkaardige ideeën over separatisme. (foto: Eve Arnold, Magnum Photos)

De 'Black Muslims', ook bekend als 'Nation of Islam' (NoI), delen dezelfde separatistische visie als de hardliners binnen de Black Panther Party. Wallace Fard Muhammad richt die socio-politieke en religieuze beweging op in 1930. De bekendste leiders zijn Elijah Muhammed en Malcolm X. Vandaag is Louis Farrakhan de voorzitter. Critici beschuldigen de NoI-activisten van antisemitisme, antichristelijke ideeën, homofobie en seksisme. Malcolm X, geboren als Malcolm Little, spreekt van alle NoI-leiders het meest tot de verbeelding. Hij belandt op jonge leeftijd in de gevangenis. Hij houdt niet van de naam 'Little' en gaat door het leven als Detroit Red. In zijn cel leest hij het werk van Elijah Muhammed. Daarop verandert hij zijn achternaam in 'X', een verwijzing naar de vergeten naam van zijn Afrikaanse voorouders. De Amerikanen bestolen, in de optiek van X en de NoI, de zwarte slaven van hun naam. Na een bedevaart naar Mekka komt Malcolm X tot inkeer en hij laat zijn radicale ideeën vallen. Vanaf 1964 gaat hij verder als een gematigd moslim en richt een zwarte moslimkerk op. Hij laat zich voortaan Malik Shabazz noemen. In 1965 schieten twee NoI-leden van de harde lijn hem dood tijdens een toespraak.

Martin Luther King Jr. moet vanaf het prille begin niet veel weten van de Black Power-beweging. Hij houdt niet van extremen. King verliest veel bondgenoten aan wat hij een *'kreet van teleurstelling'* noemt. Stokely Carmichael, ook bekend als Kwamé Touré, de voorzitter van de mede door King in het leven geroepen 'Student Nonviolent Coordinating Committee' (SNCC), kiest samen met zijn organisatie resoluut voor Black Power. De 'Congres Of Racial Equality' (CORE), de vereniging die de Freedom Rides organiseerde gaat dezelfde richting uit. De nationalistische ideeën staan haaks op de 'Integrated Power' van Martin Luther King Jr. Black Power-activisten geloven niet in een multiculturele samenleving. De blanke is de duivel die hen vierhonderd jaar lang onrecht aandeed. Een ware publieke ruimte, die juist ruimte biedt aan verschillen tussen mensen, bestaat in hun ogen dus niet. We mogen echter niet iedere zwarte die al eens met zijn vuist in de lucht de Black Powergroet gebracht heeft, op dezelfde hoop gooien. Er zijn gradaties in de beweging. Voor de grote meerderheid is de zwarte identiteit en cultuur veel belangrijker dan het separatisme. Jesse Jackson – hij was in Memphis toen zijn vriend Martin Luther King Jr. vermoord werd – doet regelmatig een Black Powergroet in het openbaar. Dat is te zien op het film- en fotomateriaal van het Wattstax festival in 1972 in Los Angeles dat hij presenteerde. Na Kings dood zet Jesse Jackson 'Operation Breadbasket', een project tegen armoede dat King opstartte, verder met zijn vereniging People United to Serve Humanity (PUSH). Hij komt regelmatig op als kandidaat voor de presidentsverkiezingen en leidt nu de PUSH-Rainbow Coalition. Jackson blijft tot vandaag strijden tegen armoede en onnodige oorlogen.

Vandaag houden twee zwarte artiesten het gedachtegoed van Martin Luther King Jr., de Black Power-beweging en de Nation of Islam in leven. De zwarte regisseur Spike Lee en de zwarte rapper Chuck D (Carlton Ridenhour) van de hiphopformatie Public Enemy leggen de nadruk op het ontworteld zijn van de zwarte. Ze waarschuwen de zwarte bevolking opdat ze zich niet laat meeslepen in een gevaarlijk, blank of een nog gevaarlijker Joods systeem²⁸. Chuck D strijdt in de jaren tachtig met succes voor de erkenning van de King Holiday, een feestdag ter nagedachtenis van de in 1968 overleden Martin Luther King Jr., in de staat Arizona. Rap is vanaf het einde van de jaren zeventig de spreekbuis van de zwarte jongeren in de VS. Burgerlijke ongehoorzaamheid is de rapper niet vreemd. Hij weigert, net als Frederick Douglass meer dan honderd jaar voor hem, de '4th of July' of Independence Day te zien als een feestdag voor iedereen²⁹. De Amerikanen vieren dan de onafhankelijkheid maar zwarten waren niet vrij in 1776, het jaar van de Amerikaanse Revolutie. De stichters van de natie hielden slaven. De teksten van Chuck D zitten vol verwijzingen naar radicale, zwarte ideeën zoals separatisme en pan-Afrikaans denken.

Spike Lee geeft (gekleurde) geschiedenisles, onder andere in zijn films 'Malcolm X' en 'Get on the bus'. Die laatste film gaat over de Million Man March van Louis Farrakhan in Washington, het grootste burgerrechtenevenement ooit. Het woord 'man' is in de optiek van Farrakhan heel letterlijk te nemen.

Jesse Jackson (midden) brengt de Black Power groet op het Wattstax-festival in 1972. Hij verzorgde er de presentatie. Rechts op de foto staat Al Bell van het Stax-muzieklabel.

Louis Farrakhan van de Nation of Islam.

Chuck D (aan de wereldbol), Flavor Flav (met klok), Terminator X (links met zonnebril) en de S1W's (Security of the First World) van de rapgroep Public Enemy. De kledij van de 'lijfwachters' of S1W's verwijst naar die van de Nation of Islam en die van de Black Panthers.

1.6. Cornel West en de différence

Louis Farrakhan is niet de enige die spreekt op de Million Man March, ook Jesse Jackson, Rosa Parks, de zwarte zangers Isaac Hayes en Stevie Wonder en de zwarte hoogleraar en schrijver Cornel West doen hun zegje.

Cornel West doceert theologie aan de Harvard universiteit in Cambridge, Massachusetts. Voorheen gaf hij les aan de universiteit van Princeton in New Jersey. In Princeton kwam hij in contact met filosoof Richard Rorty en met het pragmatisme. West leidde er een programma over burgerrechten, hij is een specialist op het gebied van de Afro-Amerikaanse geschiedenis. West is een marxist en een gematigd aanhanger van de Black Panthers en de Nation of Islam. Zijn bekendste werk is 'Race Matters'. In zijn boek 'Keeping Faith' uit 1994 wijdt Cornel West – op een voor een 'leek' bijzonder erudiete wijze – een hoofdstuk aan architectuur. Het draagt de titel: 'A Note on Race and Architecture'.³⁰

West spreekt over een drieledige crisis in de architectuur. Ze bestaat uit politieke legitimiteit, intellectuele oriëntatie en uit sociale identiteit. De politieke crisis heeft te maken met in welke mate de autoriteiten al dan niet kunnen garanderen hoe een gebouw is. Omdat architectuur een directe weerslag heeft op de gemeenschap en de technologie op de voet volgt, neemt ze een aparte positie in tussen de kunsten. Architectuurcritici zijn volgens West terughoudend en niet geëngageerd genoeg om de relaties tussen grote bedrijven, de staat en architectuur te analyseren. Ze zijn bovendien bang om zich te laten vangen door een economisch determinisme. De critici hebben niet genoeg historische en analytische kennis. De hoogleraar ziet het als een uitdaging om te begrijpen hoe architectuur doordrongen is van diepliggende historische krachten, zoals de vrije markt en de staat zonder daarbij de gebruikelijke focus op vorm, techniek en stijl te laten varen. Een kwalitatieve kritiek komt niet zomaar tot stand. West begrijpt dat het niet eenvoudig is om alles te weten. Toch benadrukt hij dat het belangrijk is de wisselwerking tussen de architectuur en de geschiedenis te vatten. Daarnaast moeten we weten hoe de architectuur zich verhoudt tot de rest van de cultuur. De Internationale Stijl beroofde critici van bewegingsvrijheid. Het boek 'Complexity and Contradiction' van Robert Venturi creëert in de jaren zestig een nieuwe discussieruimte maar Venturi blijft voor West te veel trouw aan een modernistische basis. Sinds 'Complexity and Contradiction' is de architectuurkritiek volgens West een 'Toren van Babel', met andere woorden: we begrijpen elkaars taal niet.

De intellectuele crisis in de architectuur hangt samen met de sociale crisis en is geworteld in de 'mythe van de machine', in het leven geroepen door de historicus Lewis Mumford. Die mythe is volgens Cornel West veel meer dan de machine-esthetiek, het is ook een sociaal en cultureel fenomeen. Dat maakt architectuur tot een unieke discipline met een heel eigen avant-garde. West citeert criticus Alan Colquhoun, die opmerkt dat enkel binnen de architectuur het productieproces zo sterk samenhangt met een absoluut formalisme. Modernistische architecten dromen van een utopie, terwijl moderne roman-

schrijvers de machine voorstellen als een vloek. West wil weten hoe het komt dat in de moderne architectuur de idealisatie van technologie en industrie zo dominant aanwezig is. Het utopisme maakte echter snel plaats voor de vervlakende, nog steeds door de machine gedomineerde, Internationale Stijl waartegen ook Charles Moore heftig reageert. De eerste antwoorden op het identiteitsloze modernisme van de volgelingen van Mies, het populisme van Robert Venturi en het postmodernisme van Charles Jencks, vindt West te oppervlakkig in hun respons op de crisis. In het poststructuralisme van filosoof Michel Foucault en de deconstructie van filosoof Jacques Derrida ziet hij meer heil als hulpmiddelen voor architecten en critici. Architect Peter Eisenman en critici zoals Anthony Vidler en Michael Hayes zijn daarvan de levende bewijzen. Het soort denken van Foucault en Derrida verplicht de architect of de criticus om zelf een diepzinnig antwoord op de crisis te formuleren. Hoewel het deconstructivisme vaak niet meer is dan een uitbreiding en een verdieping van het Russische Constructivisme van rond 1920, is het *différance*-principe van Derrida zeker een geschikt redmiddel. Het is opmerkelijk dat de Franse naoorlogse filosofen een dergelijke invloed uitoefen op het architectuurdiscours. Dat komt de specifieke identiteit van de architectuurcriticus niet ten goede. De methodes van Foucault en Derrida vereisen een diep inzicht in de geschiedenis, de economie en de sociologie. Daarom moeten critici zich volgens West toeleggen op wat eigen is aan de architectuur – alsof hij smeekt om een ‘architectuurwetenschap’ – en bestaat de noodzaak om samen te werken met specialisten die de onderliggende sectoren onderzoeken. Cornel West roept op om het modernisme te heronderzoeken, vertrekkende bij de machine-esthetiek. Daarin kan de methode van Derrida van pas komen. Architecten en critici zouden niet moeten nadenken over de ‘machine’ maar over de ‘natuur’, niet over ‘beschaafd’ maar over ‘primitief’. Andere begrippenparen zijn: onderdrukker-onderdrukte, Apollinisch-Dionysisch, mannelijk-vrouwelijk en wit-zwart. In elke binaire oppositie is de tweede term het object om te onderzoeken, op een gesofisticeerde architecturale en historische manier. Iedere eerste term is modernistisch van karakter. Zo kunnen we ontdekken hoe die begrippen van invloed zijn op het architectuurdiscours doorheen de geschiedenis en op de praktijk van architecten. De complexe *différance* koppelt de architectuurpraktijk aan de geschiedenis. Met *différance* bedoelt Derrida het gelijktijdig verschillen en uitstellen. Tekens verschillen van elkaar maar verwijzen ook naar elkaar zodat het achterhalen van de betekenis wordt uitgesteld. Derrida verwijst met de ‘a’ in het begrip naar een actie; het gaat om het omgaan met het verschil, de ‘*différence*’ op een actieve manier.

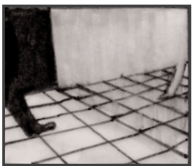
De binaire tegenstellingen maken van het spreken over ‘het einde van de architectuur’ en ‘het verlies van de sociale kracht van architectuur’ nostalgische en bekrompen onzin. Cornel West prijst Le Corbusier omdat hij al in de jaren dertig van de twintigste eeuw kijkt naar het primitieve, het vrouwelijke, en het zwarte. Dat verklaart de organische vormen van de kapel van Ronchamps, de Notre Dame-du-Haut (1955). De architect was geboeid door het vrije karakter van de zwarte hot-jazz van Louis Armstrong. Le Corbusier doet de architectuur heropleven. Het verschil in zijn gebouwen, in de vorm van vrouwelijke en pri-

mitieve vormen, is gelinkt aan het gebruik van de gebouwen, niet door de ene mens maar door de mensen. De huidige architectuurkritiek moet volgens West de sociale geschiedenis van de architectuur verbinden met de sociale geschiedenis van de techniek, op een gesofisticeerde manier en steeds in het licht van de culturele crisis.

1.7. Identiteit en pluraliteit

Het begrip 'pluraliteit' dat Hannah Arendt door heel haar oeuvre hanteert, als de menselijke conditie van handelen, heeft een complexe betekenis. Er zit zowel een gelijkheid als een ongelijkheid in de pluraliteit. We zijn gelijk als we allemaal als vrije mensen kunnen handelen in de publieke ruimte, waar we onze gelijken ontmoeten. Maar we zijn niet eender; ieder heeft een unieke identiteit en een unieke visie op de wereld. Die verschillende visies samengenomen maken de pluraliteit uit. De identiteit is eveneens een ingewikkeld iets in de filosofie van Arendt. Onze identiteit is 'wie' we zijn en dat heeft niets te maken met 'wat' we zijn. Tot het domein van het 'wat' behoren onze talenten, onze achtergrond en alle andere dingen waarvan we zelf op de hoogte zijn. Het 'wie' blijft verborgen voor onszelf, onze identiteit is enkel zichtbaar voor anderen. Daarin schuilt het belang van de publieke ruimte. We voelen een drang om onze identiteit openbaarheid te verlenen en kenbaar te maken aan anderen. Dat brengen we, volgens Arendt, in praktijk door te spreken tijdens het handelen.

De demon van Arendt

Voor Rudi Visker is het handelen op zich minder van belang³¹. Zijn aandacht gaat uit naar de publieke ruimte zelf, die de verschillen tussen mensen opvangt. In 'Vreemd gaan en vreemd blijven' zwijgt Visker over de vorm van de publieke ruimte. Het staat voor hem wel vast dat het werk van homo faber ermee samenhangt. In het boek van Visker komt, net als in 'Vita Activa' van Arendt, de Griekse demon ter sprake. Die demon zit op onze schouder en begeleidt ons gedurende ons hele leven. Het is een metafoor voor ons 'wie', maar ook voor onze publieke kant. Enkel anderen zien de demon. Onze identiteit komen we volgens Arendt immers zelf niet te weten. We voelen dat er iets is en daarom zoeken we toenadering bij anderen; we kunnen niet alleen blijven met de demon. De publieke ruimte werkt verlossend omdat daar een afstand ontstaat tussen het subject en zijn of haar identiteit. Het handelen – Visker noemt het wat ironiserend 'het participatieve' – is voor de professor dus ondergeschikt aan de publieke ruimte zelf, die een actieve rol speelt in het welbehagen van de mensen. De publieke ruimte doet het knagende gevoel verdwijnen.

Om deze gedachte kracht bij te zetten maakt Visker de vergelijking met het 'niet kunnen sterven' dat hij ontleent aan de Deense filosoof Kierkegaard. Voor stervelingen is de dood het grootste gevaar. Wie niet kan sterven stelt zijn hoop op de dood. Visker aanvaardt dat onze tijd een pluralistisch karakter heeft. We dragen allemaal verschillen in ons die we niet tot een eenheid kunnen brengen. We zijn allemaal subjecten die elkaar voortdurend confronteren

met die verschillen. Daardoor komen we in een situatie terecht die erg lijkt op het ‘niet kunnen sterven’. Die toestand heeft uiteraard niets te maken met de letterlijke betekenis van de dood. Het gaat over een symbolische dood, omdat we, hoe graag we dat ook willen, niet kunnen deelnemen aan de ‘symbolische circuits’³² van de ander, waarmee de pluralistische samenleving ons confronteert. Kierkegaard en – vele jaren later – Heidegger besteden in hun filosofie bijzondere aandacht aan het begrip angst. Ook die angst en de oplossingen ervoor maken deel uit van hoe Visker de publieke ruimte opvat. Kierkegaard en Heidegger overdenken de zondeval van Adam. Adam at van de boom van goed en kwaad omdat hij niet wist wat goed en kwaad was. Die begrippen ontstonden pas na het eten van de boom. Adam werd angstig omdat hij zich niet kon inbeelden wat het verbod van God inhield. Hij beet in de appel om zichzelf van die angst te verlossen. Visker besluit dat we moeten proberen om de angst zichtbaar te maken. Als we de angst, de vrees voor iets onbekends, een plaats geven dan kunnen we een afstand bewaren ten opzichte van die angst. De angst kan ons dan niet te pakken krijgen. Adam nam afstand van de voor hem onbegrijpelijke begrippen en de daaraan verbonden angst door het verbod van God te overtreden. Kindersprookjes zijn een voorbeeld van het voorstelbaar maken van angst. “*De verhalen beschermen het kind tegen een angst waar het niet alleen mee kan blijven*”³³. Sprookjes vormen een publieke ruimte waarin de angst aanwezig is maar op een andere, voor ons meer aanvaardbare manier.

46

De passage in ‘Vita Activa’ over de demon en de teksten van Kierkegaard en Heidegger over angst vat Visker samen in een gedachtegang over schroom – dat wat we voelen wanneer we er niet in slagen om volledig toe te treden tot de sfeer van de ander. Hij geeft de schroom een actieve rol in het zich openbaren van het individu. “*Wil die schroom echter meer dan een individuele kwaliteit zijn, dan moet hij kunnen aanleunen bij een publieke ruimte die haar publieke karakter dankt aan het feit dat ze ons tegen het private in ieder van ons beschermt*”³⁴. De publieke ruimte zorgt ervoor dat de schroom zijn doel kan bereiken: “*onzelf en de anderen voor gezichtsverlies behoeden*”. Samengevat is er iets aan onszelf – de demon van Arendt, een angstgevoel of de schroom – dat niet in de private sfeer kan blijven. Het publieke is onontbeerlijk voor de mens omdat het een negatief aspect van onszelf doet wegval- len.

De dubbele identiteit van de zwarten in de VS

Volgens Hannah Arendt is het slechts weinigen gegeven om hun volledige identiteit, het ‘wie’ in de mens, publiek te laten doordringen. De Griekse held Achilles was zo iemand en wel omdat hij op jonge leeftijd stierf, tijdens het hoogtepunt van zijn levensloop. De identiteit van een handelend iemand wordt tastbaar in zijn of haar levenverhaal. “*Slechts de man die zijn ene, sublieme daad niet overleeft, blijft de onbetwistbare meester van zijn identiteit en eventuele grootheid omdat hij zich door de dood heeft onttrokken aan de mogelijke gevolgen en de voortzetting van wat hij is begonnen.*”³⁵

Bijgevolg kennen we, in de optiek van Arendt, niet de volledige identiteit

van Martin Luther King Jr. Gedurende een periode van veertien jaar handelde hij op het publiek toneel, met wisselend succes. In Kings levensverhaal zijn meerdere sublieme daden opgetekend maar ook enkele zware nederlagen.

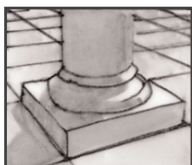
Desalniettemin hield ‘de identiteit’ ook King bezig. Een sterk ‘wie’ gaat in het denken van de burgerrechtenleider vooraf aan de multipliciteit, zoals in het Romeinse Rijk de private sfeer de publieke sfeer dient. Om te ontdekken ‘wie’ de zwarte, die in de VS woont en werkt, is, maakt King gebruik van de dialectiek van Hegel. King vindt het uitermate belangrijk dat de zwarte weet wie hij is, hij moet zichzelf aanvaarden. De Amerikaanse zwarte is volgens King “*het kind van twee culturen, van Afrika en van Amerika*”³⁶. King merkt op dat te veel zwarten zich beperken tot één zijde van hun natuur. Velen laten zich doen en schamen zich om hun huidskleur en om de zwarte cultuur en muziek. Het goede en het mooie is voor hen het blanke. Anderen verwerpen net alles wat blank is, ze zien zichzelf enkel als Afrikanen en gaan daarin zo ver dat ze Afrikaanse kleren dragen. “*De hegeliase synthese geeft nog steeds het beste antwoord op veel van de dilemma’s in het leven. De Amerikaanse zwarte is noch volledig Afrikaans noch volledig westers. Hij is een Afro-Amerikaan, een ware hybride, een combinatie van twee culturen.*”³⁷

King kent de geschiedenis van de Afro-Amerikanen. Hij is fier op wie hij is, ook al is hij de afstammeling van slaven die in Afrika gekidnapt zijn en naar de overzijde van de Atlantische Oceaan geloodst werden, geketend als beesten in donkere boten. Hij voelt een plaatsvervangende schaamte voor degenen die “*zo onmenselijk zijn geworden dat ze ons deze marteling konden aandoen*”³⁸. Als King zo’n uitspraak doet, dan zal hij nooit veralgemenen. Hij heeft het over enkele blanken die niet meer handelden volgens hun gezond verstand. King vertelt onverbloemd de waarheid, maar gelooft in de eerste plaats in de kracht van integratie, in ‘Integrated Power’ en niet in ‘Black Power’.

Het sterke gevoel voor identiteit heeft King al sinds zijn eerste levensjaren. Vanaf zijn derde levensjaar was hij bevriend met het blanke zoontje van de kruidenier tegenover het huis van de Kings. Het waren boezemvrienden tot ze zes jaar werden en naar de lagere school moesten. Het was midden jaren dertig in het streng gesegregeerde Zuiden van de VS. De jongens gingen naar verschillende scholen en ze verloren elkaar uit het oog. Op een dag zei de blanke jongen dat Martin en hijzelf niet langer bevriend konden zijn. Ze behoorden tot een ander ras. Martin reageerde geschokt. Zijn ouders wilden hem troosten en vertelden het verhaal van de slavernij, de burgeroorlog en de segregatie. Mama King benadrukte dat een zwarte niet minder is dan een ander. Sindsdien weet King: “I Am somebody”.

1.8. Identiteit en publieke ruimte in de architectuur van Charles Moore

Unieke identiteit

Zoals de Romeinse *res publica* afhangt van de privé-sfeer, is de publieke ruimte, zoals Moore ze opvat, ondergeschikt aan de mensen die hun eigen identiteit versterken door middel van hun individuele woning. De private woning geeft haar bewoners een centrum in de wereld, van waaruit ze zich kunnen oriënteren.

Frank Lloyd Wright voorzag elke woning van een massieve schouw om het contact met de aarde en de hemel te verzekeren. Op dezelfde manier gaat identiteit in de woningen van Moore samen met een unieke, private plek in de wereld. Dat is een reactie op het vervlakkende modernisme dat er niet in slaagt om bewoners een gevoel van eigenwaarde te geven. In de architectuur van Moore zit het verschil meer in de private woning dan in de publieke ruimte.

Moore doet onderzoek naar de identiteit van verschillende bevolkingsgroepen om steeds een woning te kunnen opleveren die past als een maatpak. Aan het einde van de jaren zestig ontwerpt Moore, samen met zijn collega's Lyndon, Turnbull en Whitaker (MLTW) een appartementsblok in New Haven met betaalbare appartementen. Moore gaat ervan uit dat het merendeel van de mensen die er komen wonen, zwart zal zijn. Daarop gaat hij naar de bevoegde instantie in New Haven om informatie in te winnen over de levensstijl van zwarten uit de lagere en de lagere middenklasse. Daar stoot hij op een muur van ongelof. De gemeente wil er niet van weten dat er zwarten komen wonen en bovendien gaat het om een politieke kwestie waar iedereen – behalve Moore – zich zo ver mogelijk van wil distantiëren. New Haven accepteert het verschil niet, maar Moore wil steeds specifiek ontwerpen en de woning afstemmen op de identiteit van de bewoners³⁹.

Places

Moore brengt, zoals in New Haven, moed op om zijn kritiek op het modernisme in praktijk te brengen. De publieke ruimte betreden vraagt ook moed, we verlaten immers de veilige privé-woning. Dat weten Hannah Arendt en Martin Luther King Jr. ook. Het publieke domein belopen vereist voor Moore meer dan moed alleen; we verlenen de agora steun en zorg. Soms moeten we letterlijk inkom betalen, zoals in Disneyland. In het essay 'You Have to Pay for the Public Life'⁴⁰ dat Moore schrijft in 1965, speelt Disneyland, bij Los Angeles in California, een cruciale rol. Het is voor Moore de enige buitenruimte in de VS die het etiket 'place' verdient. Disneyland blinkt uit in specificiteit. Het is een onvergetelijke plek. Het enige nadeel is dat we inkom moeten betalen, daarvoor is Disneyland niet toegankelijk voor iedereen. Tijdens de Mars op Birmingham in 1963 pakt de lokale politie King op. Hij belandt in de gevangenis en schrijft er zijn wereldberoemde 'Letter from Birmingham Jail'⁴¹. In die brief, gericht aan enkele plaatselijke geestelijken die Kings geweldloze strijd niet appreciëren, heeft de dominee het over 'Funtown'. Kings dochtertje is niet welkom in Funtown, omdat ze zwart is. Dat stoot King voor de borst. Hij ervaart

het als bijzonder moeilijk om aan een kind uit te leggen wat segregatie is.

In een echte 'place' doen geld, belangen en bekendheid er niet toe, zegt Moore. Daarin verschilt hij van mening met Arendt. In de publieke ruimte geven we volgens Moore dus iets op van onszelf. We zorgen ervoor dat ons 'wie' oplost in de gemeenschap. De hiërarchie schuilt niet in de mensen die de agora gebruiken maar in de publieke ruimte zelf, die zich onderscheidt van haar omgeving. Ook de identiteit van de ontwerpers doet er niet toe. Donlyn Lyndon, een van de medewerkers van Moore in het bureau MLTW, stelt in de tekst 'The Frame' dat de "*uitdaging niet ligt in onze eigen expressie maar in het effect dat ons werk heeft op het bepalen van het beeld op de realiteit van de gebruikers*"⁴². Een 'place' is een projectie van de beschaving in de natuur zodat de gebruikers een gezamenlijke greep op de wereld krijgen. Dat noemen Moore en zijn collega's ook het 'Ethic Domain'. De architect spreekt steeds over de beschaving en minder over de mens of de mensen zoals Kant en Arendt. Het begrip 'beschaving' leunt voor Arendt te dicht aan bij de hegeliaanse opvatting van de geschiedenis waarin het handelen van de mensen ondergeschikt is aan de tijdgeest. De wereld is in de theorie van Moore niet de verzameling van alle kunstproducten zoals bij Arendt, maar het geheel van de cultuur en de natuur. Moore en zijn collega's beschouwen de natuur als een bondgenoot. De VS zijn rusteloos, zeker in de woelige jaren zestig. In harmonie met de natuur creëert de 'place' een rustpunt. Arendt zegt dat de natuur verbonden is met het arbeiden, Moore betreft de natuur bij alle activiteiten van de *vita activa*. Het post-modernisme van Moore is bijgevolg minder humanistisch dan het modernisme dat gelooft dat iedere generatie, die consumeert ten koste van de natuur, een doel op zichzelf is.

De gemeenschap

Een publieke ruimte is, als we de redenering van Moore volgen, een ander 'binnen'. Het is een ruimte waarin de gemeenschap een centrale positie in de wereld krijgt, net zoals het individu zijn private woning ervaart. Om Moores affectie voor de gemeenschap, de *community*, te begrijpen moeten we ons verplaatsen in de gedachtegang van een Amerikaan met een open kijk op wereld. In de VS is de gemeenschap, dat kan bijvoorbeeld een parochie zijn, van groter belang dan in Europa. De godsdienst, hoe versplinterd ze ook is, is in de VS aanwezig in de straat. Ook de politiek is zichtbaarder in de VS. De politiek en de protestants-christelijke godsdienst gaan er hand in hand. De Amerikanen zijn meer gehecht aan symbolen, zoals de adelaar en de 'stars and stripes'-vlag, dan de meeste Europeanen. Die symbolen verschaffen de Amerikaan een sterke identiteit, iets wat wij al te snel afdoen als misplaatst patriottisme. De inwoners van de VS zijn fier en ze zijn dat bij voorkeur in groep.

Een 'place' is bedoeld voor de gemeenschap, maar ze heeft steeds een open karakter. Moore reageert op het vage modernisme dat niet in staat is een hiërarchie te handhaven. Hij acht het ordenen van de complexe omgeving een bevoegdheid van de beschaving. In die ordening krijgt de publieke ruimte een 'landmark', een herkenningspunt. Dat geeft de 'place' een voorname rol. Een publieke ruimte is gelaagd, gevarieerd en incorporeert verschillende stijlen.

Moore refereert aan klassieke voorbeelden en herinterpreteert plaatselijke, vernaculaire architectuur. Op die manier is elke 'place' verschillend van gelijk welke andere. De publieke ruimte van Moore is inclusief, het modernisme werkt volgens hem segregatie in de hand, het sluit uit. De 'places' stralen optimisme uit en hebben niets dwingend of onbehaaglijks.

Zowel voor Arendt als voor Moore begint een stad of stadsstaat bij de agora. De agora is een fysiek, tastbaar iets. De centrale publieke ruimte zorgt ervoor dat we de stad ervaren als een politieke eenheid. Grenzen spelen daarbij een belangrijke rol. Arendt maakt in haar politieke werken duidelijk dat er steeds een 'Ausland', een buitenland, nodig is om diegenen op te vangen die er niet in slagen zichzelf te schikken naar de politieke organisatie binnen de grenzen. Daarom is een wereldstaat voor haar geen optie. Dat kunnen we goed begrijpen als we het levensverhaal van Arendt bekijken. Zij ontvlucht Nazi-Duitsland omdat ze er zich als Joodse uiteraard niet op haar gemak voelt.

Ambigüiteit in Californië

Charles Moore heeft een speciale band met de staat Californië. Hij is geboren in de Midwest maar gaat al op jonge leeftijd vaak op reis in gezinsverband, ook naar de Amerikaanse westkust. De staat aan de Grote Oceaan en grenzend aan Mexico oefent omwille van de unieke smeltkroes van culturen een grote aantrekkingskracht uit op Moore. Er zijn artefacten te vinden van de Gold Rush, er zijn de missieposten en er zijn invloeden merkbaar uit Mexico en uit Azië. De inwerking van al die factoren maakt Californië tot een unieke staat. Daarenboven stelt Moore dat de staat geen voeling heeft met het establishment. Rijk en arm zijn er één. De identiteit van de regio, met als belangrijkste steden Los Angeles en San Francisco, bestaat uit een synthese. Moore werkt op jonge leeftijd in San Francisco in een bureau dat de typische 'Bay Area'-huizen concipieert. Dat soort regionale architectuur met een sterke identiteit blijft de architect beïnvloeden. In het Californië van de jaren vijftig en zestig maakt de publieke ruimte volgens Moore zeker een kans, omdat niemand er de neiging voelt om gebouwen geld te laten uitstralen. Hij stelt een ongewone gelijkheid en vrijheid vast in de staat waardoor er een positieve werksfeer heerst.

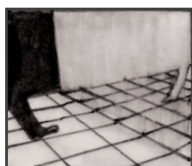
Ook de beats voelden zich aangetrokken door de westkust. Jack Kerouac vertelt in 'On the road' hoe hij – onder het pseudoniem Sal Paradise – aan het einde van de jaren veertig enkele roadtrips onderneemt vertrekkende vanuit New York. San Francisco is een eindbestemming waar Sal Carlo Marx ontmoet, het alter ego van Allen Ginsberg. De leden van de beatgeneration gaan steeds op zoek naar de absolute vrijheid. Die vinden ze onderweg, terwijl ze ten volle genieten van het grootse Amerikaanse landschap, maar ook in steden zoals San Francisco, waar ze gelijkgezinden ontmoeten. Kerouac is op zijn sterkst als hij beschrijft hoe hij en zijn vriendengroep onder de indruk zijn van zwarte jazzmuzikanten. Het is de bloeiperiode van de bebop en Kerouac en zijn kameraden schuimen de nachtclubs af, op zoek naar artiesten die 'it' in zich hebben, de expressie van de absolute vrijheid. Moores projecten uit de jaren vijftig en zestig in Californië kunnen we in die sfeer onderbrengen. De 'Sea Ranch', iets

boven San Francisco, op een stuk grond met een spectaculair uitzicht over de Pacific, vertaalt de drive van de beats in architectuur.

Moore beperkt zich niet tot de tegencultuur van de beatgeneration en de hippies; de populaire cultuur is even belangrijk – zo niet belangrijker. In een vroeg essay houdt hij een pleidooi voor toegankelijkheid. Vandaag zouden we zeggen dat hij opkomt voor meer cultuurparticipatie en een verbreding van de cultuurmarkt. Moderne kunst vindt Moore elitair. Wat hem interesseert is volkskunst. De architect breidt zijn kritiek op het modernisme uit tot een kritiek op de gehele moderne cultuur. Maar Cornel West wijst ons er juist op dat de moderne architectuur een unieke plaats inneemt in de moderne cultuur omdat enkel de modernistische avant-gardearchitecten geloven in de ‘mythe van de machine’. De collagetechniek van Moore kunnen we vergelijken met het vroege werk van Picasso. De kunstenaars van de twintigste-eeuwse avant-garde willen niets liever dan het publiek betrekken bij de kunst. Moore is ambigu en dat is eigen aan postmodernistische architecten. De populaire ‘Playboycultuur’, gekenmerkt door decadentie en kitsch, kan niet op sympathie van de architect rekenen. Het is nochtans een fenomeen van de westkust. Wat schertsend stelt Moore dat een dergelijke cultuur nood heeft aan ‘speciale’ plaatsen. Disneyland is zo’n plek. We zouden de houding van Moore eigenzinnig populisme kunnen noemen, of wat scherper gesteld: opportunistisch populisme. De architect balanceert op een dunne lijn die de tegencultuur scheidt van de populaire cultuur. Daarbij helt hij afwisselend over naar de ene of de andere kant. Volgens Jan Hoet⁴³ is kunst de kritiek op de cultuur. Moore geeft enkel kritiek op een deel van de cultuur en hij incorporeert wat van toepassing is voor die specifieke opdracht. Hij pretendeert ook niet dat hij kunst maakt, hij maakt plekken.

1.9. Het forum van de democratie

Thomas Jefferson

Charles Moore heeft een bijzondere voorliefde voor drie architecten uit de achttiende en negentiende eeuw: Thomas Jefferson, John Soane en Friedrich Schinkel⁴⁴. Het zijn drie architecten die volgens Moore het triviale verheffen tot ware betekenis, en dat in moeilijke en bewogen tijden. Moore haalt in een essay aan wat in het oeuvre van Jefferson, Soane en Schinkel van toepassing is om zijn eigen werk te verklaren. Hij haalt steeds het samengaan van hoge en lage cultuur en van elitarisme en populisme aan. Daarenboven vermeldt hij dat de drie architecten in staat waren om, net als hij, bijzondere dingen te doen met een beperkt budget. Thomas Jefferson en de eerste president van de VS, George Washington, baseerden zich op voorbeelden in het oude Europa om de democratie vorm te geven. Daarom wilden ze een hoofdstad creëren met een uitgesproken forumfunctie: Washington DC.⁴⁵

Thomas Jefferson neemt als een van de ‘Founding Fathers’ van de VS een bijzondere plaats in. Hij is een voorbeeld voor Hannah Arendt, Martin Luther King Jr. en, omwille van zijn kwaliteiten als architect, voor Charles Moore⁴⁶. Jefferson schreef mee aan de onafhankelijkheidsverklaring van de VS, de

‘Declaration of Independence’. In die tekst zijn basisbegrippen opgenomen die de ‘Founding Fathers’ als vanzelfsprekend houden. “We hold these truths to be self-evident”, luidt het, gevolgd door onder andere: “That all men are created equal”. Op vier juli 1776, Independence Day, ondertekenden de oprichters van de VS de tekst. Daarmee scheurden ze zich definitief los van de Britse kroon. Martin Luther King Jr. verwijst vaak naar de onafhankelijkheidsverklaring, vooral naar de geciteerde zinsnede. Hij beroept zich op deze basistekst om aan te duiden dat, in de grond, de VS een democratisch land is waarin iedereen gelijke rechten en plichten heeft. Nochtans hadden Thomas Jefferson en George Washington slaven, net zoals iedereen met geld in die periode. De ‘Founding Fathers’ hadden het beslist moeilijk met die situatie. Het zou nog duren tot 1865 vooraleer Abraham Lincoln de slavernij, onder luid protest van de zuidelijke staten, afschaft. Jefferson en de overige ‘Founding Fathers’ kunnen we zien als verlichtingsdenkers. De godsdienst is er nog steeds belangrijk maar de VS hebben een seculier karakter. Het onderhouden van de vrede gaat voor op het in stand houden van de godsdienst.

‘On Revolution’

52

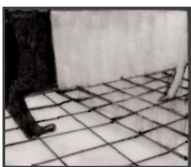
Er zijn maar weinig bestuursvormen die de steun krijgen van Hannah Arendt. In bijna ieder systeem ontdekt ze een onderdrukking van het individu. De vroege, revolutionaire VS, is één van de weinige politieke structuren waar Arendt volledig achter staat. Ze verklaart in een interview⁴⁷ dat het verschil in de VS legitiem is, omdat de VS vanaf het prille begin geen natiestaat is maar een samenstelling van etnische minderheidsgroepen. In haar essay ‘What is Freedom’⁴⁸ maakt ze duidelijk dat het samengaan van soevereiniteit en vrijheid een illusie is, omdat we niet anders kunnen dan de pluraliteit aanvaarden. Verder in dat interview merkt Arendt op dat uitgenodigd worden in het Witte Huis⁴⁹ – zoals Martin Luther King Jr. in de eerste helft van de jaren zestig – hetzelfde is als toetreden tot de publieke ruimte. In het Witte Huis heerst de grootste zichtbaarheid in de VS. Wat Arendt als republikeinse denkster zo aantrekt in de VS, is het revolutionaire karakter. De mogelijkheid is er om dat revolutionaire systeem in stand te houden, zodat er mensen blijven handelen. De Franse revolutie kan op minder appreciatie van Arendt rekenen omdat Frankrijk als snel verviel in tirannie. De uitdaging bestaat er volgens Arendt in om creatief te blijven en daadwerkelijk alsmaar te vernieuwen zodat dat de burgers steeds weer hun rechten vastleggen. Abraham Lincoln, de favoriete president van Martin Luther King Jr., spreekt over een constitutie van mensen, door mensen en voor mensen.

Tijdens het Leuvense colloquium ‘Citizenship and Cosmopolitanism in Hannah Arendt’, op vijftien december 2006, denken enkele onderzoekers hardop na over hoe we de politieke filosofie van Arendt kunnen vertalen naar de 21ste eeuw. Professor Hauke Brunkhorst steekt van wal met een open vraag: “*Het werk van Arendt gaat altijd over de macht die mensen die samen handelen bezitten; Hoe kunnen we dat gevaarlijke, onvoorspelbare handelen stabiliseren?*”. De wereldstaat lijkt niet meer ver van ons verwijderd. Arendt was voor een verenigd Europa, zoals zowat iedereen na de Tweede Wereldoorlog, maar

resoluut tegen een wereldstaat. Een politieke eenheid – denk aan de Griekse polis – heeft per definitie grenzen, dus de wereldstaat is een *contradictio in terminis*. Er is geen ‘Ausland’. Mensen die zich ergens niet thuis voelen, zullen plaatsen blijven claimen, ook als dat niet legaal is. Spreker Ronald Tinnevelt stelt dat onze grenzen in de toekomst aanpasbaar moeten zijn. Hij roept eveneens op om te experimenteren met nieuwe vormen van de democratie op het postnationale niveau. Dat kan gaan van de regio tot de wereld. De Nederlandse architect Rem Koolhaas zegt dat de Europese Unie, om het verschil tussen de staten en de burgers te bewaren, niet anders dan inefficiënt kan zijn⁵⁰. Die mening delen de sprekers in Leuven, maar dan toegepast op het niveau van de wereldstaat. De natiestaat voldoet niet meer aan de condities van het globale. Wat doen we met de ozonlaag en met migratiestromen? De politiek is onder-tussen even globaal als de economie. Jean-Marc Piret van de Erasmus University Rotterdam is van mening dat het nog te vroeg is om aan politiek op wereldniveau te doen. Enkele organisaties leveren goed werk af, zoals Greenpeace en Amnesty International maar dat is niet te vertalen in een ‘wereldregering’. Daarvoor moet eerst iedereen elkaar respecteren, iedereen moet het verschil respecteren en dat is vooralsnog overambitueus.

Hans Lindahl van de Tilburg University legt de nadruk op de tastbare politieke basis. Arendt spreekt, als ze het over de publieke ruimte heeft, over de ‘space of appearance’. Lindahl wil de nadruk leggen op de ‘appearance of space’. Macht maakt ruimte, omdat mensen samen handelen en werken om de grenzen vast te leggen. Maar macht *is* ook ruimte, de ruimte die ons verbindt, de publieke ruimte. Rudi Viskers voorkeur gaat, zoals in zijn boek ‘Vreemd gaan en vreemd blijven’, ook uit naar de ruimte zelf. Hij stelt dat we vrij zijn om *niet* te participeren, dat we niet, zoals Thomas Jefferson het graag had gezien, iedere dag *moeten* participeren. Er is nood aan een concrete publieke ruimte. Vandaag is onze enige vorm van burgerschap, naast de verkiezingen, de juryplicht. Arendt maakt geen onderscheid tussen publiek en politiek maar Visker ziet in de publieke ruimte de mogelijkheid om burgers aan te zetten tot volwaardig burgerschap⁵¹.

1.10. De publieke ruimte en politieke vrijheid

De publieke ruimte is voor Hannah Arendt de enige ruimte waarin menselijke kwaliteiten boven komen. Ten eerste is de gemeenschappelijke wereld de verzameling van alles wat in het openbaar verschijnt. Iedereen kan het zien of horen. Wat openbaar is, heeft de grootst mogelijke bekendheid. Dat verschijnen in de publieke ruimte is voor ons de werkelijkheid. De publieke ruimte bevestigt, door de aanwezigheid van anderen, voor ons de werkelijkheid van de wereld en van onszelf. Anderen kunnen garanderen dat we niet in een droom leven, het denken kan dat niet. Ten tweede is de publieke ruimte de wereld zelf. Naast onze private thuisomgeving geldt de publieke ruimte als ons gemeenschappelijk thuis. Er zijn dingen in de publieke ruimte die ons van elkaar kunnen scheiden. De naastenliefde kan, doordat we op die manier ons eigen

publiek domein bepalen, die scheiding opheffen. Voor de oude Grieken was de polis een vorm van bescherming tegen de nietigheid van het private leven. De werkelijkheid is afhankelijk van de pluraliteit en van de permanentie en de tastbaarheid van objecten. Gebouwen en publieke buitenruimtes verstrekken, net zoals monumenten en geschiedenisboeken, die tastbaarheid. In 'Vita Activa' geeft Arendt een duidelijke definitie:

Want al is de gemeenschappelijke wereld het ontmoetingspunt van allen, zij die elkaar daar ontmoeten nemen er ieder hun eigen plaats in, en de plaats van de een kan net zo min samenvallen met de plaats van een ander als twee voorwerpen zich op één en dezelfde plaats kunnen bevinden. Het door anderen worden gezien en gehoord ontleent zijn betekenis aan het feit dat ieder ziet en hoort vanuit een andere positie. Dit is de zin van het openbare leven, en daarbij vergeleken kan zelfs het rijkste en meest bevredigende gezinsleven niet meer bieden dan de handhaving en verveelvoudiging van de eigen positie met de daaraan verbonden aspecten en perspectieven. ⁵²

54

Waar Rudi Visker afstand neemt van het 'handelen' om de publieke ruimte te omschrijven⁵³, daar benadrukt Arendt steeds het politieke karakter van de agora. Hannah Arendt zegt dat, slechts wanneer handelen en spreken een tastbaarheid inhouden voor iedereen of deel uitmaken van de publieke ruimte, we het kunnen hebben over politiek handelen en spreken. Handelen houdt in dat we de moed hebben om van het private naar het publieke te gaan. We handelen omdat net dat ons vrij maakt. De Griekse polis gaf een publieke ruimte aan de burger. De burger kon zich uiten, hij kon spreken en zich laten horen. Daarmee kon hij zich onderscheiden van zijn gelijken. De politieke organisatie van de polis werkt bevorderlijk voor de vrijheid. Als we ons mengen in het politieke leven dan beginnen we iets nieuws. We handelen, 'to act' in het Engels, een woord dat verwant is aan het Griekse 'archein', wat beginnen, leiden of heersen betekent en waarin we het woord architectuur herkennen. Als we allemaal handelen, dan kunnen we het meest onverwachte en onwaarschijnlijke verwachten. Dat brengt een onvoorspelbaar proces is beweging. Het spreken en het handelen dragen bij tot de pluraliteit, die ook de voorwaarde is om te handelen en te spreken. De publieke ruimte haalt het interessantste in de mens boven. We kunnen iemand pas kennen wanneer hij of zij spreekt of handelt. De beschavingsgeschiedenis van het Westen begon op de agora. Dankzij de getuigenis van toeschouwers en de gesproken en geschreven teksten van dichters, vertellers en historici verleent de agora onsterfelijkheid. De publieke ruimte "treedt op als een georganiseerd geheugen, dat woorden en daden aan de futilliteit ontrukkt" ⁵⁴.

Een publieke ruimte maakt vrij. Volgens Visker is dat omdat ze 'bepaalde structuren oplegt'. Hij geeft het parlement als voorbeeld van een 'gestructureerde publieke ruimte'. Een conflict krijgt in die ruimte een tijd en een plaats, het krijgt zichtbaarheid. Een publieke ruimte zoals het parlement laat ons toe om afstand te nemen van iets dat aan ons knaagt. We kunnen het con-

flict 'binden' aan de publieke ruimte en het er achterlaten. De publieke ruimte werkt op die manier in op de privé-sfeer. We hebben allemaal specifieke eigenschappen. We zijn man of vrouw, zwart of blank, gelovig of atheïstisch. Die eigenschappen kunnen we kenbaar maken in de publieke ruimte. Daardoor erkennen we de verschillen tussen mensen. Als we dat niet doen, dan geven we de pluralistische samenleving, een gegeven in België en de rest van de westerse wereld, geen kans.

Emancipatie en de publieke ruimte

Emancipatie is voor Visser de strijd om een plaats in de publieke ruimte. King redeneert gelijkaardig. In de emancipatiestrijd mogen we volgens Arendt de mens nooit als middel gebruiken, want de mens is een doel op zich. Daarom heeft Arendt het soms moeilijk met Kings strijd voor vrijheid. Om de ziel van de ultra-gesegregeerde stad Birmingham in Alabama te redden, zetten King en de Civil Rights Movement kinderen in. De kinderen, als een symbool voor onschuld, wandelen door de straten. Net als de volwassen manifestanten voor hen, pakt de lokale politie de kinderen hard aan. De mens kan nooit een middel zijn om een doel te bereiken, Arendt wil de mens zelf tot ultiem doel uitroepen. Het kind is volgens Arendt nog niet klaar om te handelen en te spreken. Daarvoor moet het eerst een tweede keer geboren worden. Die tweede geboorte noemt Arendt 'natality'. Het kind behoort enkel tot de privé-sfeer en geniet daar van bescherming tegen de harde, publieke ruimte. Slechts als we klaar zijn om te handelen en te spreken mogen we het publiek domein betreden. Daar baren we, na onze eigen tweede geboorte, zelf nieuwe dingen door te handelen.

Een slaaf heeft enkel een privé-leven. Bij de oude Grieken was het privé-leven een toestand waarin men was uitgesloten van het denken en het handelen. Een slaaf had alleen maar een privé-leven omdat hij geen toegang had tot het publiek domein. Daarom zagen de burgers de slaven niet als volwaardige mensen. De afschaffing van de slavernij in de VS in 1865 brengt voor de zwarten weinig verandering in die toestand. Al snel ontstaat de 'black code': een officieuze verzameling gedragsregels voor de zwarten. De blanke bevolking in het zuiden van de VS is angstig. Ze zijn bang dat de zwarten hun banen gaan inpikken. De blanke mannen vrezen de zwarte mannen omdat die wel eens hun vrouwen zouden kunnen afnemen. Niet veel later krijgt de 'black code' een wettelijk karakter. De segregatie is vanaf dan legitiem. In de zuidelijke staten is de zwarte bevolking tot het midden van de jaren zestig beroofd van een volwaardig publiek leven. De zwarten zijn tot dan niet vrij omdat ze geen publieke ruimte hebben die hen vrij maakt.

Publieke ruimte en pseudo-publieke ruimte

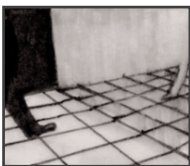
De vrije markt ziet Arendt als een pseudo-publieke ruimte waarin we handelen, niet zoals voorheen gedefinieerd, maar via het kopen en verkopen van goederen. Ook in de economische wereld kunnen we ons onderscheiden van anderen. Maar op de markt maken we onze identiteit niet kenbaar. Al sinds Plato boet het handelen in de publieke ruimte in aan belangrijkheid, om de

simpele reden dat het niet productief is. Plato kan het onvoorspelbare van het handelen niet koppelen aan zijn filosofie van de Idee. Homo faber wordt de norm, want die kan de Idee omzetten in een ding. In de moderne tijd neemt animal laborans die rol over.

Rudi Visser vindt het ethnocentrisme van de Amerikaanse filosoof Richard Rorty te eng. Het ethnocentrisme stelt, als we het woord ontleden, het eigene, de etnie, centraal. Rorty beweert dat we genoeg kunnen nemen met een 'privé-club' en met een 'neutrale publieke sfeer', vergelijkbaar met 'een bazaar waar we onze eigen slag kunnen slaan'. Volgens Visser slaat in dat geval een gevoel van vertwijfeling toe. We gaan op zoek naar de erkenning van 'andere clubs'. De professor benadrukt dat we 'niet alleen gelaten willen worden met het eigen ding'. Daarbij denken we aan de demon van Arendt. Dat 'eigen ding' zorgt ervoor dat we publieke oorden opzoeken. De agora verlost ons van dat knagende gevoel. Rorty denkt dat de publieke ruimte al die 'vragen om erkenning' niet kan en wil opvangen, om zo de neutraliteit te bewaren. Daarop grijpt Visser terug naar de 'Vita Activa' van Hannah Arendt. Arendt zegt in dat boek dat "het publieke vrij maakt omdat het zichtbaar maakt". De publieke ruimte is meer dan het niet-private maar boet tegelijkertijd in aan belangrijkheid. Ook in de eigen woning en in de privé-clubs die Rorty aanhaalt kunnen we spreken met vrije, gelijke mensen. De vrouw is immers geen huisslaaf meer maar een gelijke. De privé-clubs, waaruit ons verenigingsleven bestaat, bevinden zich tussen het private en het publieke. Als we de filosofie van Arendt en Rorty naast elkaar leggen komen we tot de vaststelling dat het publieke en het politieke niet langer samenvallen. Hannah Arendt zou de privé-clubs wellicht een te gemakkelijke tussenoplossing vinden. Zij vertelt in haar essay 'What is freedom?' en in 'Vita Activa' dat er moed nodig is om onder de mensen te komen. En die moed is volgens haar de hoogste politieke deugd.

56

1.11. Oordelen

Omdat we in het oordeel ons denken toetsen aan een algemeenheid, vormt het oordeel een overgang tussen het denken en het publieke handelen en spreken. Solidariteit is voor Hannah Arendt de erkenning van het verschil tussen het zelf en de ander. Het 'wie' van de mens komt pas tevoorschijn als we in het oordelen onze eigen identiteit of de groepsidentiteit op het spel durven zetten.⁵⁵ Het oordeel verbindt theorie met praktijk. Immanuel Kant, die publiceerde over oordelen, dacht daarbij aan vrije beroepen, mensen van de praktijk zoals architecten, die zich eerst in de theorie verdiepen. In deze context vormt het oordeel de verbinding tussen het denken en de vita activa, het handelen, het werken en het arbeiden. Voor Kant is het denkvermogen afhankelijk van het publiek gebruik ervan. Dat geldt inderdaad voor architecten.

Oordelen en openbaarheid

Het oordeel is een thema dat vaak terugkomt in de geschriften van Arendt. Haar drijfveer is anderen aanzetten tot oordelen. Dat doet ze bijvoorbeeld in het

boek 'Eichmann in Jerusalem: A report on the banality of evil' (1963). Zowel de oorlogsmisdadiger Eichmann, een actieve deelnemer aan het Nazi-regime die in Jerusalem voor de rechter verschijnt, als de Joodse bevolking oordeelt. De banaliteit van het kwaad schuilt in het feit dat Eichmann niet meer is dan een onbeduidend mannetje. Enkel als een pion in een bureaucratische organisatie was de organisator van de jodendeportatie in staat tot zijn daden.

De basis van Arendts denken over het oordeel gaat terug op de Duitse verlichtingsfilosoof Immanuel Kant die leefde van 1724 tot 1804. Kant verbindt het oordeel met openbaarheid. Hij heeft het over de 'Sensus Communis'. Onder dat begrip verstaan we een beoordelingsvermogen dat rekening houdt met het voorstellingsvermogen van anderen, zodat we ons oordeel aan alle anderen kunnen voorleggen. Om juist te kunnen oordelen moeten we de ander zonder vooroordelen aanhoren en zijn ideeën in ons opnemen om ons eigen denken te verruimen. We moeten bovendien consequent zijn in ons eigen denken. Kant maakt in zijn 'Kritik der Urteils kraft' duidelijk dat het denken afhankelijk is van de openbaarheid. Wanneer we ons niet kunnen uiten, dan zijn we van onze vrijheid beroofd, net omdat we niet meer in staat zijn om te denken. Als we ons uiten, nemen we verantwoordelijkheid op. Daarom noemt Hannah Arendt 'Kritik der Urteils kraft' van Kant een politiek werk. Arendt beroept zich graag op de Griekse filosoof Socrates. Zijn denken verenigt waarden, doctrines en theorieën en dat maakt het tot een politiek iets. Socrates sprak op de agora, daar was hij bereikbaar voor kritiek. Zowel Kant als Socrates vinden dat het denken zich moet blootstellen. Kant verstaat onder de 'eeuw van de verlichting' de eeuw van het openbaar maken van de eigen mening. Het kenbaar maken van de eigen mening is een politieke vrijheid. Zonder openbaarheid kan het denken niet verder ontwikkelen. Ons eigen denken kunnen we verruimen door rekening te houden met dat van de anderen. Pas als we de standpunten van anderen kennen, is het kritische denken mogelijk. Het eigenbelang negeren we, want dat heeft een beperkende werking. Hoe breder ons blikveld is, des te onpartijdiger zullen we denken.

Openbaarheid is voor Kant het criterium voor de juistheid van zijn morele filosofie, omdat moraliteit inhoudt dat het private, dat van onszelf, en het publieke samenvallen. De moraliteit wil dat we gezien worden. Kant spreekt over morele verplichtingen, verantwoordelijkheden en rechten die we hebben binnen een bepaald ruimtelijk gebied.

Het persoonlijke oordeel

Het oordelen beschermt ons tegen de eenduidigheid in ons politiek denken. Die eenduidigheid sluit pluraliteit uit en maakt de weg vrij voor totalitarisme. Oordelen ziet Arendt als een inhoudelijke dialoog met anderen. De aanwezigheid van anderen is noodzakelijk om te kunnen oordelen. Het oordelen overstijgt daardoor het louter subjectieve. We kunnen onze woorden steeds toetsen aan de mening van anderen. Tegenover bepalende oordelen waarbij vaststaande regels gegeven zijn, staan de reflexieve oordelen, waarin we het algemene zoeken vanuit het particuliere. Het esthetische oordeel is reflexief. De wortels van het esthetische oordeel liggen volgens Kant in de smaak. Door middel van

de smaak kunnen we goed- of afkeuren. De smaakzin (en de geurzin) is in tegenstelling tot de andere zintuigen, snel in staat om duidelijk te maken of iets ons al dan niet bevalt. Dat resulteert in een keuze waarin we onszelf tonen. Op die manier overstijgen we de beperking van het individu.

Maar over smaken discussiëren we toch niet? De oplossing ligt in de verbeelding. We stellen het afwezige aanwezig alsof het object het object is van een 'innerlijk zintuig'. Daarvoor reflecteren we over de representatie van het object. We stellen iets voor waarover we eerst nagedacht hebben en denken staat, volgens Kant, in dienst van het publieke. De representatie creëert een afstand tussen ons en het object, op die manier scheppen we voorwaarden voor onpartijdigheid.

- ¹ Arendt, H., *Vita Activa. De mens: bestaan en bestemming*, 1994, Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- ² Arendt, H., *Politiek in donkere tijden: Essays over vrijheid en vriendschap*, 1999, Amsterdam: Uitgeverij Boom, pp. 30.
- ³ Verbrugge, A., *Tijd van onbehagen: Filosofische essays over een cultuur op drift*, 2006, Amsterdam: Uitgeverij Sun.
- ⁴ Verelst, J., "Antwerps justitiepaleis kost geen 250 maar 600 miljoen euro." *De Morgen*, 5 april 2006, pp. 3.
- ⁵ Arendt, H., *Vita Activa*.
- ⁶ In grote lijnen ontleen ik de inzichten in verband met de liberale democratie en haar relatie tot de verlichting aan de Nederlandse filosoof Ad Verbrugge: Verbrugge, A., *Tijd van onbehagen: Filosofische essays over een cultuur op drift*.
- ⁷ Visker, R., *Vreemd gaan en vreemd blijven: Filosofie van de multiculturaliteit*, 2005, Amsterdam: Uitgeverij Sun.
- ⁸ Arendt, H. *Vita Activa*, pp. 41.
- ⁹ Visker, R., *Vreemd gaan en vreemd blijven: Filosofie van de multiculturaliteit*, pp. 311 e.v.
- ¹⁰ Visker, R., *Vreemd gaan en vreemd blijven: Filosofie van de multiculturaliteit*, pp. 317.
- ¹¹ citaat uit *The Life of the mind* van Hannah Arendt dat verscheen in een recensie van 'You have to pay for the public life' van Charles Moore in Archis. Rikala, T., "You Have to Pay for the Public Life", *Archis*, 2003(1), pp. 117. Arendt, H., *The life of the mind*, 1978, San Diego: Harcourt Brace Jovanovich Publishers.
- ¹² Ansbro, J., "Martin Luther King's debt to Hegel", *The Owl of Minerva*, 1994(vol. 26 #1), pp. 98-100. Geraadpleegd op 29 december 2006 op het World Wide Web: <http://www.autodidactproject.org/other/hegel-mlk2.html>.
- ¹³ Ansbro, J., Martin Luther King's debt to Hegel.
- ¹⁴ King Jr., M.L., *Stride Towards Freedom*, pp. 44. Geraadpleegd op 29 december 2006, op <http://www.autodidactproject.org/other/hegel-mlk2.html>.
- ¹⁵ Ansbro, J., "Martin Luther King's debt to Hegel".
- ¹⁶ Jencks, C., *What is Post-Modernism?*, 1986, New York: St. Martins Press.
- ¹⁷ Jencks, C., *The Language of Post-Modern Architecture*, 1977, New York: Rizzoli.
- ¹⁸ Het is paradoxaal om na te denken over vernaculaire architectuur omdat degene die ooit de hut of de schuur bouwde niet nadacht en uit dwang 'arbeidde', om het met Arendt te zeggen. Als we, zoals Moore, nadenken over vernaculaire architectuur en dat soort bouwsels gebruiken als leidraad in het concipiëren van een gebouw, dan gaat het oorspronkelijke vernaculaire karakter verloren. Vernaculaire architectuur kan nooit het werk van homo faber zijn.
- ¹⁹ Jencks, C., *What is Post-Modernism?*.
- ²⁰ Jencks, C., *The Language of Post-Modern Architecture*.
- ²¹ lezing van Rem Koolhaas in het Berlage Instituut in Rotterdam, 21 februari 2006. Alejandro Zaera-Polo is decaan van het Instituut en leidde de lezing in met een vergelijking van het intellectualisme van Peter Eisenman, zijn eigen 'decoy language' en het 'publiekintellectualisme' van Rem Koolhaas en zijn Office for Metropolitan Architecture. Iemand maakte de ironische opmerking dat Zaera-Polo het nieuwe boek van Charles Jencks heeft geschreven. Ze doelt daarmee op 'Hokusai Wave', het essay waarin Zaera-Polo zijn theorie uiteenzet.
- ²² Jencks, C., *Iconic Building*, 2005, New York: Rizzoli.

- 23 Arendt, H., *Oordelen: Lezingen over Kants politieke filosofie*, 1996, Amsterdam: Krisis/Parrèsia.
- 24 Arendt, H., *Oordelen: Lezingen over Kants politieke filosofie*, pp. 72.
- 25 Arendt, H., *Oordelen: Lezingen over Kants politieke filosofie*, pp. 64.
Arendt citeert zelf Kant:
Kant, I., *Kritiek der reinen Vernunft*, B27. [Kant-Werke, deel 3, p. 64.]
- 26 Arendt, H., *Oordelen: Lezingen over Kants politieke filosofie*, pp. 72.
- 27 Arendt, H., *Oordelen: Lezingen over Kants politieke filosofie*, pp. 7.
- 28 Baer, H.A. (n.d.), *Revolution of Conscience, Martin Luther King, Jr., and the Philosophy of Nonviolence* [Review]. Geraadpleegd op 31 december 2006 op het World Wide Web: <http://www.Findarticles.com>.
- 29 In 1918 revolteert het proletariaat in Duitsland. De revolutie is gebaseerd op de Russische Oktoberrevolutie. De Duitse regering wijkt uit naar Weimar en geeft knokploegen, de 'Freikorpsen' vrij spel. In 1919 nemen zij Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht gevangen. De knokploegen folteren en vermoorden de revolutionairen. Adolf Hitler en Ernst Röhm selecteren later uit die stormtroepen leden voor de SA (Sturmabteilung).
- 30 D, C. [Ridenhour, C.], *Fight the Power: Over Public Enemy, zwart bewustzijn & de media*, 1997, Amsterdam: Vassallucci.
- 31 D, C. [Ridenhour, C.], *Fight the Power: Over Public Enemy, zwart bewustzijn & de media*, pp. 189.
- 32 West, C., *Keeping Faith*, 1994, New York: Routledge.
- 33 Rudi Visker tijdens het colloquium over Hannah Arendt in het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte, Leuven, 15 december 2006.
- 34 Visker, R., *Vreemd gaan en vreemd blijven: Filosofie van de multiculturaliteit*, pp. 267.
- 35 Visker, R., *Vreemd gaan en vreemd blijven: Filosofie van de multiculturaliteit*, pp. 286.
- 36 Visker, R., *Vreemd gaan en vreemd blijven: Filosofie van de multiculturaliteit*, pp. 289.
- 37 Arendt, H., *Vita Activa*, pp. 192.
- 38 King Jr., M. L., *Where Do We Go From Here: Chaos or Community?*, 1967.
Geraadpleegd op 3 januari 2007 op het World Wide Web: <http://www.autodidactproject.org/my/hegel-mlk.html>.
- 39 King Jr., M. L., *Where Do We Go From Here: Chaos or Community?*.
- 40 King Jr., M. L., *Where Do We Go From Here: Chaos or Community?*.
- 41 Keim, K. (red.), *You Have to Pay for the Public Life: Selected Essays of Charles W. Moore*, 2001, Cambridge, MA: The MIT Press.
- 42 Moore, C., "You Have to Pay for the Public Life." In Kevin Keim (red.), *You Have to Pay for the Public Life: Selected Essays of Charles W. Moore*, pp. 110–141.
- 43 Willy Schaeken bezorgde me enkele originele teksten van King. De teksten zijn vrij in te kijken op de website van Stanford; afprinten is enkel mogelijk voor leden.
King Jr., M. L. (1963, 16 april), "Letter from Birmingham Jail". Geraadpleegd door Willy Schaeken op het World Wide Web: <http://www.stanford.edu/group/King>.
- 44 Lyndon, D., "The Frame." In Kevin Keim (red.), *You Have to Pay for the Public Life: Selected Essays of Charles W. Moore*, pp. 95.
- 45 Jan Hoet in een interview op Radio 1, 2006.
- 46 Moore, C., "Soane, Schinkel and Jefferson." In Kevin Keim (red.), *You Have to Pay for the Public Life: Selected Essays of Charles W. Moore*, pp. 366.

47 Op Washington DC als forum kom ik terug in het hoofdstuk 'de wereld van de samenleving'.

48 Op de architecten, Schinkel en Soane en Jefferson, kom ik terug in het hoofdstuk 'de wereld van de architectuur'.

49 Lubtchansky, J.C., O.R.T.F., Bayerischer Rundfunk in samenwerking met ARTE, *Entretien avec Hannah Arendt* [interview met de Franse journalist Roger Errera], 1973, Uitzonden door Arte op 13 oktober 2006.

50 Arendt, H., *Between Past and Future: Six Exercises in Political Thought*, 1961, New York, NY: Viking Press. 'What is Freedom' is één van de zes essays uit deze bundel.

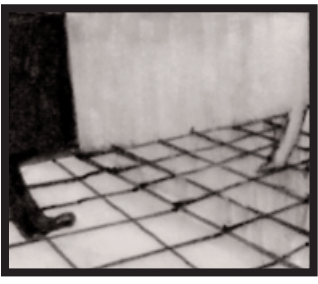
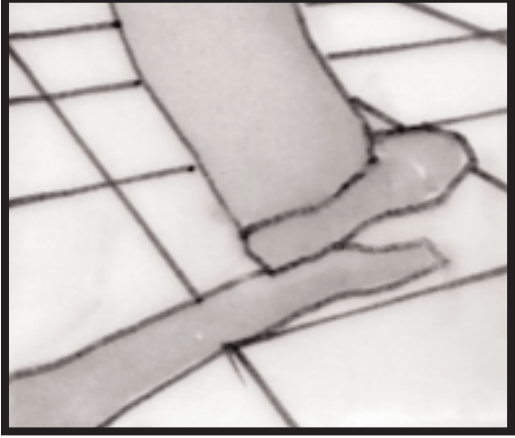
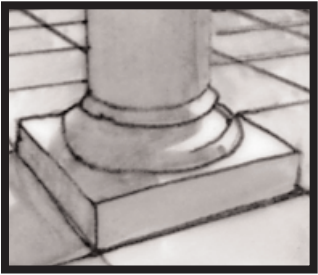
51 Bayerischer Rundfunk in samenwerking met ARTE, *Entretien avec Hannah Arendt* [interview met de Duitse journalist Günter Gaus], 1964, Uitzonden door Arte op 13 oktober 2006.

52 Koolhaas, R., & Obrist, H. U., *The Conversation Series Vol. 4*, Köln: Verlag der Buchhandlung Walther König, pp. 28.

53 zie ook het stuk over Ronald Beiner in het deel 'de wereld van de architectuur' waarin Beiner oproept tot net hetzelfde.

54 Arendt, H., *Vita Activa*, pp. 65.

55 Rudi Visker tijdens het colloquium over Hannah Arendt in het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte, Leuven, 15 december 2006. Het participatieve is voor Visker niet belangrijk. Hij omschrijft de rol van de publieke ruimte als 'het opvangen van verschillen'.

de wereld van de
samenleving

‘Handelen’ is volgens Hannah Arendt de activiteit van de *vita activa* die zich afspeelt tussen mensen. Dat ‘tussen’ mogen we letterlijk nemen. Het ‘handelen’ gebeurt in de publieke ruimte die de mensen verbindt. In de jaren vijftig en zestig handelt de Civil Rights Movement (CRM) *in* de publieke ruimte – voornamelijk op straat – maar ook *omwille van* de bevrijding van de publieke ruimte. Strik genomen is zelfs de straat geen publieke ruimte tijdens de segregatiejaren. De blanke meerderheid aanvaardt immers het verschil niet. De zwarte – en blanke – activisten van de burgerrechtenbeweging zetten zich geweldloos af tegen racistische wetten in de ‘Deep South’ van de Verenigde Staten. De strijd is succesvol te noemen, maar verloopt hoegenaamd niet zonder kleerscheuren.

‘Handelen’ is voor Arendt de hoogste van de activiteiten van de *vita activa*. In haar boek ‘*Vita Activa*’ schenkt ze buitengewoon veel aandacht aan het ‘handelen’ en aan het verval van die activiteit in de moderne tijd. Ze koppelt het ‘handelen’ aan het ‘spreken’ en aan enkele begrippen zoals ‘*nativity*’, de belofte en de vergeving. ‘Handelen’ en ‘spreken’ zijn, in Arendts optiek, slechts mogelijk als er een ‘denken’ aan vooraf gaat. De *vita activa* is nauw verbonden met de *vita contemplativa*. In de figuur van Martin Luther King Jr. komen het ‘denken’ en het ‘handelen’ op een bijzondere wijze samen. Hij is een belangrijk denker. King voedt de Civil Rights Movement met zijn kennis over de filosofie, de theologie en de sociologie. Maar in de eerste plaats staat hij bekend als een uiterst bekwaam spreker en als burgerrechtenactivist en –leider.

2.1. De tweede geboorte

De ‘*nativity*’ komt in het hoofdstuk over de wereld van de filosofie al ter sprake maar met betrekking tot het ‘handelen’ in de wereld van de personen gaan we er even dieper op in omdat het voor Hannah Arendt zo’n doorslaggevend politiek fenomeen is. Het vermogen tot ‘handelen’ maakt van de mens een politiek wezen. Maar daarvoor moeten we eerst notie hebben van de ‘verkeersregels’ van het ‘handelen’. Die notie hadden de kinderen, die de Civil Rights Movement in 1963 inzette in Birmingham – om de ziel van de stad terug te winnen – niet. Malcolm X reageert op de Mars op Birmingham: “*Echte mannen zetten geen kinderen op de vuurlinie*”¹. Let op het woord ‘mannen’. Het mannelijk chauvinisme is ook in de geweldloze burgerrechtenbeweging een ziekte. Martin Luther King Jr. laat vrouwen zoals Rosa Parks, die zeker even hard strijden, amper op de voorgrond treden.

Aan het eind van de jaren vijftig reageert Arendt heftig tegen het feit dat de burgerrechtenbeweging zwarte kinderen, onder luid protest van racistische blanken, naar blanke scholen stuurt. Dat gebeurt onder andere in Little Rock, de hoofdstad van Arkansas. De ouders en de organisaties zouden, aldus Arendt, beter moeten weten en de kinderen beschermen in de private sfeer. De

¹ De voetnoten staan achter dit hoofdstuk gebundeld, p. 106 e.v.

CRM plaatst volgens haar de kinderen middenin een conflict tussen zwarte ouders en blanke scholen. Daarenboven zegt ze dat de Afro-Amerikanen zich beter zouden concentreren op het mogelijk maken van het interraciale huwelijk. Dat is anno 1959 nog illegaal in 29 van de 49 staten. Haar eigen ervaringen in het Duitsland van voor de Tweede Wereldoorlog spelen uiteraard mee. In 1935 gaan in Duitsland de Nürnberg-wetten van kracht, een gemengd huwelijk is vanaf dan onwettelijk. Maar Arendt is steeds bereid om de discussie aan te gaan. De progressieve, zwarte schrijver Ralph Ellison komt later met tegenargumenten ter verdediging van de zwarten voor de dag. Uiteindelijk herkent de politiek filosoof haar mening. Ellison schrijft over 'opoffering'. De bevrijding van de scholen is volgens hem moeilijk voor iedereen, voor de zwarte kinderen, maar ook voor de ouders. Dat begrijpt Arendt.²

Identiteit en nataliteit

De 'natality' – of de nataliteit – is iets dat we zelf moeten ontdekken. Onze uniekheid speelt daarin een rol. Zonder de mogelijkheid om iets te onderscheiden van iets anders, zijn wij niet in staat te zeggen wat iets is. Dat noemt Arendt 'alteriteit'; het is een aspect van de pluraliteit. We bezitten allemaal een onderscheidend kenmerk en dat maakt ons individuele entiteiten. "*Bij de mens worden alteriteit en verschil tot uniekheid, en wat de mens door woord en daad invoegt in het gezelschap van zijn gelijken is precies zijn uniekheid*".³ De impuls tot 'handelen' is, in de vorm van de uniekheid, al in ons aanwezig vanaf de natuurlijke geboorte. Daarop antwoorden we later door initiatieven te nemen. Het moment waarop we klaar zijn om te 'handelen' noemt Arendt daarom de tweede geboorte of de 'natality'. Achttien jaar is de – wat arbitraire – minimumleeftijd die Arendt afleidt uit de Joodse traditie.⁴ Dat alles is echter niet genoeg. Het *gebruik* van het 'handelen' volgt niet uit het *bezit* ervan, zoals het *gebruik* van onze ogen volgt uit het feit dat we ogen *hebben*.⁵ Het 'handelen' moeten we oefenen of *gebruiken*. Enkel als we dat veel doen zullen we het 'handelen' *bezitten*. Arendt geeft het voorbeeld van de rechtvaardigheid. Slechts als we – zoals Martin Luther King Jr. – andere mensen aanhoudend recht doen, kunnen we uiteindelijk over rechtvaardigheid beschikken.

66

King en de moeilijkheid om iets nieuws te beginnen

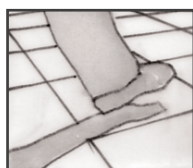
Binnen Hannah Arendts domein van het 'handelen' nemen Martin Luther King Jr. en de Civil Rights Movement een bijzondere plaats in. Net zoals Arendt is King een non-conformist, maar de denkster stelt dat we, om te kunnen 'handelen', ons eerst moeten houden aan de wetten. Ook dat verstaat zij onder 'natality'. Ongehoorzaam zijn aan de wetten betekent voor haar evenveel als 'niet tot de gemeenschap behoren'. De zwarte bevolking in de zuidelijke staten behoort tot de jaren zestig, door het systeem van apartheid, inderdaad niet tot de gemeenschap. 'Iets nieuws beginnen' zit er voor hen, omwille van de segregatie, niet in. Dat zijn voor Arendt totalitaire omstandigheden. Maar toch zit de zwarte bevolking niet stil. King legt zich niet neer bij de racistische wetten en beroept zich op andere legale middelen, zoals de 'Declaration of

Independence'. In de onafhankelijkheidsverklaring van de VS staat zwart op wit dat alle Amerikanen als gelijken zijn geschapen. De National Association for the Advancement of Coloured People (NAACP), de grootste burgerrechtenorganisatie in de VS, slaagt erin om via gerechtelijke weg belangrijke processen te winnen voor het hoogste gerechtshof van de VS: het Supreme Court in Washington DC. Dat gebeurt al voordat King werkelijk het publieke toneel betreedt. De segregatie blijft, ondanks beslissingen van het Supreme Court en ondanks federale anti-segregatiewetten, bestaan tot 1965. De individuele staten kunnen de wetten van hogerhand immers naast zich neerleggen. Dat heet 'nullificati-on'. De Amerikaanse federale staat is net zoals de Belgische erg ingewikkeld. De lokale overheden hebben er veel te zeggen, maar het ontbreekt de zuiderse staten en steden, tot in de jaren zestig, aan voeling met de moraliteit. Voor Arendt vormen de bevoegdheden van de plaatselijke autoriteiten een bewijs dat de VS geen onwrikbaar, bureaucratisch land is.⁶ Dat blijkt ook. Vanaf het moment dat de Civil Rights Movement openlijke steun krijgt van de federale regering, komt er schot in de zaak. Door toedoen van verschillende burgerrechtenorganisaties, waaronder die van King, verrijkt de publieke ruimte. Zelfs staten met een kwalijke reputatie, zoals Mississippi en Alabama, segregeren niet meer.

2.2. De protagonisten van de burgerrechtenstrijd

Er zijn meerdere, belangrijke precedentes die de emancipatiestrijd in de jaren vijftig en zestig voorafgaan. Martin Luther King Jr. steekt zijn bewondering voor Frederick Douglas, Booker T. Washington en W.E.B. Du Bois, drie zwarte leiders uit de negentiende en vroege twintigste eeuw, niet onder stoelen of banken. King heeft ontzag voor hun manier van denken en handelen. Via zijn familie komt de jonge King in contact met de NAACP, de grootse Amerikaanse burgerrechtenorganisatie. Zijn hele leven zal de dominee trouw blijven aan de NAACP.

Abolitionisme en het prille gevecht tegen Jim Crow

Het abolitionisme of de georganiseerde strijd tegen de slavernij komt oorspronkelijk uit het Europa van de verlichting. De achttiende-eeuwse Franse filosoof **Jean-Jacques Rousseau** is één van de velen die de slavernij als instituut rechtstreeks aanvalt. Slavernij past niet in de idee van de Franse Revolutie. Frankrijk maakt een eind aan de slavernij in 1789. Een pikant detail is dat Napoleon 1 een twintigtal jaren na de omwenteling doodleuk de slavernij opnieuw invoert. Het Verenigd Koninkrijk stopt met de slavenhandel in 1807 en met de slavernij als dusdanig in 1838. Nederland volgt in 1859, België in 1890.

Het abolitionisme dat later aan populariteit wint in de VS komt initieel sterk op in Engeland. Protestantse groeperingen zoals de **methodisten** en de **quakers** beseffen dat de slavernij in strijd is met de bijbel. Gelijkheid is voor zowel de methodisten als voor de quakers een hoog goed. Onder invloed van John Wesley worden de methodisten in de achttiende eeuw abolitionisten.

In de VS geldt **John Brown** als de meest mythische abolitionist. Hij verza-

melt een eigen, bescheiden leger in een boerderij in de 'Deep South'. Hij wil slaven bevrijden, desnoods met geweld. Voor die strategie zoekt hij naar verantwoording in de bijbel. De zuidelijke legerbevelhebber en beschermheer van de Confederatie, General Lee, kan Browns plannen dwarsbomen. Vlak voor Lee hem lyncht roept hij zichzelf uit tot martelaar. Het boek 'Uncle Tom's Cabin' van **Harriet Beecher Stowe** is tijdens de negentiende eeuw erg belangrijk voor de verspreiding van het abolitionisme in de VS. Hoewel de auteur uitgaat van politiek incorrecte stereotypen komt de boodschap goed over. Harriet Beecher Stowe beroept zich net als Wesley en Brown op het christelijke geloof om de slavernij in vraag te stellen. Het werk is een vroeg bewijs van de impact van de media. 'Uncle Tom's Cabin' geeft vele Amerikanen plots een mening over de wanpraktijken.

Martin Luther King Jr. spreekt en schrijft veel over zijn voorgangers. **Frederick Douglas** is een ontsnapte slaaf. Douglas – omwille van zijn uiterlijk kreeg hij de bijnaam 'zwarte Karl Marx' – organiseert vanaf de jaren veertig van de negentiende eeuw sit-ins. Hij gelooft stevast in de vooruitgang door strijd en verwerft bijgevolg als tweede bijnaam 'de leeuw'. **Booker Taliaferro Washington**, 'het lam', geniet een opleiding aan een zwarte universiteit in de staat Virginia. Na zijn studies – de burgeroorlog en de slavernij zijn ondertussen verleden tijd – krijgt hij werk als directeur van een zwarte beroepsschool in Alabama. Washington gelooft in de kracht van onderwijs en opvoeding. Op die manier kan het Afro-Amerikaanse individu zichzelf loswrikken uit zijn benarde positie, opgelegd door de 'Jim Crow'-wetten.

68

Een zwarte leider van een totaal andere strekking is de Jamaicaan **Marcus Garvey**. Hij brengt in het begin van de twintigste eeuw de zwarte bevolking van Jamaica en de VS in contact met het Afrikaanse erfgoed. Hij gelooft in de hereniging van alle Afrikanen: het Pan-Afikanisme. Daarom richt Garvey de Black Star Line op, een rederij die ex-slaven van de Nieuwe Wereld terugvoert naar het Afrikaanse continent. Het succes van de Black Star Line blijft echter uit, mede omdat Garvey een vijandige relatie onderhoudt met de NAACP. In de jaren twintig van de twintigste eeuw voorspelt Marcus Garvey de komst van een nieuwe keizer die het Afrikaanse volk zal herenigen. Niet veel later, in 1930, bestijgt Haile Selassie de troon in Ethiopië. Zijn land is geen kolonie, wat uitzonderlijk is in het Afrika van die tijd. De Jamaicaanse Rastafarian-beweging – Ras Tafari Makonnen is de echte naam van Selassie – beschouwt Garvey als een profeet en Selassie als een god. De Rastafarians gebruiken termen uit het jodendom: 'Zion', de berg waarop Jeruzalem gebouwd is, is voor hen de naam voor het beloofde land Ethiopië, het vijandelijke Westen noemen ze 'Babylon' en de uittocht naar Afrika is de 'exodus'.⁷ In de naam 'Jah', de god van de Rasta's, herkennen we Jahweh. De Nation of Islam en de Black Panthers vereren Garvey omwille van zijn inzet voor de zwarte identiteit en zijn Pan-Afikanisme. De figuur van Marcus Garvey verbindt op een opmerkelijke wijze het antisemitisme van de Nation of Islam en de – bij het jodendom aanleunende – godsdienst van de Rastafarians.

Merkwaardig fruit

Een lynchpartij in 'the gallant South' zoals beschreven in het lied van Billy Holiday.

De Ku Klux Klan (KKK) geldt tijdens de segregatiejaren als de officiële waakhond van de apartheid. Op paarden, gewapend met jachtgeweren en gekleed in lange gewaden, jagen ze zwarten – in het beste geval – de stuipen op het lijf. De leden zien er in hun witte kleden en puntmaskers uit als spoken, goed wetende dat de meeste zwarten – in die tijd – erg bijgelovig zijn. Het symbool van de

KKK is het brandende kruis. Het zijn protestanten van een harde, onverdraagzame strekking. Het brandende kruis is een pesterij ten aanzien van katholieken. De KKK richt zich eveneens tegen alle mogelijke progressieven.

Zuiderse officieren richtten de dubieuze Klan op in 1865, na de burgeroorlog. Op haar 'hoogtepunt', tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw, heeft de KKK vier à vijf miljoen leden. Verscheidene Amerikaanse presidenten zijn lid van de ronduit racistische organisatie. Gedurende de jaren van segregatie onderneemt de federale overheid relatief weinig om de KKK te ontbinden.

De Ku Klux Klan organiseert geregeld lynchpartijen. De zwarte jazzzangeres **Billie Holiday** – of Lady Day – beschrijft in het lied 'Strange Fruit' de horror van die gruweldaden. Ze zingt met haar typisch geaccidenteerd stemgeluid over onschuldige zwarten die als een merkwaardig soort fruit aan de populieren hangen, onder een zachte zuiderse bries.⁸ Columbia Records, Holidays platenmaatschappij, weigert de song, in 1938

Strange Fruit

Southern trees bear a strange fruit
Blood on the leaves and blood at the root
Black body swinging in the Southern breeze
Strange fruit hanging from the poplar trees
Pastoral scene of the gallant South
The bulging eyes and the twisted mouth
Scent of magnolia sweet and fresh
and the sudden smell of burning flesh!
Here is a fruit for the crows to pluck
For the rain to gather, for the wind to suck
For the sun to rot, for a tree to drop
Here is a strange and bitter crop.

Songtekst 'Strange Fruit' van Lewis Allen.

geschreven door de joodse dichter Lewis Allen, uit te brengen wegens te controversieel. Lady Day verhuist daarop naar Commodore, een kleiner, progressiever platenlabel. Die overstap bewijst hoe gevoelig het onderwerp ligt. Iedereen heeft weet van de praktijken; slechts weinig mensen durven ertegen te reageren.

NAACP

In 1905 komt een groep van 32 zwarte burgerrechtenactivisten voor de eerste keer samen in een hotel aan de Canadese zijde van de Niagara-watervallen, niet ver van de Amerikaanse stad Buffalo. Ze noemen zich toepasselijk 'Niagara Movement'. Hotels in de Verenigde Staten zijn gescheiden in 1905, ook in het Noorden. Daarom ontmoeten de activisten elkaar op Canadees grondgebied. In 1909 gaat de Niagara Movement over in de National Negro Committee (NNC) om vanaf 1910 verder te gaan als National Association for the Advancement of Coloured People (NAACP). In 1909 breken er rassens rellen uit in Springfield, Illinois. De tijd is rijp voor een volwassen burgerrechtenorganisatie. Afro-Amerikanen en blanke Joden streven broederlijk hetzelfde doel na: het opheffen van de segregatie, op alle mogelijke terreinen. De NAACP is nog steeds de grootste burgerrechtenorganisatie in de VS. De vereniging geniet aanzien van de bevolking en de overheid. De segregatie is ondertussen al een goede veertig jaar achter de rug. De nasleep van de orkaan Katrina, die in 2005 vooral de staat Louisiana teisterde, toont aan dat er nog steeds nood is aan een sterke burgerrechtenvereniging.

William Edward Burghard Du Bois, een zwarte, is een medeoprichter van de NAACP. Hij is de eerste hoofdredacteur van 'The Crisis', het tijdschrift van de vereniging. Net als Booker T. Washington gelooft hij in de kracht van onderwijs, maar dan wel ten gunste van de gemeenschap en niet enkel om een eigen leven op te bouwen. Zijn hele leven ijvert W.E.B. Du Bois samen met de NAACP voor stemrecht voor iedereen. Twee jaar na zijn dood is het eindelijk zover. President Johnson ondertekent in 1965 de Voting Rights Act.

70

Emmett Till

In 1955 gaat een veertienjarige zwarte jongen uit Chicago, Emmett Till, zijn grootvader Mose opzoeken in het dorpje Money in de staat Mississippi. Mississippi heeft een kwalijke reputatie, het is een uitgesproken racistische staat. Emmett en een neefje van hem gaan op een dag boodschappen doen. In de plaatselijke, blanke kruidenierszaak zegt Emmett iets tegen de winkelbediende, een blanke vrouw, dat niet in goede aarde valt. Hij fluit ook naar de jongedame. De jongen en zijn neefje vluchten naar de hut van hun grootvader. Daar komen de Bryants, de uitbaters van de winkel, Emmett zoeken. Grootvader Mose verdedigt zich kranig maar het mag niet baten. De Bryants nemen de zwarte jongen mee naar een schuur om hem daar zwaar te mishandelen. Na de folteringen schieten ze de jongen dood. De geweldenaars droppen zijn lichaam, met een ventilator om de hals, in een zijrivier van de Mississippi. Enkele dagen later vinden voorbijgangers zijn verminkte lichaam langs de rivierroever.

De moeder van Emmett laat tijdens de begroeting en de begrafenisceremonie de kist open zodat iedereen kan zien wat hem is overkomen. Zijn gezicht is onherkenbaar toegetakeld. Vele zwarten uit verschillende staten komen de jongen een laatste groet brengen. De NAACP laat foto's van Emmetts levenloze lichaam publiceren in enkele kranten. De zwarte gemeenschap over het hele land reageert geschokt. Het proces tegen de Bryants draait uit op één grote

farce. Grootvader Mose kan probleemloos de daders identificeren maar de volledig blanke jury en de rechter verklaren de gewelddadige racisten onschuldig. Later verkopen de Bryants – er kan hen niets meer gebeuren – hun verhaal aan een krant.

Rosa Parks

Rosa Parks is een zwarte vrouw die in 1955 weigert haar plaats op de bus af te staan aan een blanke. Die actie vindt plaats in Montgomery, Alabama. Wat niet algemeen geweten is, is dat zij lang voor die daad van burgerlijke ongehoorzaamheid al burgerrechtenactiviste was. Ze doet secretariaatswerk voor de plaatselijke NAACP-afdeling. Ze is dus niet zomaar een eenvoudige naaister zoals vaak verteld en geschreven is. Van de NAACP en aan de **Highlander Folk School** in Tennessee leert Parks de methode van het geweldloos verzet. De Highlander school brengt aan onderdrukten bij hoe ze zelf naar een oplossing kunnen zoeken. Oorspronkelijk is de school bedoeld voor vakbondsmensen maar Highlander groeit uit tot een kweekvijver van burgerrechtenactivisten. De directeur laat zich sterk beïnvloeden door de filosoof John Dewey, een vertegenwoordiger van het Amerikaanse pragmatisme. Parks gelooft stevast in een op gelijkheid gebaseerde democratische samenleving.⁹

De geboorte van een strijder voor burgerrechten

Martin Luther King Jr.'s maatschappelijk handelen komt niet zomaar voort uit het niets. De familie King, de zwarte kerk, de denkende voorbeelden¹⁰ van de zwarte dominee en de Afro-Amerikaanse geschiedenis maken van King wie hij is: de belangrijkste denker en met voorsprong de meest begaafde spreker van de hele burgerrechtenbeweging. De tijdgeest, zoals hij zelf vaak vermeldt, brengt alles in beweging.

Martin Luther King Jr. ziet het levenslicht op 15 januari 1929. Zijn vader is de geliefde pastor van de Ebenezer Baptist Church in Atlanta, de hoofdstad van de Amerikaanse staat Georgia. De kerk van 'Daddy King' bevindt zich aan de Auburn Avenue, een belangrijk zwart financieel centrum in de 'Deep South'. De vader van Martin is actief in de lokale NAACP-afdeling, net zoals zijn schoonvader. Martin Luther is genoemd naar zijn vader en naar de Duitse hervormer Maarten Luther: de baptisten en de meeste andere christelijke gemeenschappen in de Verenigde Staten zijn immers protestanten.

Meerdere anekdotes, die hij later vaak aanhaalt, zetten Martin Luther King Jr. aan tot non-conformisme. Al op jonge leeftijd is hij een bekwame spreker. Hij doet samen met enkele schoolkameraden mee aan een spreekwedstrijd. King wint. Het gezelschap keert met het openbaar vervoer terug naar Atlanta. Ze nemen plaats achteraan in de bus, zoals de plaatselijke wet voorschrijft. Er ontstaat een plaatstekort en uiteraard zijn King en zijn vrienden de eersten die moeten opstaan om de blanken te laten zitten. King reageert furieus, temeer omdat hij net een toespraak heeft gegeven over de zwarte en de grondwet. Later zit King, onderweg naar het Morehouse college, nog vaak achteraan in de bus of zelfs in het gangpad. Eén enkele gedachte houdt hem telkens weer bezig: *“One of these days, I'm going to put my body up there where my mind*

is.”¹¹ Het is niet de eerste keer dat King een voorspelling doet die uitkomt.

King heeft, wanneer zijn carrière op de middelbare school stilaan afloopt, de capaciteiten om arts of advocaat te worden. Als vijftienjarige jongen werkt hij op een tabaksplantage in de noordelijke staat Connecticut. Hij spaart om zijn studies te kunnen betalen. King voelt zich vrij in het Noorden, bevrijd van de segregatiewetten. Toch begrijpt hij dat zijn roeping thuis ligt: in Georgia en in de andere zuidelijke staten. Diep vanbinnen weet King dat hij in de voetsporen van zijn vader en grootvader moet treden en dominee worden. In 1947, hij is dan 18, wijdt zijn vader hem in als hulppredikant van de Ebenezer Baptist Church in Atlanta. Als jonge knaap moest King nochtans niet veel weten van de zwarte kerk. De dominees en de kerkgangers vond hij te emotioneel en de gehele viering te fundamentalistisch. Hoewel zijn vader dominee was én actief in de NAACP leek de kerk in zijn ogen te weinig sociaal bewogen. Maar tijdens zijn studiejaren ontdekt King dat sociale thema's en het Evangelie wel degelijk te verenigen zijn. De Afro-Amerikaanse Kerk is vaak bepalend geweest in het wereldlijke leven van de zwarten. Het ontstaan van het abolitionisme en van burgerrechtenverenigingen, de organisatie van de Underground Railroad, de oprichting van zwarte scholen en universiteiten: het gebeurde allemaal in de zwarte kerk, onder de goedkeuring van de dominee.

In 1948 heeft King een kandidaatsdiploma sociologie op zak. Hij kiest ervoor om verder te studeren aan het 'Crozer Theological Seminary' in de noordelijke staat Pennsylvania, ver weg van de 'Deep South'. De sfeer aan het semi-

72

Martin Luther King Jr.

narie ervaart King als opmerkelijk vrij en open. King verwerft er een diploma theologie. Omdat hij uitmuntende punten scoort in Pennsylvania krijgt hij een studiebeurs om een doctoraat te behalen. In 1955, King is intussen 26 jaar oud, verkrijgt hij in Boston, Massachusetts, de graad van doctor in de filosofie op het terrein van de natuurlijke godsleer. Vanaf nu is hij Dr. Martin Luther King Jr.

De emancipatiestrijd van de Afro-Amerikanen verrijkt King met het 'denken'. Vanaf het moment dat de zwarte dominee in 1955 het publieke toneel betreedt, is de Civil Rights Movement echt volwassen.

Verenigingen

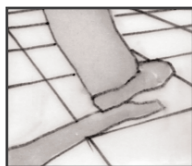
Civil Rights Movement is de verzamelnaam voor alle burgerrechtenorganisaties die tussen 1954 – het jaar waarin de **NAACP** het de zaak 'Brown VS Board of Education' wint – en 1968 – het jaar waarin Martin Luther King Jr. sterft – broederlijk strijden voor een publieke ruimte voor iedereen.

Naast de NAACP zijn er nog heel wat andere verenigingen betrokken in de strijd. De 'National Urban League' (**NUL**) bestaat al sinds 1910 en vecht sindsdien tegen segregatie. NUL en de NAACP zijn de voorzichtigste en de 'conservatiefste' van alle burgerrechtenorganisaties. Het 'Congres of Racial Equality' (**CORE**), vervoegt de strijd in 1942. Zij zijn wat progressiever dan NUL en de NAACP en bevrijden het openbaar vervoer met 'Freedom Rides'. King is voorzitter van de in 1957 opgerichte 'Southern Christian Leadership Conference' (**SCLC**). Die organisatie, gestoeld op christelijke naastenliefde, hanteert burgerlijke ongehoorzaamheid en geweldloos verzet. Dat doen ook de studenten van de 'Student Nonviolent Coördinating Committee' (**SNCC**), die zich verenigen in 1960. Onder leiding van Jesse Jackson gaat 'People United to Serve Humanity' (**PUSH**) vanaf 1971 verder met de economische acties van de SCLC¹².

Aan het einde van de jaren zestig kiezen CORE en de SNCC voor Black Power. In diezelfde periode staan de **Black Panthers** op. King moest er niets van weten maar zij zorgden bijvoorbeeld voor voedselbedelingen in arme, zwarte wijken. De separatistische **Nation of Islam** (NoI) nam steeds een sceptische houding aan ten opzichte van de CRM.

2.3. Tactieken en Strategieën

Zwarte pagina's in de zwarte geschiedenis

Van een echte publieke ruimte is tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw geen sprake in de zuidelijke staten van de VS. De zwarte heeft simpelweg de mogelijkheid niet om in vrijheid in het openbaar te verschijnen. De noordelijke staten gaan zeker niet vrijuit. Om de strijd van Martin Luther King Jr. ten volle te begrijpen is het nuttig om even in de geschiedenis van de VS te duiken. Achtereenvolgens komen de slavernij, de burgeroorlog en de segregatie aan bod. De slavernij en de segregatie, twee instituten in stand gehouden door blanken, weren de zwarte uit de publieke ruimte.

ONMOGELIJKHEID TOT HANDELEN

Tot aan de afschaffing ervan in 1965 is **slavernij** van economisch belang voor veel blanke landeigenaars in de 'Deep South'. Al in de vroege zestiende eeuw, niet lang na de ontdekking van de Nieuwe Wereld door Columbus, verdwijnen de eerste Afrikanen naar de overzijde van de Atlantische Oceaan. De eerste slaven belanden in Zuid-Amerika. Miljoenen anderen ondergaan hetzelfde lot. De slavenhandel in de nieuwe tijd blijkt een lucratieve bezigheid waarin Portugezen,

Hollanders, Fransen en vooral Engelsen elkaar bekampen. Nederlandse verzekeraars houden in de achttiende eeuw rekening met een gemiddelde sterfte van vijftien procent tijdens de boottocht. Eigenaars van plantages zijn de grootste afnemers van slaven. In de zeventiende eeuw arriveren de eerste slaven op de tabaksvelden aan de Noord-Amerikaanse Oostkust. Daarna komen de katoenplantages in het Zuiden aan de beurt. In het noorden van de VS bloedt de slavernij aan het begin van de negentiende eeuw stilaan dood. Slaven houden blijkt economisch niet de beste oplossing te zijn. In diezelfde periode krijgt de georganiseerde strijd tegen de slavernij, het abolitionisme, meer en meer aanhang in het Noorden. De blanken in de zuidelijke staten realiseren argwanend op de ontwikkelingen in het Noorden; de katoenteelt in het Zuiden blijft immers floreren. Slaven houden is wel degelijk economisch interessant voor zuiderse grootgrondbezitters.

Noordelijke abolitionisten maken al in de negentiende eeuw gebruik van het openbaar vervoer om zwarten zuiderlingen uit hun lijden te verlossen. '**Underground Railroad**' is een verzamelnaam voor clandestiene treinreizen van Zuid naar Noord. Een goed uitgebouwd netwerk van schuilplaatsen vangt de bevrijde slaven op. Omdat de noordelijke staten de ex-slaven na een tijd geen onderdak meer willen verschaffen gaat de reis vaak tot in Canada. In het tot dan toe erg desolate Ontario in Canada ontstaat op die manier een grote, zwarte gemeenschap. De bevrijde slaven vinden ver weg van huis een publieke ruimte.

TWEEDE GEBOORTE IN ZICHT

De Verenigde Staten hebben in 1861 nog niet dezelfde omvang als nu. De Unie is nog in volle expansie, de uitbreiding verloopt in westelijke richting. Indianenreservaten veranderen in staten. Oklahoma is daar een voorbeeld van. Er ontstaat een hevige discussie. Noordelijke en zuidelijke staten raken het niet eens over het al dan niet invoeren van de slavernij in de westelijke territoria. Het wantrouwen van het Zuiden bereikt ongekende hoogtes en de staten die de slavernij willen behouden, splitsten zich af van de Unie. Een elftal staten, van Virginia tot Texas, verenigt zich in de zogenaamde Confederatie. President Abraham Lincoln van de noordelijke Unie strijdt hevig voor het behoud van de Unie en – met succes – voor de afschaffing van de slavernij. King bewondert Lincoln omdat hij de man is die de Unie weer verenigt.

Na de **afschaffing van de slavernij** in 1865 komt er een periode van zogenaamde algemene **reconstructie**. De overheid weet niet goed wat er moet gebeuren met de zwarten die nu vrij zijn. Al vroeg na de burgeroorlog, in 1877, ontstaat in heel wat ex-slavenstaten, van North Carolina tot Texas, een '**black code**'. Het gaat telkens om een reeks officieuze regels, gericht tegen ex-slaven en afstammelingen van slaven, die een verschil in waarde tussen blank en zwart vastlegt. In enke-

le staten zoals Oklahoma hanteert de plaatselijke overheid tot in de tweede helft van de twintigste eeuw het 'seperate but equal'-principe. In theorie is een zwarte er evenwaardig aan een blanke maar het openbare leven is gescheiden volgens ras. Uit de dagelijkse praktijk blijkt dat we niet over gelijkheid kunnen spreken. Het 'seperate but equal'-principe vormt in grote lijnen de basis van officiële segregatiewetten. In 1913, tijdens de ambtsperiode van president Woodrow Wilson, krijgen de racistische wetten in de zuidelijke staten een federale legitimiteit. Ook na de afschaffing van de slavernij blijft de zwarte in het Zuiden van de VS nog een volledige eeuw een tweederangsburger.

In de jaren na de burgeroorlog leek het er even op dat nu ook de zwarten in vrijheid konden 'handelen'. Dat optimisme verdween al snel als sneeuw voor de zon. De 'black code' en later de segregatiewetten bemoeilijkten de tweede geboorte van de Afro-Amerikanen.

JIM CROW: PIJNLIJKE WEEËN

Reclameaffiche voor de Blackface-show van Thomas Rice omstreeks 1830.

Vanaf de negentiende eeuw noemen de Amerikanen de segregatiewetten 'Jim Crow'. 'Jim Crow' – of kortweg 'Jim' – is ook een spotnaam voor het zwarte slachtoffer van de wetten. Een blanke entertainer van bedenkelijk allooi vindt inspiratie voor het begrip 'Jim Crow' in een liedje dat hij hoort uit de mond van een zwart jongetje. De artiest, Thomas Rice, parodieert het jongentje in een rondtrekkende revue. Tijdens zijn voorstellingen verft hij zijn gezicht zwart om de racistische act kracht bij te zetten. 'Blackface-shows' entertainen blanke toeschouwers tot diep in de twintigste eeuw. In de film 'Bamboozled' parodieert de zwarte regisseur Spike Lee op zijn beurt die minstreelacts. 'Sleep' en 'Eat', twee personages

neergezet door zwarten in blackface, amuseren een hedendaags televisiepubliek. Spike Lee toont daarmee aan dat de huidige tijd niet veel verschilt van de segregatiejaren.

Nog harder dan 'Jim' of 'boy' komt de roepnaam 'nigger' aan. Martin Luther King Jr. noemt de zwarte 'Negroe' – let op de hoofdletter – of met de nadruk op de dubbele identiteit: 'Afro-American'. Ook politiek correct zijn de namen 'coloured man', 'coloured woman', 'black man' en 'black woman'.

Rassenscheiding is lange tijd alomtegenwoordig in de zuidelijke staten. 'Openbare' instellingen zoals scholen, ziekenhuizen en

*Gekleurden hadden
gescheiden
wachtkamers.*

sportfaciliteiten zijn gesegregeerd, net zoals winkels, restaurants, hotels en telefooncellen. Gescheiden wachtkamers, theaters, 'openbare' toiletten en cinema's storen het publieke leven van de gekleurde bevolking. De jonge Martin Luther King Jr. klaagt aan dat de beste films gereserveerd blijven voor de blanke bioscopen. In parken mogen zwarten veelal niet binnen en om de hoogste verdieping van een flatgebouw te bereiken zijn ze aangewezen op de goederenlift: een bewijs dat de blanken de zwarten niet als volwaardige mensen

aanzien. De 'seperate but equal'-theorie is klinkklare onzin. Het is pervers om te spreken over gelijkheid. 'Colored only' staat in grote letters gekalkt op de voorzieningen bedoeld voor de zwarten. De omstandigheden herinneren hen voortdurend aan hun vermeende minderwaardigheid. Tot in 1948 is het Amerikaanse leger volledig gescheiden.

De segregatie beperkt zich niet tot het zuiden van de VS. In Illinois, de staat met als grootste stad Chicago, komt er in de jaren vijftig van de negentiende eeuw een immigratiestop voor zwarten. In verschillende steden in de VS heeft een perceel minder waarde als er zwarten in de buurt wonen. Zwarten krijgen moeilijk een lening en op de koop toe legt de overheid opvallend veel snelwegen aan dwars door zwarte wijken. De autoriteiten onteigenen op die manier zwarte gezinnen. Vaak is het getto de enige, betaalbare uitweg. Door de overheid georganiseerde huisvesting is in vele steden, ook in het noorden van de VS, gesegregeerd. Na zijn strijd in Alabama, Georgia en de andere ex-slavenstaten, zal King de wantoestanden in het Noorden aanklagen.

De zwarte gemeenschap van de zuidelijke staten is tot het midden van de jaren zestig van de twintigste eeuw uitgesloten uit de publieke ruimte. De blanken bezetten het openbare domein. De Ku Klux Klan - de ergste racisten - gaan daarin heel ver. Zij deinsen niet terug voor lynchpartijen. Met geweld neemt de KKK wraak op zwarten die zich in de publieke ruimte wagen.

DE STRATEGIE VAN DE NAACP

Informatie verspreiden is voor de NAACP een middel om haar doel te bereiken. Via grote advertenties in verschillende kranten brengt de organisatie de gekleurde bevolking op de hoogte. Die aankondigingen sturen in het preteleviesietijdperk in belangrijke mate de opinie van de zwarte bevolking. De meest tot de verbeelding sprekende acties van de NAACP hebben een juridisch karakter. Vroeg in de twintigste eeuw zet de beweging president Wilson onder druk om een einde te maken aan de lynchpraktijken in het Zuiden. De missie slaagt in 1918: het is maar één van de vele successen van de NAACP. Dat neemt echter niet weg dat het geweld blijft doorgaan.

Na de invoering van het stemrecht voor iedereen, in 1965, doet de NAACP er alles aan om zoveel mogelijk zwarten en kleurlingen effectief in het stemhokje te krijgen. De NAACP wil de rechten van zwarten omzetten in daden.

In de eerste helft van de twintigste eeuw brengt de NAACP de problematiek van het Zuiden onder de aandacht in het Noorden. De vlag hangt uit het hoofdkantoor in New York en brengt een zeer directe boodschap.

VERGELIJKING MET DE RASSENWETTEN IN NAZI-DUITSLAND

Vanaf 1933 past de Nazi-partij in Duitsland de wetgeving grondig aan. Het beleid begint op een extreme manier om te gaan met minderheden. Zoals zoveel andere exponenten van extreemrechts is de partij van Adolf Hitler op zoek naar een zondebok. Hitler en de zijnen wijzen de 'rasonzuiveren' aan als de oorzaak van het Duitse verlies tijdens de Eerste Wereldoorlog, de armoede en werkloosheid. Door het creëren van een haatklimaat wint de Nazi-partij stemmen. Op een pseudo-wetenschappelijke manier deelt de partij de bevolking op. Bovenaan staan de 'echte' Duitsers: kinderen van minstens drie Duitse grootouders. De laagste in rang zijn de Joden, de Roma-zigeuners, gehandicapten – zowel mentaal als fysiek – en homoseksuelen. In de Verenigde Staten lag angst aan de oorsprong van de segregatiewetten maar er speelden, net zoals in Nazi-Duitsland, ook economische factoren.

In 1933 begint de systematische boycot van Joodse dokters, advocaten en winkeliers. Joden kunnen geen ambtenaar meer worden. Een jaar later verenigt Hitler de ambten van president en kanselier in zijn eigen persoon. Het leger zweert trouw aan de Führer. Duitsland is nu officieel een totalitaire staat. Vanaf 1935 zijn Joden niet meer welkom in de Wehrmacht, het Duitse leger. De Nazi's verdelen anti-Joodse propaganda, vergelijkbaar met de 'Jim Crow'-spotprenten en de minstrelacts in het Amerikaanse zuiden. In september 1935 gaan de **Nürnberg-wetten** van kracht. Gemengde seksuele betrekkingen en huwelijken van een Jood met een niet-Jood zijn vanaf nu illegaal. De overheid beschouwt Joden niet langer als burgers maar als objecten van de staat. Niet-burgers mogen niet stemmen. In 1936 zijn de Joden verbannen uit zowat alle mogelijke arbeidstakken. Professionele verantwoordelijkheid voor Joden in onderwijs, politiek of industrie is vanaf

dan verleden tijd. Nog twee jaar later weigert de overheid om contracten af te sluiten met Joden. Arische dokters mogen nog enkel arische patiënten onderzoeken en dat terwijl er al lang geen niet-ariërs het beroep van arts uitoefenen. Joden krijgen verplicht een 'J' op hun paspoort, gevolgd door de naam Israël voor de mannen en Sarah voor de vrouwen. Vanaf 1938 is er geen openbaar onderwijs meer voor Joodse kinderen. Tijdens de Kristalnacht in datzelfde jaar vernielen de Nazi's Joodse winkels in heel Duitsland; ze steken synagogen in brand en bekladden Joodse woningen, scholen en ziekenhuizen. De actie wraakt de moord op een Duitse diplomaat in Parijs door een gevluchte Jood. Daarna eist de staat twintig percent van de eigendom van iedere Jood. Het ergste moet nog komen. In het getto van Warschau – de tegenpool van de publieke ruimte – sterven vanaf 1940 honderdduizenden Joden van ontbering en ziekte. Tijdens de holocaust verliezen miljoenen Joden het leven in concentratie- en vernietigingskampen.

Na de Tweede Wereldoorlog organiseren de geallieerden een symbolisch proces in Nürnberg, de ideologische hoofdstad van het Derde Rijk. Een twintigtal Nazi-kopstukken staat terecht. Amerikanen, Russen, Fransen en Engelsen oordelen over het lot van de beklagden. Het louteringsproces kan beginnen. Oud-rijksmaarschalk Herman Göring maakt tijdens de rechtzaak zowaar een terechte opmerking. Hij vindt het niet juist dat onder andere de Amerikanen, die in de zuidelijke staten nog een systeem van segregatie in stand houden, beslissen over zijn straf.

78

SEGREGATIE IN DE HUIDIGE VS

Kritische stemmen zien de **Patriot Act**, in 2002 ondertekend door de republikeinse president George W. Bush als een stap terug in de tijd. De wet geeft verschillende diensten, waaronder de Federal Bureau of Investigation (FBI), mogelijkheden om informatie in te winnen die voorheen gezien werden als schendingen van de privacy. De Patriot Act is een gevolg van de terroristische aanslagen van 11 september 2001. De FBI kan, bijvoorbeeld via het afluisteren van vermeende daders, onge-

Een zwarte man ziet geen uitweg nadat de orkaan Katrina zijn huis in New Orleans verwoestte.

stoord informatie vergaren. Deze keer voelen vooral Arabische types zich gevisieerd.

Ook de nasleep van Orkaan **Katrina**, die vooral New Orleans teisterde, maakt duidelijk dat nog lang niet alle economische problemen van de zwarte gemeenschap van de baan zijn. New Orleans overstroomt in augustus

2005 voor een groot deel. De zwarten van de stad in Louisiana wonen in de lager gelegen delen, zodat zij zwaarder getroffen worden dan de blanken. De hulpverlening komt erg traag op gang. De overheid zou ook geweten hebben dat de dijken in slechte staat waren. Spike Lee maakt in 2006 een documentaire over de gebeurtenissen in New Orleans: 'When the Levee Broke'. Hij laat de slachtoffers en hun overlevingsdrang aan het woord. Lee noemt het optreden van de overheid een mislukking.

In de Verenigde Staten moet je nog altijd geregistreerd zijn om te kunnen stemmen. De **presidentsverkiezingen van 2000** in Florida verliepen allesbehalve gesmeerd. De administratie van de republikein Jeb Bush, de broer van de toenmalige republikeinse presidentskandidaat George W. Bush en bovendien de gouverneur van Florida, verspreidde lijsten met personen die niet in aanmerking kwamen om te stemmen. De zwarte lijsten bevatten namen van vermeende criminelen. Om op die lijst te raken was het voldoende dat je achternam en slechts enkele letters van je voornaam overeenkwamen met de naam van een crimineel. Op de lijst stonden personen die nog een misdaad moesten plegen: de datum van het vergrijp, vermeld naast de naam van de vermeende dader, verwees soms naar de toekomst. Vooral zwarten voelden zich geïsoleerd, temeer omdat de meeste Afro-Amerikanen traditioneel voor de democraten stemmen. Daarnaast waren er – zoals zo vaak – problemen met het achterhaalde ponssysteem, zodat veel stembiljetten moeilijk leesbaar waren.

De publieke ruimte als strijdtoneel

Ondanks de inspanningen van onder andere de NAACP is de situatie in de 'Deep South' in de jaren vijftig van de twintigste eeuw nog steeds schrijnend. Met de 'New Deal', een breed programma van president Franklin Delano Roosevelt, komt de blanke bevolking er weer bovenop na de depressie. Dat was een gevolg van de beurskrach van 1929. De zwarte bevolking blijft echter achterop. Een aanzienlijk deel van hen beseft dat er verandering moet komen. Enkele belangrijke gebeurtenissen in de jaren 1954, 1955 en 1956 brengen schot in de zaak. Vanaf nu begrijpt zowat de gehele gekleurde bevolking – en met hen een grote groep blanken – het belang van een sterke Civil Rights Movement die een nog breder actieterrain heeft dan de NAACP.

De doorbraak van de burgerrechtenbeweging heeft verschillende oorzaken. Het is te makkelijk om Martin Luther King Jr. persoonlijk volledig verantwoordelijk te stellen voor de emancipatiestrijd. De NAACP speelt een even belangrijke rol.

BROWN VS BOARD OF EDUCATION

In 1954 gebeurt er iets opmerkelijks in een stadje in de gesegregeerde staat Kansas. Een zwarte man, Oliver Brown, stuurt zijn dochtertje naar een blanke school. Het gezin Brown woont heel dicht bij die blanke school en de dochter moest voorheen iedere dag te voet een grote afstand afleggen om de zwarte school te bereiken. Daarenboven is vader Brown van mening dat het blanke onderwijs kwalitatief hoogstaander is. De schoolraad protesteert tegen Browns beslissing. Er komt een rechtszaak van. Met de steun van de NAACP verschijnt Brown als aanklager voor het Supreme Court in Washington DC. Brown en de NAACP winnen de zaak tegen de onderwijsraad. Het Supreme Court bewijst, tot de verbazing en verbijstering van velen, dat het zwarte onderwijs inderdaad minder kwaliteit te bieden heeft. Het 'Brown VS Board of education'-proces toont aan dat de 'separate but equal'-theorie helemaal niets met gelijkheid te maken heeft. Vanaf 1954 kunnen scholieren – in theorie – kiezen naar welke school ze gaan. De gekleurde bevolking uit het Zuiden wint een eerste stukje openbaar terrein terug.

Uit een persboodschap van de NAACP, opgesteld na het verdict van het hoogste gerechtshof, blijkt de strijdvaardigheid van de vereniging:

Discriminatie in publieke scholen op basis van ras is ongrondwettelijk [...] De doctrine die 'seperate but equal' heet heeft niets te zoeken in het onderwijs, gescheiden voorzieningen houden hoe dan ook ongelijkheid in [...] We hebben nu legale middelen ter beschikking. Gewapend met de kracht die spreekt uit het verdict van het Hooggerechtshof kijken we de toekomst met vertrouwen tegemoet. Goed opgeleide experts staan klaar om samen te werken met scholen die segregatie voor goed willen verbannen [...] We hebben nu de wapens ter beschikking om scholen te verplichten de uitspraak van het hoogste gerechtshof, een bevestiging van ware Amerikaanse principes, te aangaan. En dat is ook wat we gaan doen. We zullen niet rusten voor we een eind gemaakt hebben aan tweederangsonderwijs, en dat voor alle Amerikanen.¹³

DE BUSBOYCOT IN MONTGOMERY

De gebeurtenis die Martin Luther King Jr.'s carrière als burgerrechten-activist lanceert is de busboycot in de stad Montgomery in Alabama. Rosa Parks, een zwarte vrouw, keert op een avond in 1955 terug naar huis van haar werk. Ze neemt de bus. De bussen in de sterkst gesegregeerde staten en steden zijn opgedeeld in drie delen. De voorste rijen zijn exclusief voor blanken. Helemaal achteraan zijn plaatsen voor zwarten. In het middendeel mag in principe iedereen zitten. Maar als er een blanke op de bus stapt, wanneer de exclusieve plaatsen voorin en

de gemengde zitjes in het midden bezet zijn, dan heeft de blanke het recht om een zwarte uit het middendeel te doen opstaan. In het middendeel ontstaat er, als er voldoende volk meerijdt, telkens een blank en een zwart gedeelte, gescheiden door een verplaatsbaar bordje. Zwarten moeten eerst hun kaartje kopen bij de chauffeur, dan weer uitstappen en via de achterdeur terug opstappen. Vaak is de chauffeur – er werken tijdens de ‘Jim Crow’-jaren geen zwarten voor de busmaatschappij in Montgomery – dan al vertrokken. Rosa Parks neemt plaats in het middendeel de bus. Steeds meer blanken stappen in en alle plaatsen raken bezet. Als er weer een blanke wil meerijden, vraagt de chauffeur aan Parks om haar plaats af te staan. Ze weigert. De bus-

Een politieagent neemt Rosa Parks' vingerafdrukken nadat ze werd gearresteerd (1955).

chauffeur vraagt het nog een keer maar Parks houdt voet bij stuk. De politie arresteert haar. Ze verzet zich niet. Rosa Parks verschijnt enkele dagen na haar daad voor de rechter. Plaatselijke burgerrechtenleiders kiezen die dag, 5 december 1955, uit voor een busboycot van één dag. Martin Luther King Jr. verleent onderdak aan een vergadering in zijn kerk: de Dexter Avenue Baptist Church in Montgomery, Alabama.

De zwarten blijven weigeren om de bus te gebruiken. De eerste weken maken de manifestanten gebruik van taxi's – vaak bestuurd door zwarte chauffeurs – maar zelfs aan een minimumtarief blijkt dat niet houdbaar. Daarop organiseert de zwarte gemeenschap een ingenieus carpoolstelsel, zodat iedereen probleemloos aan het werk kan blijven. Rosa Parks verzorgt the dispatching. Tijdens de boycot gedragen de lokale autoriteiten zich allesbehalve hoffelijk. Voor de minste overtreding vliegen de carpoolers op de bon. King blijft de manifestanten moed inspreken en de historische busboycot duurt uiteindelijk 381 dagen. Op 13 november 1956 verklaart het Amerikaanse Hooggerechtshof de segregatie op de bussen in Alabama ongrondwettelijk. Op 20 december bereikt het integratiebevel de stad Montgomery. Trots leest King het voor. Hij roept op om de bus weer volop te gebruiken en geeft onmiddellijk zelf het goede voorbeeld.

Die avond in december 1955 is niet de eerste keer dat Rosa Parks weigert op te staan voor een blanke passagier. De boycot in Montgomery is ook niet de eerste busboycot: in 1953 ging er één door

in Baton Rouge, de hoofdstad van Louisiana. In 1900 al organiseerde de zwarte gemeenschap in Montgomery een grote tramboycot. Na de overwinning van 1956 komen andere steden aan de beurt zoals Birmingham en Mobile in Alabama en Tallahassee in Florida – met wisselend succes.

Aan het einde van de succesvolle actie die hij niet zelf begon, maar die hij wel blijft steunen, is Martin Luther King Jr. een publieke figuur. Uit de bijeenkomsten in de Dexter Avenue Baptist Church groeit de Montgomery Improvement Association (MIA). King is nog maar net overgeplaatst vanuit Atlanta in de naburige staat Georgia. Omdat hij nog volledig neutraal is en niet verbonden aan eender wat in Montgomery, verkiest de MIA hem tot leider van de vereniging. King zoekt het leiderschap nooit op, het overkomt hem. Hij is echter wel bewust van zijn talenten als redenaar en hij weet dat hij iets kan betekenen voor de zwarte gemeenschap in de Verenigde Staten.

GEWELDLOOS VERZET

Rosa Parks kijkt op naar Martin Luther King Jr. Vanaf de eerste massabijeenkomsten in Montgomery manifesteert King zich als spreker. In verschillende kerken die de actie steunen, moedigt King de zwarte gemeenschap aan om vol te houden, want dat werkt verlossend. Rosa Parks favoriete King-speech is 'The Three Dimensions of a Complete Life'. De drie dimensies in een compleet leven zijn: zelfrealisatie, aandacht voor de ander en aandacht voor God. Het ontwikkelen van de eigen identiteit vormt de lengte in een mensenleven, onze belangstelling voor andere mensen is de breedte en de aandacht voor God de hoogte. De mens bevindt zich in één hoekpunt van een driehoek, de ander en God nemen de overige hoekpunten in. De dominee prijst Rosa Parks maar zij krijgt zelden zelf het woord. Zelfs tijdens de Mars op Washington, in 1963, spreekt Parks niet. De Civil Rights Movement is een zaak van mannelijke dominees.

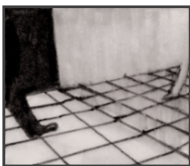
Hoewel King tijdens zijn studiejaren de zwarte kerk weinig sociaal bewogen noemt, heeft hij het in het midden van de jaren vijftig zelf moeilijk om de actie in Montgomery te verzoenen met het christelijke geloof. Hij omschrijft de houding van de burgerrechtenbeweging in Montgomery als gematigd én militant. Tijdens de eerste massameeting plaatst hij de busboycot in een "*Amerikaanse democratische traditie van legaal protest*".¹⁴ King is op zoek naar het ware burgerschap. Wat de zwarte gemeenschap in Montgomery bindt, is volgens King de liefde voor de democratie, "*vanwege ons diepgewortelde geloof dat de democratie, omgezet van fijn papier in stevige actie, de beste vorm van politiek op aarde is*".¹⁵ De dominee acht een soortgelijke actie niet mogelijk "*achter het ijzeren gordijn van een communistische natie*"¹⁶, noch in een andere totalitaire staat. In de VS is rechtvaardigheid volgens King geen loze deugd: "*rechtvaardigheid is het werk van de liefde. De liefde verbetert actief datgene wat haar aanvalt*".¹⁷ De slagzin van de

Montgomery Improvement Association is: 'Gerechtigheid zonder Geweld'.

Als de boycot bijna twee maanden bezig is, plegen racistische blanken een bomaanslag op Kings huis. King is op dat moment buitenshuis in vergadering. Van zodra hij het nieuws verneemt, haast hij zich naar huis. Daar ziet hij dat zijn vrouw en zijn dochtertje veilig en wel zijn. Onmiddellijk spreekt King de zwarte gemeenschap toe. Hij roept op tot onvoorwaardelijke liefde, ook ten aanzien van blanke racisten. De actie moet, tegen welke prijs dan ook, doorgaan. *"We zullen ons niet zodanig laten verlagen totdat we gaan haten"*¹⁸, zegt de dominee. Volgens hem is er geen spanning tussen zwart en blank maar tussen rechtvaardigheid en onrechtvaardigheid. Wraak nemen met geweld in plaats van geweldloos verzet versterkt volgens King enkel maar het bestaan van het kwaad en de haat. Die avond, stelt King op het voetpad voor zijn eigen zwaar beschadigde woning: *"He who lives by the sword will perish by the sword"*.¹⁹

Enkele maanden na de boycot spreekt Martin Luther King Jr. over de zwarte die handelt vanuit onderdrukking. Op die manier maakt zelfmedelijden plaats voor zelfrespect. Het maatschappelijke handelen in Montgomery en in andere steden doorbreekt de identiteitscrisis van de zwarte. Voor de boycot namen de Afro-Amerikanen veelal genoegen met hun situatie, ze voelden zich minderwaardig maar ze dachten dat dat zo hoorde. De busboycot brengt daar verandering in. De zwarten zijn nu trots op wie zij zijn. Het geweld van blanke tegenstanders raakt hen nog wel, maar het intimideert hen niet meer, integendeel, het maakt hen volgens King enkel sterker. De boycot werpt vruchten af. King stelt vast dat blanke winkeliers de zwarten vriendelijker behandelen dan voorheen. Dat vormt een bewijs dat de Afro-Amerikanen een plaats krijgen in een publieke ruimte waarin zij kunnen omgaan met zwarte en blanke gelijken.

BURGERLIJKE ONGEHOORZAAMHEID

Hannah Arendt vindt de confrontatie van de federale wetten met de plaatselijke wetten uiterst zinvol.²⁰ Zij bewondert de burgerrechtenstrijders in Montgomery omwille van hun moed. De busboycot – en later het feit dat jonge Amerikanen massaal weigeren om in Vietnam te gaan vechten – zet haar aan tot denken. Ze stelt vast dat burgerlijke ongehoorzaamheid een vorm van 'handelen' is die altijd in groep gebeurt; dienstweigering daarentegen kan ook individueel.²¹ Uiteraard hebben beide fenomenen te maken met individuele beslissingen. Zoals we weten heeft Arendt ontzag voor het revolutionaire karakter van de Amerikaanse constitutie. Ze stelt in 1970 voor om de grondwet uit te breiden en de burgerlijke ongehoorzaamheid een wettelijk karakter te geven.²² Amerikanen mogen zich verenigen. Daarom vindt Arendt dat de republiek ook in staat moet zijn om de burgerlijke ongehoorzaam-

heid op te vangen. Ze wil met haar voorstel de VS helpen omdat het land in moeilijkheden verkeert. De VS begonnen namelijk een illegale oorlog in Vietnam.

Met de zaak 'Brown VS Board of Education' en met de boycot in Montgomery komt het handelen van de zwarte gemeenschap goed op gang. De georganiseerde burgerlijke ongehoorzaamheid en het gewelddoos verzet van de Civil Rights Movement zijn in de jaren vijftig en de eerste helft van de jaren zestig dé middelen bij uitstek die de zwarten toegang verlenen tot de publieke ruimte. Er is geduld nodig om via die strategie resultaten te boeken. Martin Luther King Jr. begrijpt dat en hij verspreidt, overal waar hij als spreker komt, zijn visie. Aanvankelijk beperkt de strijd voor burgerrechten zich tot enkele grote steden in de 'Deep South' maar al snel waagt de Civil Rights Movement zich op nieuwe terreinen.

DE VERSPREIDING VAN DE BEWEGING

De zwarte pers brengt verslag uit van alle mogelijke vormen van segregatie, zodat ook de Noorderlingen op de hoogte zijn. De figuur van Martin Luther King Jr. geniet veel aandacht, temeer door de bloei van de massamedia. Hannah Arendt verzet zich tegen het medium van de televisie, omdat het de grens tussen het publieke en het private doet vervagen. Maar vanaf het midden van de jaren vijftig brengt de televisie de volledige zwarte bevolking in de VS bij elkaar als broeders. De Afro-Amerikanen zien met hun eigen ogen hoe landen zoals India, Ghana, Nigeria en Congo onafhankelijk worden. De dekolonisatie in Afrika en de rest van de wereld verschaft de Afro-Amerikaan een gevoel van eigenwaarde. De zwarten in de VS beseffen dat ook zij kunnen ontsnappen aan de onderdrukking.

Heel wat zwarte dominees zijn al langer actief in de burgerrechtenbeweging, anderen volgen Kings voorbeeld. De zwarte kerken zijn niet enkel religieuze maar ook educatieve en sociaal-politieke centra. De predikanten verspreiden een boodschap van hoop. Maar voor King verdringt het hart soms het verstand in de zwarte kerk; hijzelf hecht veel aandacht aan filosofie, aan het 'denken'. In 1957 richt King de 'Southern Christian Leadership Conference' (SCLC) op. In die organisatie staat christelijke naastenliefde centraal.

SIT-INS

In 1960 krijgt King ongevraagd hulp van vier zwarte studenten in North-Carolina. De jongeren hebben zich, geïnspireerd door Kings gedachtegoed, opgesteld aan de voor blanken gereserveerde toeg van een restaurant. Geduldig wachten ze op bediening, die er uiteraard niet komt. Een dag later zitten er 27 manifestanten in het restaurant. Martin Luther King Jr. bewondert de moed en het uithoudingsvermogen van de stu-

denten. De zogenaamde sit-ins verspreiden zich razendsnel: in minder dan een maand tijd doen dertig groepjes studenten in zeven verschillende staten mee. De jongeren vinden het schaapachtig toekijken van de generatie van hun ouders maar niets en gaan over tot actie. King neemt de rol van woordvoerder van de sit-in-beweging op zich. De stu-

Sit-in (Greensboro, North Carolina).

denten richten de Student Nonviolent Coordinating Committee (SNCC) op, een organisatie die later sterk zal aanleunen bij de Black Power-gedachte. Door het succes van de sit-ins geloven de jongeren in een meer directe actietactiek en minder in de voorzichtige inspanningen van King.

Stand-ins, kneel-ins, swim-ins en pray-ins volgen. Langzaam maar geven her en der blanke bibliotheken, kerken, zwembaden en andere instellingen zich gewonnen. Zwarten zijn voortaan welkom.

FREEDOM RIDES

In 1947 organiseert het Congres of Racial Equality (CORE) de eerste Freedom Ride. De manifestanten willen nagaan of de lokale autoriteiten in het Zuiden een beslissing van het Hooggerechtshof, die segregatie op bussen die van de ene naar de andere staat rijden ongrondwettelijk verklaart, wel opvolgen. Burgerrechtenactivisten nemen de bus van het noorden naar het zuiden van de VS om de proef op de som te nemen. De eerste Freedom Ride doet echter de Deep South niet aan omdat dat te gevaarlijk is. De prille actie doet weinig stof opwaaien en levert zo goed als niets op.

Het fenomeen duikt weer op vanaf het begin van de jaren zestig. In 1960 treedt een nieuwe uitspraak van het Supreme Court in voege. Het Hooggerechtshof oordeelt dat voortaan ook de segregatie in de aan de buslijn gelieerde faciliteiten illegaal is. Bushokjes, stationsbuffetten en de toiletten in de stations zijn vanaf 1960 officieel gemengd. Jonge, meestal zwarte maar ook blanke activisten willen ook nu weer nagaan in hoeverre de praktijk overeenstemt met de theorie. De zwarte John Lewis, die vandaag in het Huis Van Afgevaardigden zetelt voor de staat Georgia, vertrekt met twaalf andere activisten in Washington DC. Het einddoel is New Orleans aan de Golf Van Mexico. Alle deelnemers zijn voor hun vertrek goed getraind in geweldloosheid. In Virginia worden ze gearresteerd en in South-Carolina extreem hard aangepakt door de politie. In Alabama wacht een gewelddadige massa hen op. De lokale autoriteiten hebben de Ku Klux Klan toelating ver-

Een bus van de Freedom Riders werd bestookt met bommen (1960).

leend om de Freedom Ride aan te vallen waarop de KKK de bus bestookt met brandbommen. De manifestanten zijn verplicht om uit te stappen en ze komen terecht in de groep racisten. Later, in de stad Birmingham, geeft de politie geen bescherming aan de activisten zodat ze ook daar met geweld te maken krijgen.

CORE staakt daarop de Freedom Ride. Maar net zoals de sit-ins krijgt het

verschijnsel navolging. Een volgende historische Freedom Ride begint in Nashville, Tennessee. Weer arresteert de politie manifestanten omdat ze de plaatselijke segregatiewetten – die volgens het Hooggerechtshof niet meer gelden – naast zich neerleggen. In Birmingham, Alabama vindt de groep geen chauffeur die hen zuidelijker wil brengen. De minister van Justitie, Robert Kennedy, net aangesteld door zijn broer, de democratische president John Fitzgerald Kennedy, eist dat een chauffeur de activisten vervoert. De volgende morgen vertrekt een bus met een federale politie-escorte. Aan de grens van de stad Montgomery gaan de federale troepen uit elkaar. De lokale politie had beloofd de bus tot in het centrum van Montgomery te vergezellen maar komt die belofte niet na. Aan de busterminal pakt een blanke menigte de Freedom Riders hard aan. Sommigen houden er blijvende verwondingen aan over. Martin Luther King Jr. organiseert een spoedbijeenkomst in de kerk van zijn vriend Ralph Abernathy. King haalt uit naar de federale regering die de studenten aan hun lot overlaat. Ondertussen verzamelt een bloeddorstige, blanke massa zich voor de kerk. Vanuit de kerk telefoneert King naar Robert Kennedy. Die laatste beveelt federale troepen om de racisten uit elkaar te drijven met traangas. De minister dringt er bij de busmaatschappij op aan om alle segregatie op te heffen. Er komen nog Freedom Rides en weer belanden vele studenten in de gevangenis, deze keer vooral in het erg gesegregeerde Mississippi.

King krijgt vaak de kritiek dat hij de Freedom Rides-beweging wel moreel en geldelijk steunt maar niet lijfelijk. Hij ziet anderzijds in dat het uitlokken van racistisch, blank geweld door geweldloze manifestanten federale hulp kan aantrekken. Na de historische Freedom Rides groeit de kloof tussen King en de studenten die steeds militanter te werk gaan. Later gaat ook CORE op in de Black Power-beweging.

ALBANY MOVEMENT

De Albany Movement is een tijdelijke vereniging van onder andere de NAACP, de studenten van de SNCC en Martin Luther King Jr.'s SCLC, die de segregatie in de stad Albany in Georgia op alle mogelijke terreinen wil aankaarten. De acties in Albany gaan door in 1961 en 1962. Honderden geweldloze manifestanten belanden in de gevangenis en bevrijden zo – ironisch genoeg – de stad. De Albany Movement is in de eerste plaats een reactie tegen politiegeweld. De beweging wil een zwarte gevangene vrij krijgen die opgesloten werd nadat de sheriff hem drie kogels in het lijf jaagde. De zwarte man is zelfs volgens de Federal Bureau of Investigation (FBI) onschuldig.

Het succes van de sit-ins en de Freedom Rides maakt de zwarten en ook de Civil Rights Movement ongeduldig. In Albany wil de CRM bus- en treinstations, de bussen zelf, parken, ziekenhuizen, de juryplicht en de arbeidsmarkt ontdoen van segregatie. De methodes die de manifestanten gebruiken zijn al even divers: massademonstraties, jail-ins, sit-ins, politieke onderhandelingen, boycotts en gerechtelijke procedures. Een enorm groot aantal zwarten uit verschillende klassen doet mee aan de Albany Movement.

Omdat de plaatselijke politiediensten beginnen te begrijpen dat brutaal optreden slechte publiciteit betekent, onthouden ze zich van geweld: het zoveelste bewijs dat de massamedia en de tijdgeest in het voordeel spelen van de CRM. Wel antwoordt de politie op de demonstraties met massale arrestaties. 500 manifestanten eindigen in de gevangenis na aanhoudende acties. Martin Luther King Jr. en Ralph Abernathy vervoegen hen. Samen met 100 andere zwarten, arresteert de politie de dominees omdat ze demonstreren zonder toelating, de orde verstoren en de voetpaden blokkeren. Ondertussen onderhandelt de CRM met de stad om de gevangenen vrij te krijgen. Dankzij de media-aandacht komen meer en meer zwarte sympathisanten een handje helpen. De stad gooit het daarop op een akkoordje. Als King de stad verlaat, dan stopt Albany onder andere met de segregatie van bussen. King vertrekt maar de stad komt haar beloftes niet na. Zes maanden later staan King en Abernathy terecht voor de eerder gepleegde feiten. De zwarte leiders verkiezen een gevangenisstraf boven het betalen van een borgtocht: *“We hebben de racistische techniek, die de (burgerrechten-) beweging in het Zuiden bankroet wil doen gaan door middel van uit de hand lopende borgtochten en lange rechtzaken, ervaren. Vanaf nu gaan we over tot burgerlijke ongehoorzaamheid in de ware zin van het woord, anders moeten we onze vrijheidsstrijd een aantal jaren uitstellen.”*²³

Na een tweede arrestatie verlaat King Albany en stopt de acties in de stad. Het overgrote deel van de zwarten in Albany blijft de bussen en gesegregeerde winkels boycotten, zonder veel succes. King wijt de mislukking van de Albany Movement aan ongeduld en aan het te brede actieveld: *“Het hele protest was zo vaag dat we niets voor elkaar kre-*

gen.”²⁴ De ervaringen in Albany hebben één groot voordeel. De Civil Rights Movement weet nu beter hoe om te gaan met weerspannige stads- en politiediensten. In het vervolg spitst de CRM haar acties toe op één enkel terrein. Zoals Hannah Arendt zegt: handelen moet je leren.

In 1962 vatten Martin Luther King Jr. en Fred Shuttlesworth, een bevriende dominee, het idee op om de straten van Birmingham, Alabama te bevrijden. De Civil Rights Movement heeft geleerd uit haar fouten in Albany en spitst zich nu vooral toe op de desegregatie van winkels. Dat neemt niet weg dat de CRM verschillende middelen gebruikt om dat doel te bereiken. Birmingham, de grootste industriestad in de ‘Deep South’ is de meest gesegregeerde stad in de VS. King en Shuttlesworth beseffen dat het een zware strijd zal worden. Ze hopen dat president Kennedy het belang ervan inziet en op zijn beurt een Civil Rights Act doorvoert via het Congres. De actie in Birmingham is een laatste grote hindernis voor de Mars op Washington.

GEWELDLOOS VERZET TEGEN EEN ONVERZETTELIJKE STADSADMINISTRATIE

De grote tegenstander van de burgerrechtenleiders is de racistische politiecommissaris en kandidaat-burgemeester Eugene ‘Bull’ Connor. Omwille van burgemeesterverkiezingen waarop King en zijn SCLC geen invloed willen uitoefenen, gaat de eerste mars twee weken na de stembusgang door. Een andere kandidaat verslaat Connor maar die laatste weigert zijn post te verlaten. Gedurende de campagne van King en zijn collega’s zijn er twee administraties in Birmingham; het zijn allemaal voorstanders van de segregatie. Met massamanifestaties, sit-ins, kneel-ins in kerken en boycotts van winkels maakt de Civil Rights Movement haar intenties duidelijk. Het aantal deelnemers stijgt. Een mars op het stadhuis is bedoeld om de ingewikkelde stemprocedure voor zwarten aan te klagen.

De stadsdiensten slaan terug met gerechtelijke procedures: een rechter eist dat alle protest onmiddellijk stopt. King beslist om niet te gehoorzamen, hij vindt de uitspraak van de rechter ongrondwettelijk, ondemocratische en het resultaat van een pervers misbruik van op zich legale methodes. Omwille van zijn ongehoorzaamheid heeft hij de keuze tussen een borgtocht en een gevangenisstraf. Hij kiest voor de tweede optie om de hele actie geloofwaardig te houden. Terwijl hij in zijn cel zit, brengt Coretta Scott King, Martin Luther King Jr.’s vrouw, minister van Justitie Robert Kennedy en president John Fitzgerald Kennedy op de hoogte.

‘LETTER FROM BIRMINGHAM JAIL’

In zijn cel in Birmingham schrijft Martin Luther King Jr. zijn beroemde ‘Letter from Birmingham Jail’²⁵. De brief is gericht aan enkele geestelijke leiders die Kings protestacties “*niet wijs*” en “*slecht getimed*” vinden. Met zijn scherpe pen vat King op een tiental pagina’s samen waar het de

burgerrechtenbeweging om te doen is.

King legt de geestelijken uit dat hij niet stil kan zitten in Atlanta als er zulk onrecht gaande is in Birmingham. Hij reageert vanuit een diepe broederlijkheid ten opzichte van de ander: *“Onrecht eender waar*

Martin Luther King Jr. in de gevangenis van Birmingham (1963).

is een bedreiging voor gerechtigheid overall.” King trekt hard van leer tegen provincialisme en kortzichtigheid. Met een sterke retoriek plaatst hij de geestelijken en de racistische blanke bevolking in een patstelling. De blanke kerk is in de jaren zestig niet erg sociaal en vaak gesegregeerd. King hekelt de laksheid van de modale blanke. Die denkt in termen van *“orde”* en niet in termen van *“gerechtigheid”*. *“Het is spijtig dat een demonstratie plaatsvond in Birmingham, maar het is zowaar nog betreurenswaardiger dat de blanke machtsstructuur van de stad de zwarte gemeenschap geen keuze laat.”*

King verduidelijkt de werkwijze van de burgerrechtenbeweging. Hij spreekt als voorzitter van de SCLC: *“Tijdens iedere geweldloze campagne werken we vier stappen af: het verzamelen van feiten om na te gaan of we wel mogen spreken over onrecht, gevolgd door onderhandelingen, training in geweldloosheid en directe actie.”* In Birmingham gaan de onderhandelingen over het verwijderen van racistische borden aan winkels, met opschriften als ‘colored only’, door. De handelaars doen beloften, maar de borden blijven hangen. Door middel van een directe actie dramatiseren de burgerrechtenactivisten het onrecht zodat niemand, ook niet de plaatselijke winkeleigenaar, het kan negeren. Voorafgaand aan de mars op Birmingham trainen de activisten zichzelf. Daarom verzetten de manifestanten zich niet tegen de arrestaties. Ze gaan bereidwillig naar de gevangenis. De emancipatiestrijd ziet King als zwarten die *“bewust of onbewust in de ban raken van de ‘Zeitgeist’”* en samen met gekleurde broeders in de hele wereld streven naar gerechtigheid voor iedereen.

King tracht te begrijpen waarom zo veel blanken blijven denken

in enge, racistische termen. Hij ziet het als een historisch feit dat gepri-vilegieerden niet gemakkelijk hun voorrechten opgeven. Groepsdruk houdt de toestand van segregatie in stand. "Dankzij pijnlijke ervaringen weten we dat de onderdrukker nooit gewillig vrijheid geeft aan de onderdrukte; de onderdrukte moet vrijheid eisen." Volgens King is segregatie tegenstrijdig met elke morele wet. "Het (segregatie) geeft de onderdrukker een vals gevoel van superioriteit en de onderdrukte een vals gevoel van inferioriteit. Segregatie houdt, om de terminologie van de Joodse filosoof Martin Buber ²⁶ te gebruiken, een ik-het-relatie in, in plaats van een ik-u-relatie. Segregatie verlaagt de status van een persoon tot die van een ding."

De redenering van King vertoont sterke gelijkenissen met wat Hannah Arendt vertelt over het totalitarisme in Nazi-Duitsland. De Joden waren er objecten van de staat die hen op beestachtige manier behandelde. Enkel als de Joden een misdaad pleegden werden ze erkend als personen.

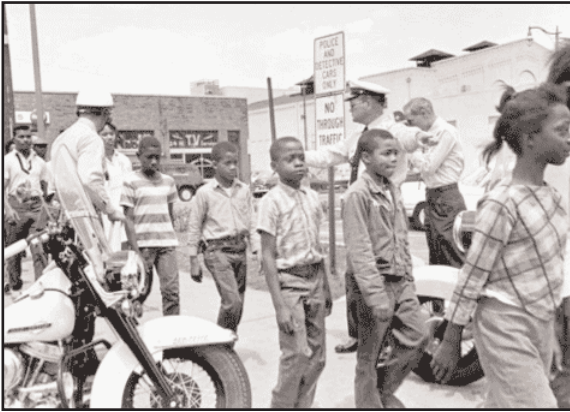
Met anekdotes werkt King in op het geweten van de geestelijken die hij aanschrijft:

Als je plots niet meer uit je zin geraakt en als je begint te stamelen wanneer je probeert uit te leggen aan je dochtertje van zes waarom ze niet naar het 'publieke' pretpark kan dat juist geadverteerd werd op de televisie; als je tranen ziet opwellen wanneer je haar vertelt dat gekleurde kinderen niet welkom zijn in 'Funtown'; wanneer je ziet dat ze een minderwaardigheids complex kweekt en dat haar persoonlijkheid verandert door een onbewuste bitterheid ten aanzien van blanken [...] Als je onderweg altijd in je oncomfortabele auto slaapt omdat geen enkel motel je wil accepteren [...] - dan begrijp je waarom we het zo moeilijk hebben met wachten (met onze acties).

King sluit zijn brief af met een positieve kijk op vrijheid voor iedereen. Hij is ervan overtuigd dat de zwarte weldra vrij zal zijn, als gevolg van de onafhankelijkheidsverklaring, neergepend door Thomas Jefferson. De medewerkers aan de emancipatiestrijd prijst hij ten slotte als ware helden. King zit uiteindelijk acht dagen in de gevangenis.

EEN GEWELDDADIGE AFLOOP IN BIRMINGHAM

Twee weken later zet Kings SCLC jongeren en kinderen in om zo de nationale aandacht te vestigen op Birmingham. De politie arresteert bijna negenhonderd van de duizend jonge demonstranten. De volgende dag er is weer een manifestatie: deze keer gaat de politie, die zich tot nu toe nog heeft 'ingehouden', erg brutaal te werk. Met honden en waterkanonnen gaan de autoriteiten achter de geweldloze zwarten aan. Heel de wereld is, via de televisie en de kranten, getuige van de ongelijke strijd. De winkeliers blijven terughoudend om de segregatie onge-

De SCLC van King zet kinderen in 'om de ziel van Birmingham terug te winnen'.

daan te maken. President Kennedy stuurt een onderhandelaar naar Birmingham. Het komt tot een overeenkomst tussen de SCLC en de winkeliers: de desegregatie kan beginnen, een comité kijkt toe op huurpraktijken, de stad laat gevangengenomen burgerrechtenactivisten vrij en er komt een betere communicatie op gang tussen de

stad en de zwarte leiders zodat demonstraties in de toekomst niet meer nodig zijn. De blanke racisten reageren woedend op de overeenkomst. Ze bestoken het huis van Martin Luther King Jr.'s broer en ze droppen een bom vlakbij het motel waar King en de SCLC-leiders verblijven. President Kennedy stuurt federale troepen naar Birmingham en treft voorbereidingen om de lokale troepenmacht in Alabama te federaliseren. Ten slotte bombarderen leden van de Ku Klux Klan een zwarte kerk in Birmingham: vier jonge meisjes verliezen er het leven.

De lokale politiediensten pakken de vreedzame betogers hardhandig aan (Birmingham 1963).

Tot 1963 boekt de burgerrechtenbeweging enkel plaatselijk resultaten, in het diepe zuiden van de Verenigde Staten. Er is nog altijd geen bindend federaal verbod op segregatie en zwarten hebben nog altijd moeilijkheden met de registratieprocedure om te kunnen gaan stemmen. Een doorbraak bij de federale overheid dringt zich op.

DE TOTSTANDKOMING VAN DE MARS OP WASHINGTON

In 1941 dreigt burgerrechtenleider A. Philip Randolph al met een mars op Washington voor banen en vrijheid. Om dat te voorkomen schaft president Franklin D. Roosevelt de segregatie in het leger af. In 1962 is het doel van de oorspronkelijke Mars op Washington nog niet bereikt. Randolph plant daarom samen met Bayard Rustin een nieuwe mars. De burgerrechtenleiders roepen de hulp in van onder andere de NAACP, CORE, de SNCC en de SCLC van Martin Luther King Jr. De nieuwe mars heeft zes doelen: een zinvolle burgerrechtenwet, een federaal arbeidsprogramma, eerlijke tewerkstelling, degelijke huisvesting, stemrecht zonder complicaties en geïntegreerd onderwijs. In de eerste plaats hopen de organisatoren dat president Kennedy het federale burgerrechtenbeleid dat hij beloofde na de Mars op Birmingham effectief doorvoert.

92

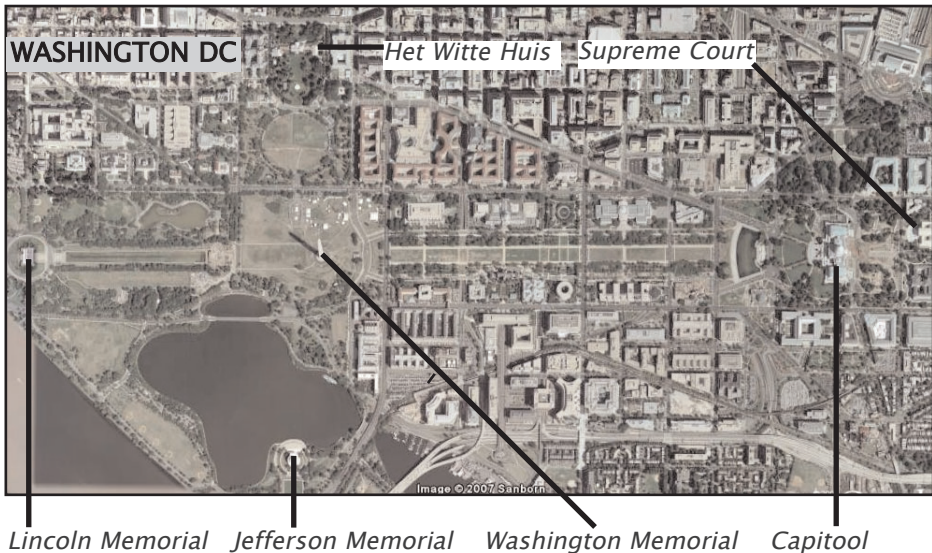
Maar Kennedy en zijn administratie zijn niet enthousiast over de mars. Een massabijeenkomst zou de huidige plannen voor een dergelijke wet ondermijnen en het imago van de Verenigde Staten schaden. De president nodigt King en de andere betrokkenen uit op het Witte Huis om te onderhandelen. De organisatoren veranderen niet van mening. De Mars op Washington krijgt ook tegenkanting van Malcolm X en de Nation of Islam. X spreekt over “the farce on Washington”²⁷ en dreigt ermee leden van de Nation of Islam die meestappen, voor negentig dagen uit de vereniging te zetten. Honderden internationale en lokale vakbonden steunen de mars wel.

De Civil Rights Movement herdenkt met de mars de ‘Emancipation Proclamation’, een tekst die president Abraham Lincoln net honderd jaar eerder opstelde ter voorbereiding van het einde van de slavernij. De Mars op Washington gaat door in augustus 1963.

HET UNIEKE KARAKTER VAN DE AMERIKAANSE HOOFDSTAD

Washington DC is een federaal district: het behoort niet tot één van de vijftig Verenigde Staten en het is zelf geen staat. ‘DC’ staat voor District of Columbia, een verwijzing naar Columbus, de ontdekker van de Nieuwe Wereld. Columbia is een oude, poëtische naam voor Noord-Amerika. Washington DC wordt gesticht in 1790, veertien jaar na de onafhankelijkheid van de VS. De Staten Maryland en Virginia staan elk een stukje land, gekozen door de eerste president George Washington, af aan het hoofdstedelijk district. President Washington werkt samen met Thomas Jefferson en planoloog Pierre Charles L’Enfant, een majoor in het Amerikaanse leger, het stedenbouwkundige concept uit. Het

stadsplan heeft een ambigu karakter: het is zowel barok als classicistisch. Barokke diagonalen doorkruisen een democratisch, op vrijheid en gelijkheid gebaseerd, raster. Het raster is een idee van de 'Founding Fathers'. De verschillende machten zijn strikt gescheiden in Washington DC, zoals het een moderne democratie betaamt. Een uitgestrekt groen veld, 'the Mall', scheidt het Capitoel van het Witte Huis. De Rechterlijke macht is minder aanwezig in het stadsbeeld van Washington:

achter het Capitoel, dat onderdak biedt aan de Senaat en het Huis van Afgevaardigden, ligt het Hooggerechtshof. Het grote grasveld doet denken aan het centrale groene plein van de universiteit van Virginia, eveneens een ontwerp van Thomas Jefferson. De opmerkelijkste gebouwen dateren uit de negentiende eeuw, het Lincoln Memorial uit de twintigste eeuw. Allemaal zijn ze statig en klassiek van aard.

Het monument ter ere van Lincoln is gebaseerd op het Parthenon in Athene. De 36 Dorische kolommen verwijzen naar de 36 staten in de Unie op het ogenblik van Lincolns dood. Vanaf de trappen van het gebouw gezien, verdeelt het Washington Memorial, een obelisk, het Capitoel in twee. Dat beeld reflecteert nog een keer in de 'Reflecting Pool' voor Lincolns schrijn. Historicus Lewis Mumford vindt het Lincoln Memorial allesbehalve een eerbetoon aan de man die de Unie herenigde. Het banale klassieke bouwwerk heeft volgens hem niets van doen met het humane Amerika zoals Lincoln het graag had gezien²⁸. De Amerikaanse architect en criticus Robert Stern herinnert eraan dat het monument refereert aan de Griekse en Romeinse architectuur. Stern bestempelt zowel de Griekse als de Romeinse samenleving als elitair. Bovendien hadden de Grieken en de Romeinen slaven. 'Founding Fathers' Washington en Jefferson verwezen ook naar die oude beschavingen maar dan omwille van de democratie, vandaar het stedenbouw

Washington DC: Het Lincoln Memorial (voorgond), met erachter het Washington Memorial en in de achtergrond het Capitool.

kundige raster van de hoofdstad. De zwarte architect Max Bond vindt het vreemd dat King net het Lincoln Memorial uitkiest als einddoel van de mars. De architectuur van dat monument herinnert immers aan de huizen van de slavendrijvers in het Zuiden²⁹. Maar King kiest die specifieke plek om een andere reden. Washington DC is vanaf de eerste plannen bedoeld als een forum, als één grote publieke ruimte naar antiek-Grieks model. Met de Mars op Washington maakt King duidelijk dat het forum van alle Amerikanen is en dat alle Amerikanen het kunnen opeisen om een hoger doel te dienen. ‘The Mall’ is de publieke ruimte bij uitstek om standpunten kenbaar te maken.

Martin Luther King Jr. houdt zijn beroemde ‘I Have a Dream’ speech in Washington vanop de trappen van het Lincoln Memorial (28 augustus 1963).

HET VERLOOP VAN DE MARS OP WASHINGTON

De mars gaat van het Washington Memorial naar het Lincoln Memorial. Volgens King is dat van de stichter van de Unie naar de redder van de Unie. Vanaf de trappen van het monument ter ere van zijn favoriete president spreekt Martin Luther King Jr. de massa toe. Meer dan tweehonderdduizend mensen, blank en zwart, luisteren naar Kings beroemde “I Have a Dream”-rede: *“Ik heb een droom dat op een dag mijn vier kinderen in een natie wonen waar ze niet zullen beoordeeld worden omwille van hun huidskleur maar omwille van hun karakter.”*³⁰ Andere sprekers komen aan het woord maar niemand van hen kan overtuigen zoals King. Een jonge Bob Dylan zingt drie nummers: ‘Only a pawn in their game’, een song over de man die NAACP-activist Medgar Evers van het leven beroofde, maakt het meeste indruk³¹. De folkzangeressen Joan Baez en Odetta en de gospellegende Mahalia Jackson dragen eveneens hun steentje bij. De verschillende media verslaan het evenement uitgebreid.

HET VOORLOPIGE EINDPUNT VAN DE STRIJD

Dadelijk na de mars ontmoeten King en de andere burgerrechtenleiders president Kennedy en vice-president Johnson in het Witte Huis. Iedereen die in het Witte Huis uitgenodigd wordt, treedt volgens Hannah Arendt de publieke ruimte binnen.³² De zichtbaarheid van de Civil Rights Movement is nu totaal, net als – voorlopig nog – de eenheid binnen de beweging. Kennedy belooft er alles aan te doen om de burgerrechtenwet zo snel mogelijk door te duwen. Velen zien de Mars op Washington als het sluitstuk van de burgerrechtenstrijd. Ralph Abernathy verklaart over de mars: *“Het maakte duidelijk dat we geen geweld nodig hebben om onze doelen te bereiken.”*³³

President Kennedy wordt later in 1963 neergeschoten in Dallas. Time Magazine roept Martin Luther King Jr. uit tot ‘Man of the Year’. Een jaar later ontvangt hij de Nobelprijs voor de Vrede. Eveneens in 1964 ondertekent president Lyndon Johnson, opvolger van John F. Kennedy, de Civil Rights Act. Segregatie is sindsdien ongrondwettelijk in de Verenigde Staten, zonder locale uitzonderingen. Eindelijk kunnen de Afro-Amerikanen in vrijheid handelen in de publieke ruimte.

Na de ondertekening van de Civil Rights Act rest er nog één drempel: de democratisering van het kiesrecht. Zwarten moeten zich eerst laten registreren om te kunnen stemmen en dat loopt niet van een leien dakje. De administratie in het Zuiden maakt het hen bijzonder moeilijk, door middel van verzochte tests over de kennis van de VS en een tergend traag werktempo aan de registratieloketten. Weinigen slagen voor de tests: soms gaat het zo ver dat de Afro-Amerikanen, om hun talenkennis te bewijzen, Chinese teksten moeten voorlezen. Daarnaast lijden de zwarten onder intimidaties van blanke racisten.

SELMA

Ordetroepen drijven de vreedzame manifestanten uit elkaar met knuppels en traangas (Selma 1965).

In 1965 kiezen Martin Luther King Jr. en de SCLC de stad Selma in Alabama uit voor campagne tegen de stemprocedure in de zuidelijke staten. Van de 15000 geletterde zwarte volwassenen in de 'countie' waarin Selma ligt, zijn er minder dan 350 geregistreerd. Tijdens een demonstratie schieten de politiediensten een jonge zwarte neer. Hij sterft een week later.

Ter nagedachtenis van de jongeman plannen activisten een mars van Selma

naar Montgomery, de hoofdstad van Alabama. Net buiten Selma drijven lokale ordetroepen de demonstranten uit elkaar met knuppels en traangas. Sindsdien heet 7 maart 1965 – de Amerikaanse – 'Bloody Sunday'. De Amerikaanse bevolking reageert geschokt. Het ministerie van Justitie vraagt aan King om een volgende mars uit stellen zodat de federale regering bescherming kan bieden. Veel demonstranten hebben daar geen oren naar. Toch leidt King de groep tot aan de plaats van de aanval van 'Bloody Sunday'. King roept op tot gebed. Na het bidden, stuurt King iedereen terug naar Selma. De studenten van de SNCC, die niet op de hoogte waren van Kings plan om terug te keren, reageren teleurgesteld; ze voelen zich in de steek gelaten. Die avond nemen enkele agressieve blanke racisten de blanke predikant James Reeb onder handen. Reeb was in Selma om het geweldloos protest van de Civil Rights Movement te steunen. Hij sterft twee dagen later. Het hele land is bezorgd om de situatie in Selma. President Johnson haalt hard uit naar de geweldenaars en steekt tegelijkertijd de CRM een hart onder de riem. Op 15 maart stelt Johnson een nieuwe kieswet voor.

Na federale toestemming te hebben verkregen, start er een derde mars in Selma op 21 maart 1965. Federale troepen begeleiden de manifestanten. Op 25 maart komt het gezelschap aan in Montgomery. 25000 mensen wonen de slotbijeenkomst mee. King verzekert de massa dat de nieuwe kieswet eraan komt. Op 6 augustus ondertekent president Johnson de Voting Rights Act. De zwarten kunnen zich nu makkelijker laten registreren, al blijven in het Zuiden de racistische bedreigingen initieel niet uit.

2.4. De prijs van de strijd

Armoede in de VS en in Vietnam

Vanaf 1965 verlegt Martin Luther King Jr. het zwaartepunt van zijn vreedzaam protest. De publieke ruimte in het Zuiden is teruggewonnen. De burgerrechtenleider haalt nu armoede of economische segregatie in heel de VS aan als het grote probleem. King deelt rake klappen uit aan het Vietnambeleid van de federale regering. De overheid kan volgens King de miljoenen dollars die naar de oorlog gaan beter investeren in het oplossen van de armoede in de VS én in Vietnam. Die openlijke kritiek bezorgt King vijanden. Vooral de FBI van J. Edgar Hoover viseert hem. Hoover beschuldigt de dominee ervan communist te zijn, wat zoals we weten onzin is. In 1967 vergelijkt King Marx, de filosoof van het communisme, met Hegel. “*Marx volgde Hegel niet voldoende. Hij nam zijn dialectiek over maar liet het idealisme en spiritualisme vallen.*”³⁴ Velen geloven dat King met zijn uitspraken over de Vietnamoorlog zijn eigen doodsvoornis tekende.

In 1967 geeft King een toespraak voor de elfde jaarlijkse bijeenkomst van de SCLC: ‘Where Do We Go From Here?’³⁵. King maakt een stand van zaken op. Tien jaar eerder was segregatie nog een “*gestructureerd deel van de architectuur van de zuidelijke samenleving. [...] De laatste tien jaar leerde de zwarte om zijn rug recht te houden, iemand kan immers enkel op een gebogen rug rijden. [...] We zijn volwassen geworden in een natie die ons steevast ‘boy’ noemde. [...] Het probleem is verre van opgelost.*” King doelt daarmee op de grote steden. Met ‘Operation Breadbasket’ heeft de SCLC een effectief middel in handen om de zwarte werkloosheid aan te pakken. King roept op om blanke winkels die geen zwarten in dienst nemen te boycotten: “*Als je mijn dollar respecteert, respecteer dan ook mijn persoon.*” Het leven in het getto vergelijkt King met het leven van de slaven in de plantages: “*De zwarte in het getto is even machteloos als zijn voorouders die zwoegden op de katoenvelden in het Zuiden. Het is belangrijk dat de zwarte vooreerst een identiteit kweekt zodat hij zelfverzekerd kan opkomen tegen elke vorm van onrecht*”³⁶.

De SCLC doet wat mogelijk is om de grote steden te redden. Volwassenenonderwijs moet het identiteitsprobleem van de baan helpen. Gesponsorde huizen, ontworpen en gebouwd door zwarten, helpen economisch achtergestelde Afro-Amerikanen en brengen ondertussen geld in het laatje van de zwarte gemeenschap.

Profetische woorden in Memphis

Op vier april 1968 schiet een schutter Martin Luther King Jr. dood terwijl hij op het terras staat van het Lorraine Motel in Memphis, Tennessee. King is in Memphis om stakende vuilnismannen een hart onder de riem te steken. De avond voor de aanslag sprak hij de mensen in Memphis toe:

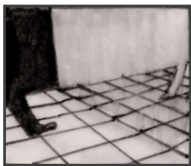
“We gaan een aantal moeilijke dagen tegemoet. Maar het maakt mij niet uit, want ik ben op de bergtop geweest. Ik heb het beloofde land gezien. Ik geraak er zelf misschien niet. Maar ik wil dat jullie weten, dat wij, de mensen, het beloofde land zullen bereiken.”³⁷

Het bericht van Kings dood slaat in als een bom. De Verenigde Staten zijn in rouw. Er breken rassensrellen uit in meer dan 125 steden. Er vallen 46 doden. Stokely Carmichael, voorheen actief in de door King gesteunde SNCC roept op tot een gewelddadige strijd.³⁸ De NAACP reageert daarop door te zeggen dat zoiets King furieus zou maken en dat miljoenen zwarten in de VS tegen geweld zijn. 100.000 mensen wonen de begrafenisstoet in Atlanta bij. In het Morehouse College waar King ooit les volgde spreekt de directeur van die school tijdens een plechtigheid bemoedigende woorden: *“Als de dood de prijs is die hij moest betalen om de VS te bevrijden van vooroordelen en onrecht, dan zou niets meer verlossend kunnen zijn.”³⁹*

2.5. Het handelen van King gespiegeld aan Arendts theorie

Volgens Hannah Arendt maakt het handelen de eigen levensgeschiedenis tot een feit. Dat gaat zeker op voor Martin Luther King Jr., maar ook voor de hele zwarte gemeenschap in de zuidelijke staten van de VS, die in de twintigste eeuw strijdt voor de opheffing van de mensonterende segregatie. De Civil Rights Movement is nog steeds het onderwerp van belangrijk onderzoek. Stanford University in California is het voorbeeld bij uitstek: Clayborne Carson⁴⁰ en zijn medewerkers publiceren het volledige werk van King, dat gaat van brieven over verhandelingen tot toespraken.

Oordelen en handelen

Arendt meldt ons dat de mensen de status van het handelen slechts ervaren als een duidelijk iets vanaf het moment dat vrije, handelende mensen erover spreken. King spreekt als burger-rechtenleider op regelmatige basis mensen toe. Hij beperkt zich niet tot de zwarten. Op de beelden van de Mars op Washington zien we heel wat blanken. Doordat King handelt in de publieke ruimte, in de straat maar evengoed in het Witte Huis, is hij bijzonder zichtbaar. Voortdurend – en nu nog – beoordelen mensen Kings handelen en dat van de hele Civil Rights Movement. Als we het woord ‘oordelen’ ontleden dan kunnen we het begrijpen als een ‘oord toebedelen’⁴¹. Het handelen van CRM heeft een plaats gekregen. Nieuwe generaties hebben het opgenomen en zijn ermee aan de slag gegaan. Vanaf 1968 treden Kings vrienden, onder andere Ralph Abernathy en Jesse Jackson, op de voorgrond. Zij gaan, in de geest van King, verder met ‘Operation Breadbasket’. Jackson zet zich in voor het onderwijs. Hij gaat niet akkoord met de positieve discriminatie die de Black Panthers willen invoeren om meer zwarten aan de universiteiten te krijgen. Hij stimuleert, samen met zijn organisatie PUSH, zwarte studenten, ouders en scholen om beter hun best te doen, tot grote tevredenheid van Hannah Arendt.⁴² Kings levensgeschiede-

nis leeft verder in de daden van vele anderen. Dr. King is een man van de wereld.

Vergeving en belofte

In haar boek 'Vita Activa' geeft Hannah Arendt een uitweg voor de onomkeerbaarheid van het handelen en een oplossing voor de onvoorspelbaarheid van die activiteit: de vergeving⁴³ en de belofte⁴⁴. Het vergeven maakt een 'fout' uit het verleden ongedaan en de belofte geeft het anders stuurloze handelen een zekere duurzaamheid in het licht van de toekomst. Om te vergeven en te beloven zijn er andere mensen nodig. Vergeven en beloven is handelen. De pluraliteit geldt ook in deze gevallen als een conditie.

De vergeving zorgt ervoor dat een mens niet altijd dadelijk verbonden wordt aan die ene daad. Jezus van Nazareth maakte van de vergeving een deugd, ook in strikt wereldlijke zin. Volgens Jezus heeft niet alleen God het vermogen om te vergeven; voor de mens is het zelfs een plicht. Martin Luther King Jr. neemt die gedachte volledig over in zijn sociale interpretatie van het Evangelie. Dankzij de vergeving krijgen de schuldigen volgens Arendt weer de kracht om iets nieuws te beginnen. King wijst niet met de vinger naar de blanke maar naar het kwaad zelf. De blanke is vergeven en hij kan nu weer handelen, samen met blanke en zwarte medemensen. Vergeving is, zowel voor King als voor Arendt, het tegenovergestelde van wraak. Wraak stopt het op gang gebrachte proces allerminst. King beseft dat goed, al vanaf de eerste maanden van de busboycot in Montgomery. Reageren met geweld brengt volgens hem alleen maar meer geweld met zich mee. De vergeving is minder voorspelbaar dan de wraak en daarom, aldus Arendt, zo goed in te passen in het handelen. Liefde draagt de kracht tot vergeven in zich. Het gaat dan niet om iets intiems maar om een vriendschappelijke eerbied op afstand. King spreekt in navolging van de apostel Paulus over de agapè: de onvoorwaardelijke liefde voor de ander.

De belofte houdt zowel Arendt als King bezig. Arendt ziet de belofte als een verlossend iets én tegelijkertijd als een gevaar, omdat door de belofte het handelen uiteindelijk kan stoppen. Dat is bijvoorbeeld het geval als de grondwet van een land geen speling toelaat, als die grondwet bindend is zonder meer. In de VS is dat niet zo. Arendt heeft ontzag voor het revolutionaire karakter van de constitutie van de VS. De mogelijkheid tot handelen blijft bestaan. King haalt geregeld de 'Declaration of Independence' aan en stelt die verklaring voor als een belofte die nog niet nagekomen is. In de tekst 'De zwarte en de grondwet', die hij voordraagt tijdens een spreekwedstrijd in 1944, haalt King het veertiende en het vijftiende amendement van de Amerikaanse grondwet aan. King is dan vijftien jaar oud. Beide aanpassingen van de grondwet zijn opgesteld tijdens de reconstructiejaren, niet lang na de Amerikaanse Burgeroorlog. Het veertiende amendement handelt onder andere over vrijheid voor iedereen, het vijftiende over stemrecht voor iedereen. Door het systeem van de 'nullification' komen de staten in de 'Deep South' die beloftes niet na. Maar dankzij de federale amendementen wint de NAACP belangrijke rechtzaken, zodat de zwarte bevolking steeds meer rechten krijgt. Het Supreme Court

verplicht de ergste racisten de grondwet met alle amendementen na te leven.

Volgens Arendt houden de belofte en de liefde de mensen samen, net zoals de publieke ruimte zelf dat doet. De belofte houdt een gezamenlijk streven in en een wil tot samenleven. Geloof en hoop ontstaan uit het handelen van mensen. Om te kunnen handelen moeten we eerst een tweede keer geboren zijn, wat Arendt 'natality' noemt. In de Bijbel zijn het geloof en de hoop eveneens verbonden aan een geboorte, namelijk aan die van Jezus van Nazareth. Hannah Arendt zegt dat de Franse Revolutie hoop met zich meebracht, de revolutionairen maakten beloftes over de toekomst. Hetzelfde kunnen wij zeggen over de Civil Rights Movement: vanaf het 'Brown VS Board of Education'-proces en de boycot in Montgomery beginnen de zwarten effectief te geloven in vrijheid en stemrecht voor iedereen. Zoals een oorlog de drang naar vrede enkel groter maakt, zo brengt King de segregatie in de 'Deep South' in een grotere openbaarheid, waardoor mensen over de hele wereld er een grote afkeer van krijgen. De zichtbaarheid van het probleem brengt het einde ervan nabij.

Kants respect voor de toeschouwer

De morele vooruitgang van de mens toont zich volgens Immanuel Kant niet in het handelen van *enkele* actoren maar in het oordelen van *vele* toeschouwers⁴⁵.

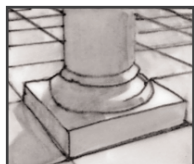
100 De toeschouwers waar Kant het over heeft zijn 'de wereldburgers' die een mening vormen over een 'recente gebeurtenis': de Franse Revolutie. Kant benadrukt de rol van de toeschouwers omdat zij het hele gebeuren kunnen overzien en daarom onpartijdig kunnen oordelen. De toeschouwers vormen een grote groep. Volgens Kant maken zij het openbaar domein uit. Het oordeel van de toeschouwers bereikt een hogere algemeenheid dan dat van één enkele actor. Een gebeurtenis krijgt pas betekenis als de denkwijze van de toeschouwers zich publiekelijk openbaart, aldus Kant. Het handelen op zich is volgens Kant beperkt en partijdig maar het speelt zich bij voorkeur af in de publieke ruimte, waar het zichtbaar is voor vele toeschouwers. De Franse Revolutie keurt hij goed omdat de toeschouwers er enthousiast over zijn; staatsgrepen die in het geheim voorbereid zijn keurt hij af.

Op massabijeenkomsten, in de kranten en op de televisie zien grote hoeveelheden mensen het handelen van Martin Luther King Jr. en de Civil Rights Movement. Ze vormen er een oordeel over. Op hun beurt sturen King en de CRM de publieke opinie. Omdat King volgens de regels van de moraliteit handelt – hij spreekt in begrijpelijke termen over dingen die al in de 'Declaration of Independence' en in de Bijbel staan – krijgt hij veel steun van de 'wereldburgers'. De algemene idee van de toeschouwers bepaalt voor Kant of er sprake is van vooruitgang of niet. De belangrijkste doelen van de vooruitgang zijn vrede en vrijheid. De Civil Rights Movement zorgt dus, in de optiek van Kant, voor vooruitgang. King handelt vanuit een oorspronkelijke, Amerikaanse gedachte over de democratie en over vrijheid en hij doet dat in de publieke ruimte.

2.5. Charles Moore : politiek en participatie

De publieke ruimtes die Charles Moore bejubelt of zelf ontwerpt hebben geen politiek karakter. Disneyland omschrijft hij als een plaats waar we kijken en bekeken worden en waar we participeren aan het publieke leven – niet aan het politieke leven. Wat we wel kunnen zien als een vorm van handelen is het participatieproces waarin, onder leiding van Moore, publieke gebouwen tot stand komen.

Postmodernisme en politiek

De vormentaal van de wegbereiders van het postmodernisme is niet beïnvloed door de tijdgeest. Op politiek gebied raken onder andere Charles Moore, Robert Venturi en Robert Stern wel in de ban van de Zeitgeist. Tijdens de tweede helft van de jaren zestig ontstaat er een krachtig verzet onder studenten, niet in het minst onder architectuurstudenten. De SNCC is vanaf het ontstaan van de sit-in-beweging een invloedrijke studentenorganisatie en na de radicalisering van 1966 neemt haar aanhang zeker niet af. Wat de SNCC, andere studentenorganisaties en zelfs de Black Panthers bindt, is een gespieerd standpunt tegen de oorlog in Vietnam. Architectuurstudenten nemen bijgevolg een vijandige houding aan ten opzichte van het modernisme, dat ze stevast zien als een instrument van onderdrukkende militaire en industriële machten. Moore is al langer overtuigd van het repressieve karakter van het modernisme; de studenten versterken dat geloof⁴⁶. De vroege postmodernisten zijn nu heel erg zeker van hun stuk en de ontdekking van het verleden wint aan populariteit. Volgens architectuurcriticus George Baird⁴⁷ gaat de zogenaamde ironische periode van het postmodernisme, waarin vooral Venturi een belangrijke rol speelt, grotendeels gepaard met de politieke activiteit in de scholen. Later laten de postmodernisten de politiek voor wat ze is. Onder invloed van Robert Stern groeit het historicisme uit tot een meer en meer letterlijke vertaling van het verleden. Baird noemt het de architectuur van de neoconservatieven zoals Prince Charles, de kroonprins van het Verenigd Koninkrijk. Moore zoekt eveneens inspiratie in het verleden maar ook in de populaire cultuur. De Piazza d' Italia in New Orleans haalt Baird aan als één van de voorlopers van de amorele kapitalistische shoppingmall-stijl van vandaag.

Architectuuronderwijs in moeilijke dagen

Moore merkt de veranderingen vanaf 1965⁴⁸. De studenten van de Yale Universiteit, waar Moore decaan is van het departement architectuur⁴⁹, weigeren aan bepaalde lessen deel te nemen. Ze maken nog amper tekeningen en maquettes maar wel geëngageerde films, posters en kranten. Moore begrijpt de houding van de studenten ten opzichte van de oorlog in Vietnam. Van het geweld en de drugs waar sommige oproerkraaiers zich mee inlaten moet de architect niets weten. De studenten willen meer inspraak in de school en meer vrouwen als onderwijzend personeel. Enkele radicale docenten steunen eigenhandig het verzet van de studenten. Zo ver wil Moore niet gaan, hij houdt de

kerk in het midden. In 1969 gaat het departement architectuur van Yale voor een groot deel in vlammen op. De schoolraad verdenkt aanvankelijk de Black Panthers, maar uiteindelijk blijkt het om een kortsluiting te gaan. Voor Moore is de brand een metafoor voor de turbulente jaren.

De studenten willen zelf de handen uit de mouwen steken en onderdrukten helpen. Er ontstaan participatieprojecten waarin de studenten samenwerken met locale, arme gemeenschappen. De jongeren voelen dat zij de macht hebben om de omgeving op een positieve manier te veranderen. De architectuur van de grote gebaren verdwijnt naar de achtergrond om plaats te maken voor plaatselijkheid in het belang van een gemeenschap. Standaardisatie, een modernistische deugd, is van geen tel meer; het participatieproces werkt juist specificiteit in de hand. In de zogenaamde 'Black Workshop' helpt het departement architectuur van Yale University vanaf het midden van de jaren zestig minderheden om het beroep van architect te leren. Samen met de zwarten strijden de initiatiefnemers van de workshop voor gelijkberechtiging en tegen onrechtvaardigheid en economische segregatie. Moore is fier op de vrijheid en het sociaal bewustzijn van de generatie studenten, het geeft een nieuw elan aan het departement. Een sterke nadruk op pluralisme stimuleert de creativiteit van de studenten, op verschillende vlakken.

102 Moore steunt elke student in zijn of haar eigen visie. Hij heeft een grondige hekel aan overdreven negatieve kritiek. Nog meer hekelt hij het feit dat dat soort kritiek de studenten in één welbepaalde richting duwt. Hij ontraadt een jurysysteem waarin de professoren hun eigen denken en hun eigen werk aanhalen als de norm. Moore daarentegen ziet in ieder ontwerp de kwaliteiten en benadrukt die. Iedere student is uniek en dat wil Moore zichtbaar maken. De studio's die Moore gedurende zijn loopbaan als lesgever leidt, kunnen we benaderen als publieke ruimtes naar het model van Hannah Arendt: vrije individuen discussiëren en doen altijd nieuwe dingen ontstaan. De studenten moeten wel in staat zijn om het ontwerp in een groter, cultureel geheel te plaatsen. Om die opvatting kracht bij te zetten bezoekt Moore met zijn studenten onophoudelijk plaatsen en gebouwen, vooral in Mexico.

Participatie

Omwille van zijn losse, pretentieloze aanpak weet Charles Moore zich als ontwerper te manifesteren als een autoriteit. Hij heeft een bijzonder uitgebreide historische kennis en een indrukwekkende verzameling dia's, genomen over heel de wereld. Niet alleen de collega's in zijn verschillende bureaus appreciëren Moores zachtaardige eruditie; volledige gemeenschappen die klant zijn bij de architect genieten ervan. Naarmate de jaren vorderen, laat Moore de grote theorieën meer en meer voor wat ze zijn. Het specifieke boeit hem, niet het algemene. Op die manier bereikt hij een groot publiek. Stilaan neemt het participatieve proces⁵⁰ het over van de theorie. Tijdens zijn jaren als decaan aan Yale University werken studenten samen met arme dorpsbewoners aan een buurthuis in New Zion in Kentucky. Als Moore het participatieprincipe toepast in zijn eigen praktijk, dan is de klant veelal een rijkere gemeenschap. Hij kiest niet specifiek voor de hogere klasse of de hogere middenklasse, het gebeurt

gewoon. Status, of de ene idee van de ene architect, interesseert hem niet. Om dat kracht bij zetten installeert Moores collega Chad Floyd zich tijdens het ontwerp van een nieuwe wijk in Dayton, Ohio, in een winkelvitrine. We schrijven 1975. Alle voorbijgangers zijn welkom om aanmerkingen te geven. Floyd organiseert samen met Moore zelfs een heuse televisieshow op het lokale station: mensen kunnen telefoneren en laten weten wat ze willen. Zes uitzendingen of 'designathons' verlagen zo de drempel van het architectenbureau⁵¹.

Wat Charles Moore wil bereiken is een zinvol ontwerp voor een gebouw dat blijk geeft van contact met de omgeving en met de mensen in die omgeving. De klanten, ook al zijn dat er soms meer dan honderd tegelijk, verlenen de architect inzicht in de plek en in de gemeenschap. De participanten steken volgens Moore op voorhand energie in het gebouw. Die energie geeft het gebouw later terug aan de mensen. Alle deelnemers, ook de architecten engageren zich sterk en daarvoor nemen ze, onder invloed van Moore, allereerst een open houding aan.

Moore, Ruble en Yudell

Gedurende de jaren zeventig bouwen Moore en zijn medewerkers verder een participatieve proces. Tijdens het gemeenschappelijke denkproces over een stuk grond nabij Seal Beach in Californië ontstaan er twee groepen onder de participanten: de ontwikkelaars en de behoudsgezinde milieuactivisten. Onder invloed van de architecten raken beide partijen het stilaan eens, het komt tot een consensus. Moore overtuigt de milieuactivisten van het nut van een beperkte commerciële ontwikkeling door te benadrukken dat de publieke ruimte kan onderhouden. Zijn credo luidt immers: 'You have to pay for the public life'. Spelenderwijs laten de architecten de participanten een kosten-batenanalyse opmaken, ze noemen het 'Seabopoly', naar Seal Beach en naar het vastgoedspel Monopoly. Beide partijen leggen gelijkaardige oplossingen voor, de polarisatie verdwijnt als sneeuw voor de zon.

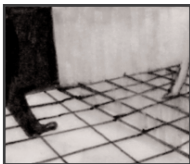
De universiteitscampussen⁵² die Moore, Ruble en Yudell (MRY) bouwen vanaf de jaren zeventig komen tot stand door beperktere participatieprocessen. Het komt erop neer dat de klant niet enkel een overkoepelende onderwijsinstantie is maar een groep medewerkers van de betrokken universiteit. Tijdens het ontwerp voor het departement wetenschappen van de Oregon University werken de architecten met participanten op drie niveaus: dat van de campus, dat van het departement en dat van het laboratorium. Daarenboven is het bureau MRY sterk beïnvloed door de patronentaal van Christopher Alexander. Het uiteindelijke resultaat is een gebouw dat het bestaande weefsel versterkt met een publiek atrium in het hart.

Moores sterkste voorbeeld van een participatief ontwerpproces is de St. Matthew's Episcopal Church⁵³ in Pacific Palisades, nabij Los Angeles in de staat Californië. Een bosbrand vernielt de oude kerk in 1978. Vanaf 1979 werken Moore, Ruble en Yudell, samen met de parochie aan een nieuw ontwerp. Het is een gedroomde opdracht voor Moore. Het verschil – of toch een zekere ambiguïteit – zit ingebakken in de episcopale kerk. De kerkgangers zijn anglicaanen die een gulden middenweg kiezen tussen het protestantisme en het

rooms-katholicisme of, in Moores woorden, tussen 'low church' en 'high church'. Uiteindelijk vertaalt dat verschil zich in de vorm van het gebouw. Tijdens vier zondagen met telkens een maand ertussen begeleiden de architecten van MRY de participanten opdat zij uitdrukking kunnen geven aan hun ideeën. De eerste zondag komt de plaats van de nieuwe kerk ter sprake. De architecten benadrukken die dag het belang van de inplanting van het gebouw met het oog op de open ruimte rond de kerk. Met eenvoudig materiaal laten de ontwerpers de parochianen modellen maken om te weten te komen hoe zij de schikking van de banken in de kerk willen zien. Iedereen blijkt hetzelfde te willen: banken in een halve cirkel of een halve ellips geplaatst rond het altaar. De leden van de kerkgemeenschap willen liever niet naar elkaar kijken tijdens de dienst maar allemaal willen ze zo dicht mogelijk bij de priester zitten. Tijdens een volgende sessie laten de architecten dia's zien van bestaande kerken. Ze doen de participanten noteren wat mooi is en wat niet en wat eventueel kan dienen als bron van inspiratie voor St. Matthew's. Een eenvoudig houten kerkje van Alvar Aalto scoort goed, een betonnen exemplaar van Louis Kahn doet het ronduit slecht. De smaak van de gemeenschap wordt stilaan duidelijk. Als de ontwerpers voor de dag komen met vier grote modellen ter illustratie van vier voorontwerpen, dan blijkt dat een meerderheid kiest voor een Romeins kruis als dakvorm. Van in het begin van het proces ontstaat er een groep gelovigen die zich bekommert om het orgel: de akoestiek moet goed zijn, dus de ruimte is bij voorkeur hoog. Een vrouw repliceert daarop dat dat energie-inefficiënt is. De meeste parochianen willen houten binnenwanden en grote, laag bij de grond geplaatste ramen met zicht op de gebedstuin, maar dat is dan weer niet goed voor de akoestiek. Moore en de andere architecten van MRY opteren telkens voor een compromis. Het plafond is in het midden hoger dan aan de buitenmuren en de binnenmuren zijn bepleisterd, met daarover een ritmisch spel van verticale houten balkjes. Het participatieproces geeft de architecten een gemoedelijk gevoel: ze zijn zeker dat de meeste klanten tevreden zullen zijn met het eindresultaat. En dat blijkt ook: tijdens een stemronde keurt 87 procent van de parochianen het ontwerp goed.

2.6. Arendt, King en Moore

Iets nieuws beginnen

Handelen is voor Hannah Arendt 'iets nieuws beginnen'. Daar is Charles Moore niet bang voor. Hij betreft zijn klanten steevast in het ontwerpproces zodat het uiteindelijke gebouw ook voor de architecten steeds een verrassing inhoudt. In de loop der jaren verzamelt Moore steeds opnieuw jonge architecten rond zich. Achtereenvolgens stampt hij de bureaus Moore Lyndon Turnbull Whitaker (MLTW), Moore Grover Harper – later Centerbrook genaamd –, Moore Ruble Yudell en Moore/Andersson Architects uit de grond⁵⁴. Daarnaast zijn er nog projecten zoals de Urban Innovations Group (UIG), waarin Moore en andere docenten van de universiteit van Los Angeles samenwerken met studenten en met gerenommeerde architecten en critici zoals Frank Gehry, Cesar Pelli en

Charles Jencks. De wereldberoemde Piazza d'Italia in New Orleans – één van dé symbolen van het postmodernisme – is een ontwerp van de UIG. Gedurende zijn carrière werkt Moore aan de Oostkust, aan de Westkust, in het binnenland en in Texas, in het uiterste zuiden van de VS. Het 'iets nieuws beginnen' is een manier van leven voor de architect. Daarentegen stelt Moore dat een gebouw nooit iets helemaal nieuws kan zijn. Een bouwwerk relateert voor hem altijd aan andere gebouwen. Hij heeft een hekel aan architecten die het warm water willen uitvinden, alsof ze nog nooit een gebouw hebben gezien.

Bezit

Net zoals Martin Luther King Jr. moedigt Charles Moore aan dat de gemeenschap een plek in bezit neemt. De zwarten eisen hun deel van de publieke ruimte op in de jaren vijftig en zestig en Moore geeft de gemeenschap een blik op de wereld. Voor Arendt is bezit echter een private aangelegenheid. Dat hoeft niet ver af te staan van Moores gedachten. Hij ziet een 'place' als een 'inside', een 'binnen', dat de gemeenschap rust en orde biedt in de hectische wereld. Volgens Moore beschermen de grenzen van de 'place' de mensen en de dingen niet tegen de natuur, zoals ze dat doen in de geschriften van Arendt, maar tegen de drukte die de mens zelf heeft gecreëerd. De 'place' verleent de gemeenschap het gevoel het middelpunt van de wereld te zijn, net zoals het huis dat doet voor het individu of het gezin.

Werken

Tijdens het participatieproces bestaat het 'werken' van Moore, zoals Arendt het omschrijft, erin dat hij het handelen van de participanten duurzaamheid verschaft. Hij leeft zich in in de verbeelding van de deelnemers en ordent die gedachten, met uiteindelijk een 'menselijk kunstwerk'⁵⁵ als resultaat. De ideeën die het eindresultaat bepalen, komen voort uit dialogen. De architecten – Moore ontwerpt nooit alleen – en de participanten spreken met elkaar maar ook met de plek en haar geschiedenis. Daarenboven houdt Moore een gesprek met de architectuurgeschiedenis. Het geheel steunt op een proces dat onvoorspelbaar is. Ieder gebouw of iedere publieke ruimte van de hand van Moore is op die manier volstrekt uniek. Het zijn stuk voor stuk bevroren beelden van een proces.

- ¹ Stanford University (n.d.), *Children's Crusade*. Geraadpleegd op 27 januari 2007 op het World Wide Web: <http://www.stanford.edu/group/King>.
- ² Young-Bruehl, E., *Hannah Arendt: Een biografie*, 2005, Amsterdam: Uitgeverij Atlas, pp. 405-406.
- ³ Arendt, H., *Politiek in donkere tijden: Essays over vrijheid en vriendschap*, 1999, Amsterdam: Boom, pp. 43.
- ⁴ Young-Bruehl, E., *Hannah Arendt: Een biografie*, pp. 414.
- ⁵ Breier, K. H., *Kopstukken Filosofie: Arendt*, 2005, Rotterdam: Lemniscaat, pp. 57.
- ⁶ Young-Bruehl, E., *Hannah Arendt: Een biografie*, pp. 406.
- ⁷ De teksten van de Jamaicaanse reggaezanger Bob Marley bulken uit van de verwijzingen naar het jodendom en naar Haile Selassie. De groep Burning Spear, eveneens uit Jamaica, bewierookt Marcus Garvey.
- ⁸ Allen, L., *Strange Fruit*. Een versie opgenomen in 1956 te vinden op de cd 'Billie Holiday: the billie holiday songbook', uitgegeven door het jazzlabel Verve.
- ⁹ Schaeken, W., *Meesters in Spiritualiteit: Rosa Parks*, 2006, Averbode: Uitgeverij Altioara.
- ¹⁰ Zie het hoofdstuk 'de wereld van de filosofie': 1.4. Dialectiek en Zeitgeist.
- ¹¹ King Jr., M. L., *The Autobiography of Martin Luther King, Jr.: Early Years*. Geraadpleegd door Willy Schaeken op het World Wide Web: <http://www.stanford.edu/group/King>. ("Binnenkort ga ik met mijn lichaam zitten, daar waar mijn geest nu al is")
- ¹² zie punt 2.4. van dit hoofdstuk.
- ¹³ NAACP (1954), *Brown VS Board of Education*. Geraadpleegd door Willy Schaeken op het World Wide Web: <http://www.stanford.edu/group/King>.
- ¹⁴ King Jr., M. L. (1956), *MIA Mass Meeting at Holt Street Baptist Church*. Geraadpleegd op 27 januari 2007 op <http://www.stanford.edu/group/King>.
- ¹⁵ King Jr., M. L., *MIA Mass Meeting at Holt Street Baptist Church*.
- ¹⁶ King Jr., M. L., *MIA Mass Meeting at Holt Street Baptist Church*.
- ¹⁷ King Jr., M. L., *MIA Mass Meeting at Holt Street Baptist Church*.
- ¹⁸ King Jr., M. L. (1956), *Walk for Freedom*. Geraadpleegd op 27 januari 2007 op het World Wide Web: <http://www.stanford.edu/group/King>.
- ¹⁹ King Jr., M. L., *Walk for Freedom*. "Hij die leeft volgens het zwaard zal ten onder gaan door het zwaard"
- ²⁰ Young-Bruehl, E., *Hannah Arendt: Een biografie*, pp. 543.
- ²¹ Young-Bruehl, E., *Hannah Arendt: Een biografie*, pp. 544.
- ²² Young-Bruehl, E., *Hannah Arendt: Een biografie*, pp. 544-547.
- ²³ Stanford University, *Albany Movement*. Geraadpleegd op 27 januari 2007 op het World Wide Web: <http://www.stanford.edu/group/King>.
- ²⁴ Stanford University, *Albany Movement*.
- ²⁵ King Jr., M. L. (1963, 16 april), "Letter from Birmingham Jail". Geraadpleegd door Willy Schaeken op het World Wide Web: <http://www.stanford.edu/group/King>. Alle cursief gedrukte citaten in de paragraaf 'Letter from Birmingham Jail' verwijzen naar die tekst.
- ²⁶ Martin Buber (1878-1965) is een joodse Oostenrijks-Israëliëse filosoof.
- ²⁷ Stanford University, *March on Washington*, geraadpleegd op 27 januari 2007 op het World Wide Web: <http://www.stanford.edu/group/King>.
- ²⁸ Stern, R. A. M., *Pride of Place: Building the American Dream*, 1986, Boston, MA:

Houghton Mifflin, pp. 319.

²⁹ Stern, R. A. M., *Pride of Place: Building the American Dream*, pp. 319.

³⁰ King Jr., M. L. (1963, 28 augustus), *I Have a Dream*. Geraadpleegd op 27 januari 2007 op het World Wide Web: <http://www.stanford.edu/group/King>.

³¹ Een jaar vroeger schreef Dylan 'The Death of Emmett Till', een lied over de racistische moord op Emmett Till in 1955. Medgar Evers voerde voor de NAACP een onderzoek uit naar die moordzaak. In juni 1963, enkele maanden voor de Mars op Washington, werd Evers vermoord.

³² Bayerischer Rundfunk in samenwerking met ARTE, *Entretien avec Hannah Arendt* [interview met de Duitse journalist Günter Gaus], 1964, Uitgezonden door Arte op 13 oktober 2006.

³³ Stanford University, *March on Washington*. Geraadpleegd op 27 januari 2007 op het World Wide Web: <http://www.stanford.edu/group/King>.

³⁴ King Jr., M. L. (1967, 16 augustus), "Where Do We Go From Here?". Geraadpleegd door Willy Schaeken op het World Wide Web: <http://www.stanford.edu/group/King>.

³⁵ King Jr., M. L., "Where Do We Go From Here?".

³⁶ King Jr., M. L., "Where Do We Go From Here?".

³⁷ Stanford University, *King's Assassination*. Geraadpleegd op 27 januari 2007 op het World Wide Web: <http://www.stanford.edu/group/King>.

³⁸ Ondertussen is de SNCC, die vroeger op de onvoorwaardelijke steun van King kon rekenen, in de ban van de Black Power. De ommekeer vindt plaats in 1966.

³⁹ Stanford University, *King's Assassination*.

⁴⁰ Clayborne Carson is de auteur van een van de meest gelezen biografieën over Martin Luther King.

⁴¹ Breier, K. H., *Kopstukken Filosofie: Arendt*, 2005, Rotterdam: Lemniscaat.

⁴² Young-Bruehl, E., *Hannah Arendt: Een biografie*, pp. 533.

⁴³ Arendt, H., *Vita Activa*, 1994, Amsterdam: Boom, pp. 234 e.v.

⁴⁴ Arendt, H., *Vita Activa*, pp. 242 e.v.

⁴⁵ Arendt, H., *Oordelen: Lezingen over Kants politieke filosofie*, 1996, Amsterdam: Krisis/Parrèsia.

⁴⁶ Keim, K., "Architecture in a Time of Questioning." in Kevin Keim (red.), *An Architectural Life: Memoirs & Memories of Charles W. Moore*, 1996, Boston, MA: Bulfinch Press, pp. 111-127.

⁴⁷ Baird, G., *The Space of Appearance*, 1995, Cambridge, MA: The MIT Press, pp. 261 e.v.

⁴⁸ Keim, K., "Architecture in a Time of Questioning." in Kevin Keim (red.), *An Architectural Life: Memoirs & Memories of Charles W. Moore*, 1996, Boston, MA: Bulfinch Press, pp. 111-127.

⁴⁹ Moore is decaan van het departement architectuur van Yale in de tweede helft van de jaren zestig.

⁵⁰ Keim, K., "Involving People." in Kevin Keim (red.), *An Architectural Life: Memoirs & Memories of Charles W. Moore*, 1996, Boston, MA: Bulfinch Press, pp. 154-157.

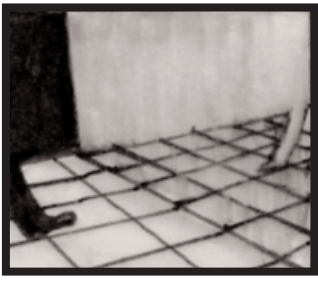
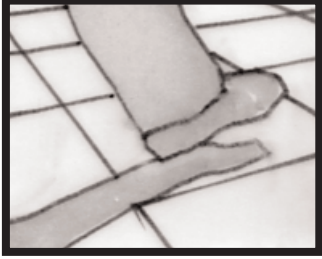
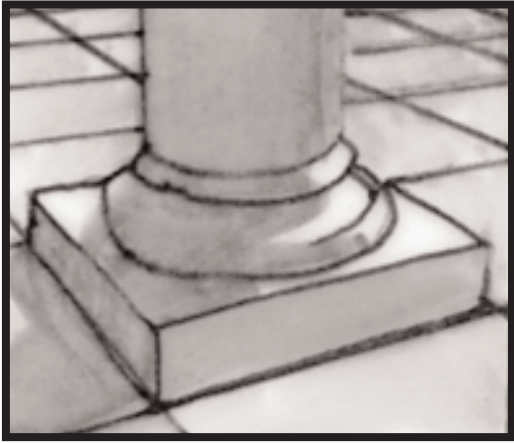
⁵¹ Het betreft hier het bureau Centerbrook, genoemd naar het dorp aan de Oostkust van waaruit de architecten opereren.

⁵² Op de universiteitscampussen van Moore Ruble Yudell kom ik uitgebreid terug in het hoofdstuk over 'de wereld van de architectuur'.

⁵³ Moore, C., "Involving People." In Kevin Keim (red.), *An Architectural Life: Memoirs & Memories of Charles W. Moore*, pp. 157-164.

⁵⁴ Ik vermeld enkel de bureaus van Moore die niet enkel zijn eigen naam dragen. Er is bijvoorbeeld ook nog 'Charles Moore Associates'.

⁵⁵ Arendt noemt dit in 'The Human Condition': 'the human artifice'. In de Nederlandse vertaling heet dat het 'kunstwerk'. Van Dale vertaalt 'artifice' echter als 'kunstgreep'.

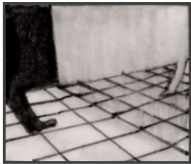

de wereld van de architectuur

3.1. Arbeiden, werken en architectuur

Het boek ‘Labour, Work and Architecture’¹ van Kenneth Frampton kwam uit in 2002. Het is een verzameling teksten geschreven in een periode van 35 jaar. Frampton is een gerespecteerd Brits architectuurcriticus. Als professor is hij verbonden aan de Columbia University in New York. Met zijn werk over het modernisme en het kritisch regionalisme vergaart hij wereldfaam. In 1969 al schrijft Frampton voor het boek ‘Meaning in Architecture’² van Charles Jencks en George Baird een essay met de titel ‘Labour, Work and Architecture’. De criticus sleutelt verder aan dat essay om het uiteindelijk, in 2002, onder de titel ‘The Status of Man and the Status of his Objects’ te publiceren in zijn recente bundel. Frampton onderzoekt wat het onderscheid tussen arbeiden en werken kan betekenen in de architectuurwereld. ‘The Human Condition’ van Arendt – of ‘Vita Activa’ in de Nederlandse vertaling – is dé bron van inspiratie voor Frampton. “Dat boek beïnvloedde”, zo schrijft hij, “al mijn werk van na 1965”³.

Arbeiden, werken en de weerslag op architectuur

Bouwen kunnen we zien als een vorm van arbeid. Het optrekken van een gebouw is, net zoals Arendt het arbeiden beschrijft, een proces. Het bouwen zelf heeft geen permanent karakter, het duurt slechts tot de oplevering van het gebouw.

De conditie van arbeiden is het leven en bouwen doen we in de eerste plaats inderdaad om te overleven. Architectuur is geen voorwaarde om in leven te blijven, bouwen is dat wel. De conditie van werken is ‘wereldlijkheid’. Iemand die werkt maakt statische dingen die de wereld van de mensen vormgeven. Het soort werken dat Frampton beschrijft in ‘Labour, Work and Architecture’ is permanent en publiek. In mindere mate heeft hij het over de werktuigen en de ruilmiddelen die homo faber maakt.

Frampton slaat er niet alleen ‘The Human Condition’ op na maar ook de ‘Oxford English Dictionary’. In dat woordenboek staan twee erg verschillende definities van architectuur. Ten eerste is architectuur “*De kunst of wetenschap van de constructie van gebouwen, bedoeld voor het gebruik door mensen*”⁴. Ten tweede gaat het om “*de handeling en het proces van het bouwen*”⁵. De eerste verklaring is gerelateerd aan wat Hannah Arendt werken noemt, vooral de zinsnede “*voor het gebruik door mensen*” wijst daarop. De woordenlijst erkent het humanistische karakter van architectuur. In de tweede interpretatie verwijst het woord ‘proces’ naar arbeiden. De tweeledigheid van architectuur valt niet te ontkennen. Arendt en Frampton schrijven ‘werken’ hoger aan dan arbeiden en het woordenboek lijkt die opvatting te delen.

Om dit alles nogmaals te staven citeert Frampton uit de tekst ‘Architectuur’, samengesteld in 1910 door Adolf Loos. Loos spreekt over het biologische automatisme waarmee eenvoudige lieden een huis bouwen. Vernaculaire constructies hebben een opmerkelijk repetitief karakter.

1 De voetnoten staan achter dit hoofdstuk gebundeld, p. 158 e.v.

Hij (de timmerman) maakt een dak. Wat voor een dak? En mooi of een lelijk? Hij weet het niet. Zijn doel (dat van de boer) was een huis bouwen voor zichzelf, voor zijn familie en voor zijn voedselvoorraad en daarin is hij geslaagd, net zoals zijn burens en voorvaders daarin slaagden, zoals ieder dier dat zich overgeeft aan zijn instinct.⁶

Deze pure doelgerichtheid heeft niets te maken met de representatieve rol die Frampton aan architectuur toedicht. Verder in de tekst heeft Loos het over iets anders. Alleen het graf en het monument zijn volgens Loos voorbeelden van architectuur én van kunst.

Als we in het bos een hoop aarde vinden, zes voet lang en drie voet breed, gemaakt met een spade en in de vorm van een piramide, dan worden we serieus en iets in ons zegt: hier ligt iemand begraven. Dat is architectuur!⁷

De overeenkomst met Arendt is groot. Zij spreekt zelden over architectuur maar het monument is voor haar wel een wereldlijk object vervaardigd door homo faber. Loos deelt die radicale opinie en stelt dat alles dat een doel dient niets van doen heeft met kunst.

112 George Baird vraagt zich in een kanttekening bij de versie van Framptons essay uit 1969 af in hoe verre we Hannah Arendt moeten volgen in haar radicale onderscheid tussen arbeiden en werken. De vraag is of we werken en arbeiden moeten zien als twee losstaande dingen of als twee uitersten waartussen ieder individu zijn plaats kan opeisen. Kenneth Frampton lijkt te kiezen voor de eerste optie en George Baird opteert resoluut voor de tweede, meer gematigde mogelijkheid.

De teloorgang van de politieke stad

De massamaatschappij heeft de agora uiteen doen spatten. We zien hier en daar restanten opduiken van het publieke maar de duidelijk afgelijnde publieke ruimte is zeldzaam. Frampton heeft het over een “*netwerk van abstracte instituten*”⁸. De wereld heeft, aldus Arendt, de kracht niet meer om mensen te verzamelen, te binden of te scheiden door middel van grenzen. Het is, om Arendt te citeren “*alsof de tafel tussen twee mensen tijdens een spiritistische séance plots verdwenen is, zodat de twee mensen elkaar alleen nog maar wezenloos aanstaren*”⁹. Sprawl is fysiek aanwezig in de perifere gebieden rond onze steden en is inherent verbonden aan de moderniteit. Het politieke leven dat ooit begon in de stad is niet meer gerelateerd aan de verschijning van individuen en aan de representatie van de stadsstaat. Zoals we weten, is handelen slechts mogelijk als we samenleven. Nu zijn we de macht die daaruit voortvloeit kwijt. We slagen er niet meer in, zo gaat Frampton verder, om steden te maken die als politiek identificeerbaar zijn. Niets staat volgens Frampton verder van het politieke dan de rationalistische plantheorie die enkel economisch relevant is. Hedendaagse theorieën over de stad zijn eerder doembeelden zoals de ‘capulaire beschaving’ van Lieven De Cauter, de ‘generische stad’ van Rem

Koolhaas en de ‘tapijt-metropool’ van Willem Jan Neutelings. Het zoeken naar samenhang en politieke structuren is moeilijk. Camilo Sitte legt in 1889 het stedelijk weefsel bloot dat de ongerelateerde woningen aan de Weense Ringstrasse verbindt. Daarmee bewijst hij dat de middeleeuwse stad, de stad van vóór de moderniteit, wel degelijk een politieke entiteit was. De meeste wallen rond onze steden werden, onder de economische druk als een gevolg van de moderniteit, geslecht in het midden van de negentiende eeuw. Op de plek waar ooit een muur stond staan nu veelal burgerwoningen en openbare gebouwen langs een ringweg. De singel heeft minder identiteit te bieden aan de stad dan de wal van weleer. Grenzen zijn voor Arendt immers onontbeerlijk om een politieke grootheid af te bakenen.

Het publieke, het private en het sociale

De moderne maatschappij heeft het verschil tussen het publieke en het private opgelost. Het sociale is, omdat de grenzen vervagen, zowel nefast voor de publieke als voor de private sfeer. De pseudo-publieke ruimte die nog overschiet dringt onze huiskamers binnen. Architect Robert Venturi ziet daar geen graten in. Hij stelt in het boek ‘Complexity and Contradiction’ vast dat het televisietoestel de rol van de piazza heeft overgenomen. De tv heeft het publieke binnengelaten en het private voor een deel buitengesloten. Voorheen zaten de mensen nog rond de haard en ze voelden zich meester over hun eigen bezit. De Mexicaanse architect Luis Barragán – omwille van zijn kritisch regionalisme kan hij op veel bewondering van Frampton rekenen – vindt het alledaagse leven thuis, door toedoen van radio, tv en telecommunicatie, té publiek. Barragán maakt gesloten, private tuinen en hij laat zijn woningen bij voorkeur niet baden in het licht. Eén van Barragáns principes is het ‘half-light’, het soort licht dat rust geeft en de bewoner toelaat zich te concentreren.

In het boek ‘Arendt’¹⁰ uit de reeks ‘Kopstukken Filosofie’ heeft auteur, Karl-Hanz Breier, het over het televisietoestel. Veel tv-kijken kan leiden tot een verslaving. Dat past volledig in de sociaal-politieke consumentenmentaliteit die Hannah Arendt toeschrijft aan animal laborans. Het handelen in de publieke ruimte laten we achterwege. De realiteit lijkt slechts een flauw aftreksel te zijn van de flitsende, in scène gezette beelden op te tv¹¹. In onze zetel ervaren we niet meer dan een pseudo-vrijheid: het zappen. De televisie is zeker geen publieke ruimte – zoals Venturi het ziet – maar een regelrecht gevaar ervoor.

Homo faber en animal laborans

De wereld, gemaakt door de werkende mens die tegenover de natuur staat, moet volgens Arendt de functionaliteit, het loutere gebruik, overstijgen. Handelende en sprekende mensen zijn afhankelijk van een werkende homo faber. Die laatste zorgt ervoor dat het verhaal van het handelen en het spreken blijft in de vorm van een kunstwerk, een monument, een geschiedenisboek of een gedicht. De duurzaamheid die onlosmakelijk verbonden is met het werk van homo faber staat lijnrecht tegenover de consumerende massamaatschappij. Het ‘kunstwerk’, dat wat homo faber maakt, is in gevaar. Doordat de hele maatschappij het consumerende metabolisme heeft overgenomen van de

natuur kunnen we het ‘kunstwerk’ niet langer afschermen – en dus onderscheiden – van de natuur. Het object is nu zelf onderhevig aan de consumptie. De verstoffelijking van handelen en spreken kan enkel nog onder geschikte condities. Het is volgens Frampton de taak van de architect om die voorwaarden te onderzoeken. George Baird reageert daarop door te stellen dat de architect zich in een moeilijke positie bevindt. Enerzijds moet hij zijn rol *ten opzichte van* de maatschappij vinden maar anderzijds heeft hij een rol *in* de maatschappij te vervullen.

Een homo faber maakt niet alleen permanente objecten die de menselijke wereld vormen maar ook werktuigen voor de arbeider, voor animal laborans. Dat brengt ons bij het beroep van architect zoals Vitruvius het omschrijft. In de enige bewaarde verhandeling over architectuur van de oudheid is de architect niet alleen bekommerd om gebouwen. Hij is daarnaast een uitvinder die machines en uurwerken concipieert. De ambiguïteit van homo faber zit in de architect. De ‘uomo universale’ van de renaissance houdt die idee staande. Filippo Brunelleschi, de architect van de koepel van de dom in Firenze, kunnen we zien als een sleutelfiguur. Sinds de renaissance is de ambachtsman gedegradeerd tot een arbeidend dier. Vanaf dan doet de architect, de homo faber, al het denkwerk. Er ontstaat een onderscheid tussen uitvinden en fabriceren; er is één architect op de werf, de anderen zijn ‘maar’ arbeiders. Niet alleen de architect neemt een humanistische taak op zich, de ingenieur doet hetzelfde. Vanaf de tijd van Brunelleschi wint de wetenschap aan belangrijkheid, niet in het minst in de vorm van historisch onderzoek. De inspiratie komt niet uit een verleden van tradities maar uit de geschiedenis. Er is tijdens de Renaissance een gebrek aan geloof in de eigen cultuur.

114

Tijdens de verlichting ontstaat het concept van de cartesische twijfel. Arendt zegt dat we sindsdien enkel zeker kunnen zijn van wat we zelf maken omdat de waarheid zich niet zomaar aan ons voordoet. Dat ontdekte Galilei toen hij een nieuw instrument uittestte: de telescoop. Hij zag dat de aarde rond de zon draait, zoals Copernicus had gezegd, en niet omgekeerd. Op die ontdekking reageert de Franse filosoof Descartes door te stellen dat we niet kunnen vertrouwen op onze zintuigen. Net dat is de houding van de mens in de moderne tijd én de generator van de alsmaar sneller ontwikkelende wetenschappelijke vooruitgang. Stilaan wint het proces, ‘hoe’ iets gemaakt wordt, aan belangrijkheid, het wordt zelfs een doel op zich. Dat is volgens Arendt zo omdat wetenschappers er in slagen om natuurlijke processen na te bootsen. Die evolutie begon tijdens de verlichting. De atoombom heeft dezelfde kosmische krachten in zich als de zon. We bekijken de dingen niet meer vanaf een standpunt op aarde maar vanuit het ‘punt van Archimedes’ en dat ligt in de ruimte. We kunnen vanaf ons punt in de ruimte de volledige werkelijkheid aanschouwen. Maar het pure zijn, ‘wat’ iets is, verliest terrein. Arendt is niet enthousiast over die ontwikkeling, we hebben immers objecten nodig om te “gebruiken als beoordelingscriteria”¹² en om “ons handelen mogelijk te maken”¹³. De ingenieurskunde, het modern wetenschappelijke ‘hoe’, haalt het in de moderne tijd van de duurzaamheid van de architectuur, het ‘wat’. Tijdens de zestiende eeuw zien we een letterlijke aanval van de ingenieurs op de archi-

tecten. Ingenieurs staan in die tijd in voor het bouwen en bedienen van oorlogstuig zoals stormrammen en katapults. Daarmee belegeren ze de wallen rond steden, nog steeds ontworpen door architecten. De machine dringt de stad binnen: eerst de wapens, dan de stoomtram. Dit beeld gebruikt Frampton om te staven dat het ‘proces’ en het ‘hoe’ de duurzame objecten ondermijnen.

Vanaf de verlichting zoekt ook de architectuurtheorie naar betekenis in de natuur en de natuurwetenschappen. Dat leidt volgens Frampton tot een crisis. *“De verschijning beliegt nu de waarheid, het wordt noodzakelijk om vorm en inhoud als twee onafhankelijke dingen te zien. De moderne wetenschap van de esthetica ontstaat. [...] Pure gereduceerde structuur wordt het paradigma van architectuur en vanaf nu zien we licht als een metafoor voor de verlichting van de rede.”*¹⁴ Die ‘natuurlijke’ structuur zien we, samen met het belang van het proces, in de ‘primitieve hut’, beschreven door Abbé Laugier.

Langs de andere kant is de invloed van Jean-Jacques Rousseau en Isaac Newton groot. Niet meer de realisatie is van belang maar wel de projectie in enerzijds het verleden en anderzijds de utopische toekomst. Architecten zoals Etienne Boullée duiken op. Voor Hannah Arendt is zo iemand, die net zoals Immanuel Kant vindt dat de uitvoering per definitie onrecht aandoet aan de perfectie van de idee, geen echte homo faber. Hij behoort tot de ‘vita contemplativa’ en niet tot de ‘vita activa’. Architectuur en architectuurtheorie stranden in de pure, processuele structuur langs de ene kant en de onrealiseerbare idee langs de andere kant. Daardoor krijgen de ingenieurswetenschappen een aanzienlijke voorsprong. De ingenieur bouwt de natuur vol met bruggen, kanalen, dammen en andere transparante expressies van de structuur en het proces. Architecten zoals Karl Friedrich Schinkel¹⁵ interpreteren die methode van bouwen in hun eigen werk, om bij te benen met de snelle vooruitgang.

Animal laborans en de verwisselbaarheid van de wereld

De late achttiende en de negentiende eeuw zijn als gevolg van de industriële revolutie gekenmerkt door een enorme toename van gebouwen voor de arbeider, de animal laborans. De gebouwen benadrukken door hun geslotenheid het private karakter van de arbeid. De blinde arbeid doet Frampton, in navolging van Arendt, sterk denken aan de blinde consumptie van de twintigste en de eenentwintigste eeuw. Het panopticon – later vanwege de mogelijkheid tot controle veelvuldig gebruikt als gevangenismodel – ontstaat, als type voor het werkhuis, niet voor niets precies in de late achttiende eeuw. De animal laborans en het leven zelf vormen in de moderne tijd het ideaal. Er is weinig aandacht voor de duurzaamheid verbonden aan het werken. In de vroege twintigste eeuw verschijnt in Italië het Futuristisch Manifest met daarin het voorstel voor de ‘Città Nuova’ van Antonio Sant’Elia. De niet-duurzaamheid is in de plannen voor die nieuwe stad inderdaad opgenomen alsof het een *“nieuwe natuur”*¹⁶ is. Sant’Elia vindt dat elke nieuwe generatie een eigen huis moet bouwen. Productie en proces nemen het, in de architectuur en de stedenbouw, over van wereldlijkheid. Architecten ontwerpen tegenwoordig gebouwen *“volgens de mechanica van het bouwen; liften, roltrappen en vluchtwegen vormen het gebouw. Hiërarchie en de publieke ‘plaats’ zijn van geen tel meer.”*¹⁷

Wolkenkrabbers drijven als geïsoleerde objecten in de soep die we sprawl noemen. Het prefab-principe bewerkstelligt de optimalisatie van het bouwproces. De vervlakking is compleet aldus Frampton. Het toenemende verkeer in onze steden maakt het publieke leven onmogelijk. Daarenboven zegt Frampton dat de publieke ruimte te abstract is, het publieke is onderdrukt en, door toedoen van de maatschappij, moeilijk te onderscheiden van de rest. We zijn niet meer in staat om betekenis te scheppen in onze gebouwen. We hebben te maken met een enorme verwisselbaarheid. Framptons retoriek lijkt even beïnvloed door Rob Krier tijdens zijn meest negatieve momenten. *“Onze musea zien eruit als raffinaderijen, onze laboratoria als monumenten en onze scholen als fabrieksgebouwen.”*¹⁸ Tussen haakjes, Charles Moore ontwerpt samen met John Ruble en Buzz Yudell meerdere laboratoria die lijken op monumenten.

De identiteit van de consumptie

Gebouwen van arbeid overspoelen de agrarische wereld. De boer is ontworteld en zijn vernaculaire architectuur waar Adolf Loos over spreekt, heeft hij verloren aan het consumentisme. Door de productie zijn we onze identiteit en de identiteit van onze gebouwen kwijt. Sterker nog, de consumptie geeft nu in de vorm van kitsch ‘betekenis’ aan gebouwen. Frampton spaart de bourgeoisie en haar drang tot mimesis van de aristocratische smaak niet in deze context. Daarnaast is er nog het puriteinse utilitarisme. Bruikbaarheid als plaatsvervanger voor betekenis creëert meer betekenisloosheid. Veel meer dan arbeiden en ontspannen is er tegenwoordig niet meer.

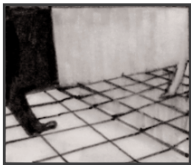
Kunst is in de massamaatschappij gedegradeerd tot een vorm van *“spel”*¹⁹. Kunst is niet levensnoodzakelijk en daarom niet van belang in een samenleving met als enige conditie het leven zelf. Het gevolg daarvan is een toenemende wereldloosheid. De mens is niet meer verbonden met de wereld en voelt geen drang meer om te verschijnen in de versplinterde publieke ruimte. Door de neiging die de arbeidsmaatschappij heeft om alles te privatiseren is het collectieve in gevaar.

Bij wijze van naschrift stelt Frampton nog twee open vragen die de filosofen Herbert Marcuse en Jürgen Habermas al eerder stelden: *“Wat doen we met het spel en de nadruk op ontspanning als vervanger voor de cultuur als we ooit van de consumptie verlost zullen zijn? Hoe kunnen wetenschap en techniek hand in hand gaan met de publieke ruimte als een politiek gegeven?”*²⁰ De tweede vraag, van Habermas, is gelijkaardig aan Cornel Wests hoofdbekommernis in verband met architectuur. Een stap in de goede richting is volgens Frampton het articuleren van het echte private, zoals in het werk van Luis Barragàn. Een ander probleem van deze tijd is dat arbeid, in de vorm van consumptie, de natuur vernietigt. En het leven zelf is nochtans de voorwaarde van arbeiden.

3.2. Meaning in Architecture

In de eerste versie van de tekst 'Labour, Work and Architecture' legt Kenneth Frampton een grotere nadruk op stedenbouw. Hij vertrekt bij Hegel als de laatste filosoof die de idee verkiest boven het pure zijn. Sinds de verlichting ligt de klemtoon van de filosofie op het positivisme en op de beleving van het individu. Frampton ziet in die evolutie, net zoals Arendt, een verval van het humanisme en een devaluatie van de publieke ruimte. Het positivisme is volgens Frampton, samen met de Amerikaanse verering van de privacy en de individuele eigendom, de oorzaak van het gebrek aan een echt stads-idee in de Verenigde Staten. Ook de losse architectengroep New York 5 (NY5), bijgenaamd 'the Whites', met figuren zoals Peter Eisenman, Richard Meier en Michael Graves vraagt zich af waarom de VS zo anti-stad zijn. En dat terwijl de stad een politieke eenheid kan betekenen.

Een kritische geschiedenis van de publieke ruimte in de stedenbouw

Het Broadacre City-project van Frank Lloyd Wright kunnen we zien als de poging tot verstoffelijking van het oer-Amerikaanse 'stads'-model. Wright deelt enorme lappen land op in percelen door middel van een eenvoudig raster. De vrijheid maar ook de decentralisatie is totaal. Broadacre City geldt omwille van haar plaatsloosheid als het paradigma van de netwerkstad. NY5 ziet een connectie tussen Marx en Wright via de figuur van Ebenezer Howard. Het principe van de tuinstad, dat Howard internationale erkenning verschaft in de negentiende eeuw, komt aan bod in het 'Communistisch Manifest' van Marx en Engels. In de tuinstad is er net zoals in Broadacre City geen onderscheid tussen stad en platteland, met als doel een gelijkmatige verdeling van de bevolking over het hele land. Het verval van de stad gaat gepaard met een vermindering van de macht die samenlevende mensen hebben, met een verlies aan identiteit en met een verminderd handelen in de publieke ruimte. De nieuwe stedelijke modellen hebben geen inhoud meer voor de burgers. De tuinstad en Broadacre City zijn niet meer te onderscheiden van de natuur. Dat strookt niet met het humanisme van Arendt en Frampton.

Het voorstel van de sociale utopist Charles Fourier is in die zin interessanter, het neemt een humane vorm aan. Hij zorgt voor een nieuw concept van sociale orde. Zijn phalanstère is niets minder dan een barok paleis dat dienst doet als gezamenlijke woonplaats. Zowel het publieke als het private is gecentraliseerd in één entiteit. Het geheel, de phalanstère met de omliggende gebouwen, is concentrisch georganiseerd. Frampton haalt Fouriers model aan als een link tussen de Ideale Stad van Claude-Nicolas Ledoux uit 1804 - opvallend is het concentrische plan - en de Cité Industrielle van Tony Garnier uit 1904.

Het ontwerp van Garnier geeft voor Frampton een antwoord op een eenvoudige vraag. Hoe kunnen we een gepaste omgeving voor de mensen ontwerpen in een tijdperk dat gedomineerd wordt door het verslindende metabolisme van de consumptie? Garnier acht het niet nodig dat er in zijn socialisti-

sche stad politiekantoren, gerechtshoven en gevangenissen aanwezig zijn. De publieke, niet-repressieve zaak krijgt wel de aandacht die ze verdient. Garnier situeert een agora in het centrum. Stations, zwembaden en zelfs werkplaatsen zijn ware paleizen voor het volk. De verschillende zones van de stad hebben de mogelijkheid om uit te breiden zonder dat ze de publieke ruimte doen dicht-slibben, een principe dat Rem Koolhaas en zijn Office For Metropolitan Architecture wonderwel weten te vertalen in de 'Seattle Public Library': het systeem van boekenrekken is er zo georganiseerd dat de ontmoetingsplekken in het gebouw altijd gevrijwaard zullen blijven van kasten. Garnier streeft een sociale res publica na en geen religieuze. Door het ontbreken van stadswallen doet het geheel eerder Grieks dan Romeins aan.

Le Corbusier heeft een gelijkaardige voeling met het sociaal utopisme. Daarom ziet Frampton zijn werk als "een directe uitbreiding van Garniers ideeën"²¹. We kennen de vroege 'ideale steden' van Le Corbusier maar al snel moeten die plaatsruimen voor een meer regionale visie. De Frans-Zwitserse architect baseert zich evenveel op Fourier als op Garnier. De 'Unité d'Habitation', zoals gebouwd in Marseille en Berlijn is volgens Frampton dan ook een poging om "de status van architectuur die werk heet"²² binnen te loodsen in een gebouw van biologische arbeid. George Baird ziet dat niet zo. Hij vindt dat de 'Unité' vooral sterk beïnvloed is door de animal laborans.

118 Tony Garnier en Frank Lloyd Wright hebben een diametraal tegenovergestelde visie op de stad. Garniers stad is utopisch socialistisch en de publieke ruimte is gecentraliseerd. Broadacre City van Wright noemt Frampton anarchistisch: de publieke ruimte ligt willekeurig verspreid over het aardoppervlak. Wrights model neemt afstand van de grenzen die volgens Arendt de wereld van de mensen moeten beschermen tegen de natuur. Arendt acht het noodzakelijk om de menselijke wereld in stand te houden. De "prins en de priester"²³ bepalen niet meer wat onze architectuur inhoudt. We zien architectuur nog enkel als een proces van bouwen en in het proces zelf zoeken we het heil, zoals de futuristen deden.

De Verenigde Staten (en Europa) hebben Wright zelfs niet nodig om Broadacre City te bouwen. Het gebeurt vanzelf. De grenzen tussen het publieke en het private vervagen. De private capsule, die we automobiel noemen, dringt de publieke ruimte binnen. Tegelijkertijd domineert het publieke forum van de televisie de huiskamer.

Een relevante uitdrukking van architectuur

Frampton stelt een discrepantie vast tussen het verleden, gekenmerkt door een geloof in God en het goddeloze heden. Het is dus moeilijk om elementen uit het verleden aan te passen aan deze tijd met haar constante groei en verandering. Langs de andere kant mogen we ons niet volledig overgeven aan de beschrijvende wetenschap, wat niet wil zeggen dat we de wetenschappelijke methode moeten verwerpen. Frampton loopt niet hoog op met het postmodernisme. Het "directe afleiden van arbitraire plastische vormen uit het verleden"²⁴ in veel van onze huidige gebouwen vindt hij cultureel gezien absurd. Ter herinnering: de hoofdredacteur van 'Meaning in Architecture' is Charles Jencks,

de vader van de term postmodernisme. Wat volgt kunnen we, mits wat slechte wil, lezen als een aanval op het verschil: “*Een cultuur hangt af van de ontwikkeling van een coherente taal. In een situatie waar het proces dominant is, is een arbitrair individueel vocabularium relatief ineffectief*”²⁵. Het gebouw, de stad en de regio zijn volgens Frampton onderling afhankelijk en hij wil dat de politiek iets doet aan de verregaande verspreiding van het werk van de homo faber over het aardoppervlak. Frampton ziet in dat de hoop op een dergelijke coherente taal in een pluralistisch tijdperk ‘wishful thinking’ is. De criticus blijft echter dromen: “*Als ontwerpers op iedere schaal een verfijnd onderscheid in acht nemen tussen het publieke en het permanente enerzijds en het private en het niet-permanente anderzijds, dan ontstaat die taal misschien op een spontane wijze.*”²⁶

De onderlinge afhankelijkheid van het publieke en het private merkt Frampton op in enkele bestaande gebouwen of gebouwencomplexen. Hij haalt de studies aan die Shadrach Woods, een lid van Team 10, maakt voor de universiteiten van Bochum en Berlijn. Het voornaamste publieke element is telkens een matrix of een grid van circulatieruimte. De oude publieke agora is vervangen door een publieke route. Net zoals Charles Moore, die die idee vertaalt in zijn ontwerp voor het Kresge College in Santa Cruz, hebben de leden van Team 10 een bijzondere belangstelling voor de straat. De straat is het element dat het private huis of bedrijfsgebouw verbindt met het publieke van een grotere schaal: de wijk of de stad. Volgens Frampton huist er een paradox in die ontwikkeling, want de ‘ruimte voor beweging’ is nu de enige publieke, en dus in de optiek van Arendt, *permanente* res publica. Omdat we in ons “*individualistische tijdperk*” zodanig geobsedeerd zijn door het “*levensproces van de menselijke soort*”, zegt Frampton dat we “*het onderscheid tussen bouwen en architectuur voorzichtig moeten vastleggen om subtiel zowel ‘arbeid’ als ‘werk’ uit te drukken in elk gebouw. Die polen vormen, samen met de verwante termen ‘niet-permanent’ en ‘permanent’, de enige denkbare basis van waaruit we de omgeving op een betekenisvolle manier kunnen vormgeven.*”²⁷

3.3. Kritiek op een criticus

Het is opmerkelijk dat Kenneth Frampton in een essay, in grote lijnen gebaseerd op ‘The Human Condition’ van Hannah Arendt, de term ‘verschil’ amper aanraakt. Frampton vervangt in het drietal ‘arbeiden, werken en handelen’ de laatste term door het woord ‘architectuur’. Op die manier omzeilt hij de actie. Professor Rudi Visker van de Katholieke Universiteit in Leuven doet net hetzelfde. Zijn aandacht gaat eveneens uit naar de publieke ruimte zelf en minder naar het participeren. Het verschil is voor Visker echter wél van belang. Voor Frampton ligt dat moeilijker. Hoewel hij het misschien wel wil, kan Frampton slechts moeizaam afstand nemen van zijn marxistische achtergrond. Dat hij het verschil negeert blijkt uit de oproep om een nieuwe universele architectuurtaal in te voeren. Hij haalt het werk van Shadrach Woods van Team 10 aan als voorbeeld van hoe het moet. Het onderscheid tussen privaat en publiek en tussen arbeiden en werken, aanwezig in universiteitsgebouwen in Bochum en Berlijn,

is het enige verschil dat – zeer terecht – aandacht krijgt. Frampton zal het modernisme, in wezen een vervlakkende stroming, nooit verraden. Zijn kritisch regionalisme, dat hij overnam van Alexander Tzonis, schippert tussen een doorgedreven modernistisch egalitarisme en een gebondenheid aan de bodem²⁸. Martin Heideggers werk, eerder dan dat van zijn leerlinge Hannah Arendt, geldt in die theorie als basisbron. Door het handelen en het verschillen niet voldoende te onderkennen krijgt Arendts engagement voor vrijheid niet de aandacht die het verdient. In Framptons optiek is gelijkheid van groter belang dan vrijheid. Voor Arendt komt de gelijkheid na de vrijheid.

Frampton linkt het woord ‘pluralistisch’ te pas en te onpas aan het woord ‘individualistisch’. De twee termen lijken een even negatieve bijklank te hebben voor de criticus. Hij ervaart de pluraliteit niet als een meerwaarde, laat staan als een conditie. Pluraliteit ziet hij als een gevaar voor de cultuur van een regio of een land. Voor Arendt is elke unieke, individuele blik op de wereld een verrijking en een mogelijkheid tot iets nieuws.

In de politieke filosofie van Arendt zijn het handelen en de pluraliteit van belang maar ook de grenzen, bijvoorbeeld van de natiestaat. Dat heeft Frampton wel goed begrepen. Hij legt inderdaad de nadruk op de stadswallen die een politieke identiteit benadrukken. Grenzen zijn in Arendts *vita activa* een resultaat van zowel werken als handelen. Frampton houdt het op werken en op de onsterfelijkheid die daarmee samenhangt. Nochtans slaat volgens Arendt de mens die onsterfelijk wil worden niet aan het werken, maar wel aan het handelen. Het ‘werken’ komt later.

Charles Moore en Kenneth Frampton hebben meer gemeen dan we zouden vermoeden. Hoewel Frampton niet hoog oploopt met het populisme van de Amerikaanse architect, komen de visies van beiden op de publieke ruimte opmerkelijk goed overeen. Moore en Frampton zien de publieke ruimte in eerste instantie als iets gemeenschappelijks waarin de verschillende deelnemers een gezamenlijk beeld op de wereld hebben of krijgen. Ook de Amerikaanse architect lijkt het verschil – althans in de publieke ruimte – wat te negeren. Moore baseert zich op plaatselijke architectuur om tot een vorm te komen voor de publieke ruimte. Dat noemt hij zelf ‘a less critical regionalism’.

3.4. Ronald Beiner en architectuur als generator van burgerzin

‘Our Relationship to Architecture as a Mode of Shared Citizenship: Some Arendtian Thoughts’²⁹ is een recente tekst van Ronald Beiner, professor politieke wetenschappen aan de universiteit van Toronto in Canada, die vrij circuleert op het internet. Beiner is geen onbekende in de wereld van de politiek. Eerder al bracht hij de lezingen van Hannah Arendt over Kants politieke filosofie weer onder de aandacht. De Nederlandse vertaling van die lezingen is een belangrijke primaire bron voor deze thesis. Interessant is dat Beiner voor dit recente essay, – de titel kunnen we vertalen als ‘onze relatie tot architectuur als een vorm van collectief burgerschap’ – uitgebreid ten rade is gegaan bij Kenneth Frampton en George Baird. Beide architectuurcritici hebben geprobeerd om Arendts ‘*vita activa*’ te gebruiken als handleiding voor het begrijpen

en ontwerpen van gebouwen en publieke ruimtes. Beiner werkt in de andere richting; hij geeft als politicoloog concrete architecturale richtlijnen. Daarmee doet hij volgens puristen wellicht geweld aan aan Arendts metafysisch en fenomenologisch concept van de publieke ruimte als vrije discussieruimte. Het zal blijken dat Beiners visie op de publieke ruimte sterke overeenkomsten toont met die van Rudi Visser. Beiden leggen de nadruk op de publieke ruimte zelf en minder op het handelen.

Architectuur en sterfelijkheid

Ronald Beiner ziet geen heil in de politiek om mensen burgerzin bij te brengen. Hij vraagt zich dan ook hardop af waarom Hannah Arendt de publieke ruimte als iets louter politieks bekijkt in plaats van als een meer letterlijke, architecturale ruimte. De politicoloog wil bewijzen dat de begrippen die Arendt hanteert, zoals de publieke ruimte en de 'ruimte van verschijning', architecturaal van aard zijn. De bovenstaande teksten van Kenneth Frampton en George Baird hebben een gelijkaardige toon. Beiner apprecieert wat Jürgen Habermas en John Rawls met het begrip 'public reason' bijbrengen aan het discours van de politiek maar de publieke ruimte van Arendt is relevant voor *alle* burgers en niet alleen voor specialisten in de politiek en het recht.

De kern van Arendts werk ziet Beiner als een denken over sterfelijkheid. De vraag is: "*Hoe kunnen we een zinvol bestaan van sterfelijke wezens de nodige stabiliteit geven*". Voor Arendt is het werk van homo faber, dat op zijn beurt verwijst naar wat handelende mensen teweegbrengen, daar een antwoord op. Homo faber staat immers in voor duurzame objecten. Kunst is duurzaam en zinvol. Architectuur kan dat ook zijn. De werkende mens vereeuwigd het handelen en het spreken, zodat het handelen en het spreken de daden zelf overleven. Beiner denkt dat Arendt net daarom het handelen tussen mensen ziet als een vorm van kunst. "*In een duurzame omgeving kunnen onze woorden en daden een soort onsterfelijkheid krijgen.*" De klemtoon die Arendt steeds legt op een duurzame wereld moeten we volgens Beiner zien als een "*kritiek op de moderniteit omwille van de erosie van de duurzaamheid*".

Moderne architectuur is over het algemeen te weinig duurzaam. "*De moderniteit is fundamenteel antipolitiek: niets aan de moderne beleving laat ons toe om te denken in eeuwen*", stelt Beiner vast. Net zoals Kenneth Frampton, Charles Moore en de leden van Team 10 denkt Beiner in termen van "*ensembles van gebouwen die niet zozeer esthetisch verantwoord moeten zijn, maar die een relatie leggen tussen de burger en zijn of haar polis.*"

Architectuur en politiek

Het spreken en het handelen in de publieke ruimte is voor Arendt politiek. Beiner haalt het voorbeeld aan van een parlement. Het spreken is er inderdaad politiek en niet de plaats of de ruimte zelf. Toch heeft het uiterlijk van de publieke ruimte belang, want de verschijning van de ruimte levert een collectieve ervaring op. Hoe de publieke ruimte er uitziet organiseert tot op een bepaalde hoogte het handelen en het spreken. Dat geeft Arendt toe in het interview

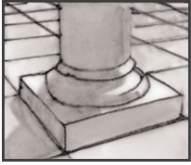
met Günter Gaus in 1964. Arendt begrijpt de wereld van de mensen, naarmate zijzelf ouder wordt, als een breder iets: *“Het is de ruimte waarin dingen publiek worden, het is de wereld waarin we leven en die moet er presentabel uitzien”*.

Er bestaat een spanning tussen het handelen waarvan de uitkomst onvoorspelbaar is en de stabiliteit van de wereldse ruimte waarin de actie gebeurt. Om spontaan handelen toe te laten vindt Beiner dat er nood is aan een publieke ruimte met een erg bestendig karakter. Arendt geeft steeds extra aandacht aan de actie, aan het handelen zelf. Dat is zo omdat voor haar politiek over vrijheid gaat. Beiner keert die verhouding om, voor hem is de publieke ruimte in de eerste plaats een stabiele, architecturale basis die burgerzin bijbrengt aan de mensen, zodat ze de mogelijkheid hebben om te gaan handelen. In Arendts optiek is burgerzin een voorwaarde om degelijk te kunnen handelen. Dat zit ook vervat in de term ‘natality’. Beiner hecht minder belang aan het handelen. Een goede publieke plaats moet mensen *“verzamelen in plaats van isoleren, doen opleven en burgerzin bijbrengen”*. Als we burgerzin zien als politieke participatie zoals Hannah Arendt, dan is die burgerzin volgens de politicoloog optioneel. Burgerzin die ontstaat door het aanwezig zijn van een publieke plaats is niet optioneel. Beiners besluit is dat architectuur een meer betrouwbare bron van burgerzin is dan de politiek zelf.

3.5 Team 10

In de jaren veertig en vijftig groeit in Europa de kritiek op het modernisme. Het is de periode waarin Charles Moore afstudeert aan de architectuurschool in Michigan, in het noorden van de Amerikaanse ‘Midwest’. Uit CIAM (Congrès Internationaux d’Architecture Moderne) ontstaat TEAM 10. De losse groep architecten is genoemd naar het tiende CIAM-congres. Het gezelschap, met sterke figuren als de Engelse Peter en Allison Smithson en de Nederlanders Aldo Van Eyck en Jacob Bakema, mocht die bijeenkomst in belangrijke mate voorbereiden. CIAM 10 ging door in Dubrovnik in 1956. De architect die CIAM geloofwaardigheid verschafte gedurende voorgaande meetings, Le Corbusier, richtte een brief aan het congres in Dubrovnik. Over de nieuwe generatie schrijft hij: *“Zij [...] zijn de enigen die in staat zijn de actuele problemen persoonlijk en diepgaand aan te voelen. [...] Zij weten hoe het ervoor staat. Hun voorgangers weten dat niet meer, zij zijn buitenstaanders geworden, omdat ze niet langer onderworpen zijn aan de directe gevolgen van de situatie.”*³⁰ De actuele problemen waar Le Corbusier naar verwijst zijn de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog, op economisch, sociaal en politiek vlak. CIAM heft zichzelf op tijdens het eerste TEAM 10-congres in 1959 in Otterlo. De groep onder leiding van de Smithsons, Van Eyck en Bakema neemt de fakkel officieel over.

Kritiek en pluralisme

Team 10 evolueert uit CIAM, het zijn geen revolutionairen. De architecten van de groep verlaten stapsgewijs het mechanische en orthodoxe modernisme. Net zoals Charles Moore interesseerden ze zich voor de context waarin de architectuuropdracht zich situeert. Maar Team 10 zweert het functionalisme niet af. Integendeel, de Smithsons stellen dat ze op een functionalistische wijze omgaan met de tegenstellingen van iedere situatie.³¹ Al voor het einde van de Tweede Wereldoorlog uit Jacob Bakema zijn kritiek op de ‘Neue Sachlichkeit’: *“de Nieuwe Zakelijkheid kan ons niet helpen na de oorlog, omdat haar preoccupatie met de analyse van de dingen dan ongepast zal zijn”*³². De Engelse architecten vinden de Internationale Stijl ‘leeg’. Dat inzicht delen ze met Moore. In de gebouwen van Mies zijn wat verwijzingen naar klassieke of neoklassieke architectuur op te merken, maar daar blijft het volgens de Britten bij. Aan beide zijden van de Atlantische Oceaan kan Louis Kahn echter wel op de sympathie van de nieuwe generaties rekenen. Team 10 is minder manifest dan CIAM maar dat weerhoudt Kenneth Frampton er niet van hen een ‘zelf-uitgeroepen avant-garde’³³ te noemen.

De Smithsons nemen een dubbelzinnige houding aan ten opzichte van het consumentarisme. Dat maakt deel uit van hun kritiek op het zoutloze modernisme. De nieuwe generatie laat zich aanvankelijk graag beïnvloeden door de abstract-expressionistische kunst van Jackson Pollock maar ook door stripverhalen en advertenties. Dat past binnen het pluralistische kader van de jonge beweging. Van een harde vrije markt naar Amerikaanse model moeten ze echter niets weten. Het wat naïeve optimisme van de jaren vijftig maakt in de jaren zestig plaats voor een moralistische visie op de gemeenschap. Net wanneer in Europa de kritiek op het modernisme scherper en scherper wordt, vindt Charles Moores denken over de publieke ruimte stilaan ingang in de VS. In 1965 publiceert hij in het tijdschrift ‘Perspecta’ het essay ‘You Have to Pay for the Public Life’, een studie over de architectuur van de Amerikaanse Westkust, met de nadruk op monumenten en ‘places’.

In 1966 verklaart Aldo Van Eyck: *“De mens is altijd en overal wezenlijk dezelfde. Hij bezit overal dezelfde mentale uitrusting, al gebruikt hij deze anders, afhankelijk van de culturele of sociale achtergrond, afhankelijk van het bijzondere levenspatroon waarvan hij toevallig deel uitmaakt.”*³⁴ De Nederlander constateert dat de moderne beweging, omdat zij enkel de eigen tijd benadrukt, vergeten is *“wat altijd wezenlijk hetzelfde is”*, namelijk de mens. Over de multipliciteit van onze steden meldt hij: *“Wij weten niets van grote groepen, we kunnen er als architecten, planners of als wie dan ook geen greep op krijgen”*.³⁵ Waar de Smithsons in de jaren vijftig nog flirtten met de massamaatschappij, daar legt Van Eyck door in eigen boezem te kijken de realiteit bloot. Ontwerpen voor iedereen is moeilijk, Team 10 beperkt zich meestal tot één gemeenschap.

Van Eycks veroordeling van het modernisme draagt zo’n kracht in zich omdat hij uit ondervinding spreekt. De antropoloog in hem ervoer – al in de jaren veertig – ter plaatse de levenswijze van primitieve culturen zoals de

Dogon in Afrika. Meer nog dan Le Corbusier is Van Eyck een pluralist. Cornel West roept in 'Keeping Faith'³⁶ op om het moderne niet volledig overboord te gooien maar om enkele fundamentele begrippenparen van nabij te onderzoeken en speciale aandacht te verlenen aan het niet-moderne. Dat is precies wat Van Eyck doet. Hij bestudeert het primitieve, het vrouwelijke en het zwarte. In de eerste plaats stelt de Nederlandse architect de mens in al zijn facetten – en niet de machine – centraal. Niet alleen via de wegbereiders van het Amerikaanse postmodernisme maar ook via Team 10 vinden vernaculaire vormen ingang in de westerse architectuur, in het 'werken'. Charles Moore wil zelf vernaculaire architectuur maken; Aldo Van Eyck incorporeert enkele elementen, zoals de organisatie van primitieve dorpen. Team 10 houdt op die manier het oorspronkelijke aspect van 'arbeid' in ere, in tegenstelling tot Moore.³⁷

Ongeveer gelijktijdig vindt het pluralisme ingang in de westerse architectuur: in Europa en de VS. Ook Moore wil 'het zwarte' onderzoeken naar aanleiding van een opdracht in New Haven, maar dat weten de lokale autoriteiten niet te appreciëren.³⁸ Moore heeft geen model voor het ideale gebouw of voor de ideale publieke ruimte. Hij gaat steeds uit van de specifieke gemeenschap en ontwerpt zo keer op keer iets unieks. Van Eyck aanvaardt de pluralistische samenleving maar omschrijft de rol van architectuur in de maatschappij op een cynische manier. In 1966 stelt hij de vraag: "*Als de samenleving geen vorm heeft, hoe kunnen architecten dan haar tegenvorm bouwen?*"³⁹

124

Aldo van Eyck is bijzonder geïnteresseerd in de 'overgang', in de 'drempel'.⁴⁰ De drempel is bijvoorbeeld het gebied tussen *binnen* en *buiten* of tussen het *huis* en de *stad*. De architect spreekt niet over polaire tegenstellingen maar over 'dubbelfenomenen'. Het Burgerweeshuis in Amsterdam is één van Van Eycks gebouwen waarin de 'dubbelfenomenen' een plaats krijgen. De overgangsgebieden geven het gebouw een boeiende meerwaarde. Met rustplaatsen verbonden 'gezinseenheden' zijn gerangschikt onder één dak. Het Burgerweeshuis straalt leefbaarheid uit. Het is een gebouw voor de gemeenschap.

De gemeenschap in beweging

Het Parijse existentialisme van Jean-Paul Sartre waait in de jaren vijftig over naar Londen. In die sfeer ontstaat het 'New Brutalism', het brutalisme: een nieuwe architectuurstroming. De belangstelling van de Smithsons voor populaire cultuur en de anti-kunst van bijvoorbeeld Jean Dubuffet, linkt de individualiteit van het existentialisme aan het brutalisme. Die architectuurstroming kunnen we zien als een reactie tegen alle kleinburgerlijkheid maar ook als een antwoord op een gevoel van vervreemding, dat eigen is aan het existentialisme.⁴¹ De Smithsons zoeken een architectuurtaal die aansluit bij de wil van het volk. Hun interesse voor antropologie sluit daar naadloos bij aan. Le Corbusier is een voorloper van het brutalisme en zijn 'Unité d'Habitation' in Marseille kan op veel bijval rekenen van de Engelse architecten. De naam van de beweging komt van het Frans voor ruw beton, *béton brut*, het dragende materiaal dat in de 'Unité' zichtbaar blijft en het gebouw karakter verleent. Het brutalisme wil 'echt zijn' en het bouwmetaal voor zich laten spreken. De Smithsons ont-

doen hun bouwwerken van alle gekunsteldheid en opsmuk.⁴²

De 'Unité' in Marseille mag dan een voorbeeld zijn voor de Smithsons en voor Team 10; de groep distantieert zich openlijk van Le Corbusiers 'tabula-rasa'-idee, die tot de jaren vijftig deel uitmaakt van de filosofie van CIAM. In Londen ontdekken Peter en Allison Smithson de dynamiek van spontane gemeenschappen. Die wijken staan mijlenver af van het stedenbouwkundig grid en de functiesplitsing van CIAM. De Smithsons zien de waarde in van de specifieke identiteit van een gemeenschap. Het is in die geest dat Team 10 het belang van de straat aanduidt: de straat vormt het tussengebied of de drempel tussen het huis enerzijds en de wijk en de stad anderzijds. De rigide functiesplitsing van CIAM, waarin nauwelijks een relatie aanwezig is tussen wonen, werken, ontspannen en bewegen, maakt plaats voor de associatieve, fenomenologische benadering van Team 10. Een nieuw viertal bestaat uit de elementen: huis, straat, wijk en stad. De architecten benadrukken de relaties tussen de vier begrippen.

De binnenstraat van de 'Unité' brengen de Smithsons naar buiten: het terrasappartement, een handelsmerk van de Engelse architecten, is geboren. De straat ligt in de lucht, en is volgens Kenneth Frampton niet geschikt voor het buurtleven.⁴³ Peter en Allison Smithson zoeken naar een uitdrukkingwijze waarin een moderne, brutalistische vormtaal hand in hand gaat met de levendigheid van de oude stad. Een stad moet kunnen veranderen en groeien volgens Team 10.⁴⁴ Daarom ontwerpen ze 'clusters', nieuwe projecten met gemengde functies die slingeren tussen de bouwblokken van de oude stad. In een ontwerp van de Smithsons voor Berlijn uit 1958 liggen voetgangerswegen verheven boven de brede lanen van de Duitse hoofdstad. Er ontstaat een nieuwe stad, enkele meters boven de oude. Het project is nooit uitgevoerd. De cluster is bedoeld als een begrijpbaar model voor de gemeenschap, een nieuwe vorm die de mensen samenhoudt.⁴⁵

Team 10 neemt de auto serieus. En weer komt de dubbelzinnigheid van de Smithsons bovendrijven: langs de ene kant is de auto, zoals in de jaren zestig in de VS, een uiting van individuele vrijheid, langs de andere kant is het een bedreiging voor het stadsleven dat zich afspeelt op de schaal van de voetganger. De Smithsons zijn enthousiast over de scheiding van de auto en de voetganger in de nieuwe shoppingcenters in de VS. In de meest gelauwerde Team 10-ontwerpen, zoals een project voor Frankfurt-Römerberg van Candilis, Josic en Woods, dat tot grote spijt van Kenneth Frampton niet is gerealiseerd, parkeert het individu zijn wagen op het niveau van het maaiveld, onder het gebouw. Daarna bestaat de mogelijkheid om, enkele verdiepingen hoger, actief deel te nemen aan het publieke leven. Het project is een voorbeeld van wat Aldo Van Eyck 'labyrinthische helderheid' noemt. In dit geval gaat het om een orthogonale tegenvorm van de middeleeuwse stad.⁴⁶

Framptons kritiek en de oude stad

Team 10's straten in de lucht zijn geen agora's. Het zijn routes, en geen plaatsen. De schaal waarop de leden van Team 10 hun vroege ontwerpen presenteren is gelijk aan die van de 'Ville Radieuse' van Le Corbusier. Net zoals de

CIAM-rasters botsen de 'clusters' met het bestaande weefsel, zodat de nagestreefde continuïteit van de stad niet tot uiting komt. Maar de architecten zitten niet stil: De Smithsons beperken vanaf de jaren zestig de bouwhoogte van hun complexen tot zes bouwlagen, de gemiddelde hoogte van een boom. 'Laagbouw met grote dichtheid' is het nieuwe paradigma, omdat volgens Peter en Allison Smithson "*er geen leven is boven de kruinen van de bomen*".⁴⁷ In de jaren zestig werkt Team 10 op een menselijke schaal.

Het model van Frankfurt is enkel toegepast in de Vrije Universiteit van Berlijn-Dahlem, een ontwerp van Shadrach Woods. Maar de universiteit geniet niet van de context van de oude stad, zodat de kwaliteiten van het plan voor Frankfurt-Römerberg niet bewaard blijven. Frampton vindt het complex in Berlijn te lineair, het laat te weinig speling toe. Nochtans is flexibiliteit één van de uitgangspunten van Woods.⁴⁸

Giancarlo de Carlo, een Italiaans lid van Team 10, neemt meer afstand van het modernisme dan zijn collega's uit het Verenigd Koninkrijk en Nederland. Hij creëert een antithese van het modernisme waarin de nadruk ligt op het bestaande weefsel en minder op de nieuwe gebouwen. In 1968, de tijd waarin studenten in de VS en in Europa protesteren tegen de oorlog in Vietnam zegt de Carlo: "*Waarom moeten wij ons beperken tot de schaarse architectuur van het 'existenzminimum' als er zoveel geld naar de oorlog gaat?*"⁴⁹ De Carlo ziet conflicten ontstaan tussen theorie en praktijk, net zoals Charles Moore. Ook Moore distantieert zich van een eenzijdige, theoretisch gefundeerde architectuur. Zowel De Carlo als Moore starten om politieke redenen participatieprocessen op.

De meningen binnen de groep verschillen en in de jaren zeventig is Team 10 niet meer dan een vriendenclubje. Hoewel maar enkele projecten effectief gebouwd zijn is de invloed van Team 10 op de architectuurgeschiedenis niet te onderschatten. Zij zijn erin geslaagd om nieuwe debatten te openen, waarin het belang van de gemeenschap centraal staat. Ook vandaag discussiëren architecten en critici over de populaire cultuur, over inspraak en over leefbaarheid.

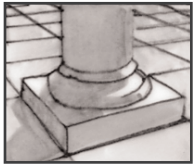
3.6. Beweging in de architectuur van Charles Moore

Er zijn enkele parallelen te trekken tussen het werk van Team 10 en dat van Charles Moore. Ook Moore zoekt naar de positie die de auto kan innemen in architectuur. Aan het einde van de jaren vijftig werkt Moore in Princeton aan een doctoraat over water in architectuur en over een nieuw masterplan voor Monterey⁵⁰, een stadje aan de Amerikaanse westkust, tussen San Francisco en Los Angeles. Hij stelt voor om de wegen voor auto's enkele meters in de grond te laten zakken, zodat automobilisten en voetgangers elkaar niet storen tijdens een toeristisch bezoek aan het oude Monterey. Vanuit de 'kanalen' waarin het gemotoriseerde verkeer rijdt krijgen de bestuurders en de passagiers een uniek zicht op de rijke architectuur van het stadje.

Moore is bekommerd om de gemeenschap en net als de Smithsons en Shadrach Woods brengt hij beweging in de publieke ruimte: Kresge College is ontworpen rond een publieke straat en water doet buitenruimtes – op de uni-

versiteitscampus van Kresge en in talloze andere ontwerpen – nog meer opleven.

Kresge College

Samen met de ‘Sea Ranch’ geldt Kresge College⁵¹ in Santa Cruz als één van de mijlpalen in de carrière van Charles Moore. Net als het complex aan de kust van Noord-Californië is Kresge een project van het bureau MLTW. Santa Cruz ligt ten zuiden van San Francisco. Het stukje campus is opgeleverd in 1974; het ontwerpproces begon al in 1966.

Kresge College krijgt vorm in de periode waarin de Internationale Stijl nog veel aanhang geniet. Het project bestaat voornamelijk uit studentenkamers. Die zijn ondergebracht in stroken van slechts twee bouwlagen hoog, geplaatst langs een voetgangerspad van duizend voet lang. De materialen waaruit het geheel is opgebouwd zijn opzettelijk goedkoop gehouden. De gevels lijken uit gekalkt bordkarton te bestaan. Moore moet – in die tijd – niets weten van marmer en brons, niet toevallig de bouwstoffen waaruit de ‘Seagram Building’ van Mies is opgetrokken, één van de sleutelgebouwen van de Internationale Stijl. Valse voorgevels doen de stroken van twee lagen hoger lijken. Dat is een verwijzing naar zowel de filmdecors van Hollywood als naar de typische goudzoekersstadjes – de ‘shanty towns’ – in het westen van de VS. Je kunt er ook ‘Main Street’

in zien, de ‘oude stad’ in Disneyland, of de ‘Strip’, de laan met de grote casino’s in Las Vegas. De neonlampen die aan de gevels van de studentenkoten bevestigd zijn, refereren op een eigenzinnige manier aan het gokparadijs in Nevada. De straat en de ritmering van de gevels, de voorzetwanden en de verlichting roepen beelden op van Italiaanse en Griekse pittoreske stadjes. Dat noemt Moore een ‘public

Een blik in de straat van Kresge College dat herinnert aan pittoreske Griekse en Italiaanse dorpjes.

metaphor’, een variatie op een gekend thema. Een ‘public metaphor’ verwijst niet naar één specifieke, bestaande plek maar laat de gebruiker van de (publieke) ruimte toe om zelf associaties te maken.

Moore liet zich inspireren door het boek ‘The Concise Townscape’⁵² (1961) van Gordon Cullen: daarin benadrukt de auteur op fenomenologische wijze de ervaringswaarde van zichten in een ‘doeltreffend stedelijk landschap’. Die volgen elkaar op en zorgen voor variatie. Cullen introduceert het begrip

‘serial vision’. Hij vergelijkt daarmee een wandeling door de stad met een filmstrip. Moore benadrukt in zijn essays vaak de ‘lichamelijke ervaring’ van architectuur. Om tot aan het einde van de straat in Kresge door te dringen, moet je eerst door een poort in een bruine aardetint die helemaal opgaat in het landschap: een bosrijke helling. Eénmaal door de poort begint het pad. Het maakt enkele hoeken en mondt uit op een piazza. Op die manier zorgen de architecten voor visuele verrassingen. Brede trappen nodigen uit om te verpozen. Aan de universiteit van Berkeley in Californië, waar Moore vanaf 1959 even lesgeeft, komt hij in contact met Christopher Alexander⁵³. Door die ontmoeting neemt zijn belangstelling voor een menselijke schaal nog toe. Dat blijkt uit het ontwerp voor de universiteitscampus in Santa Cruz.

Kresge is bijna een stadje op zich. Er zijn winkeltjes, studentenkoten, bureaus en een restaurant. Als grote aantrekkingspool, om de studenten en de docenten effectief de publieke straat te doen gebruiken, voorzien Moore en zijn collega’s een wasserette. Openingen uitgesneden uit vrijstaande wanden verlenen zichten op de omgeving. De publieke ruimte volgt de morfologie van het landschap. Dit is geen fanatiek humanisme zoals dat van Hannah Arendt, waarin de mensen een wereld vormen die zichzelf beschermt tegen de natuur. We schrijven 1966; het is de periode waarin de ‘architectuur zonder architecten’⁵⁴ opgang maakt. Met houten hutten in de vrije natuur reageren eigennuttige architecten op hun manier tegen de vervlakking van de Internationale Stijl. Moore verwelkomt de natuur in de wereld van de mensen. Desalniettemin doet de vormtaal van de studentenhuisen denken aan het vroege modernisme. De gebouwen zijn wit en abstract. De daken echter hellen licht, in tegenstelling tot die van de vroege villa’s van Le Corbusier en Mies. Trappen in de vorm van een amfiteater hebben dan weer een klassiek karakter.

Om het sobere geheel wat op te fleuren haalt Moore de zogenaamde ‘supergraphics’ boven: grote muurschilderingen – hier in primaire kleuren – van de hand van zijn vaste kleurenadviseur, Tina Beebe. De grafiek doet denken aan reclamevormgeving. Moore is een fan van pop art-kunstenaar Roy Lichtenstein, vooral van diens ironische interpretaties van topwerken van avant-gardekunstenaars. Lichtensteins handelsmerk zijn gigantische doeken met grote stippen in een beperkt kleurenpalet. Net zoals de hele pop art-beweging én Team 10 balanceert Moore op een dunne lijn tussen populisme en scepsis ten opzichte van de consumptiemaatschappij.

Water en holisme

Charles Moore heeft een enorme fascinatie voor water. In de inleiding van zijn doctorale dissertatie schrijft hij dat hij de hele geschiedenis van de mensheid wil onderzoeken aan de hand van water maar dat dat onbegonnen werk is. Hij beperkt zich tot het gebruik van water in architectuur⁵⁵. Architectuur benadert Moore als een breed gegeven waarin ook het landschap inbegrepen is. Aan de hand van voorbeelden, waarvan er veel gesitueerd zijn in Europa, geeft Moore een overzicht van de mogelijkheden van water als schepper van betekenis.

De basisgedachte die Moore in zijn uiteenzetting hanteert, is dat alle water op aarde met elkaar verbonden is. Het water dat uit de kraan loopt roept

beelden op van wereldzeeën en watervallen in de bergen. Die holistische blik op de wereld is eigen aan Moore. In Moores visie op architectuur overweegt de ene keer het algemene, de andere keer het specifieke. Het doet denken aan wat hij schrijft over de publieke ruimte. Die ziet hij als een plek waar mensen samenkomen nadat ze zich hebben ontdaan van hun verschillen. Maar de publieke ruimte zelf is wel steeds een maatpak voor de gemeenschap. Door het gebruik van water in fonteinen, kanaaltjes en vijvers kan een plek, ook al maakt die deel uit van een vergevorderde toestand van sprawl, volgens Moore zin krijgen. Het water verbindt de plek met andere 'places'.

Een van Moores favoriete architecturale voorbeelden waarin water een rol speelt, is de Villa d'Este, een renaissancistisch complex in Tivoli bij Rome. De bezoeker vertrekt onderaan een heuvel en loopt in een richting tegengesteld aan die van een waterstroom. De watermassa wordt groter en spectaculairder naarmate de bezoeker de heuveltop bereikt. Moore schrijft enthousiast over barokke waterpartijen in Europa maar hij ziet over het hoofd dat de barokke stedenbouw volledig in het teken van de koninklijke of keizerlijke macht stond. De Amerikaanse architect vindt alles even fantastisch en schrikt er niet voor terug om zich gretig te laten inspireren. Het meest geniet hij van de tegenstellingen die water in zich draagt. Het heeft zelf een – immer veranderende – vorm en het is in staat om andere dingen te eroderen en dus van gedaante te doen veranderen. Water is nuttig voor iedereen, maar het kan ook verwoestend zijn, zoals in vloedgolven. De brute kracht van water laat Moore tot uiting komen in een fontein in Portland. Hij omschrijft de 'Lovejoy'-fontein als een mogelijkheid om de drukte van de stad te ontvluchten. Dat is een wat vreemde, romantische redenering voor iemand die het publieke weer op de kaart wil zetten. Interessanter is het feit dat water volgens hem zowel rustgevend en meditatief als opwindend kan zijn. Het is in staat om een sfeer te creëren in een buitenruimte. Jonge kinderen spelen graag in fonteinen en dat doet de publieke ruimte opleven. Een grote vijver, zoals die voor het Lincoln Memorial in Washington DC, vraagt dan weer om contemplatie. In stilstaande watervlakken kunnen gebouwen reflecteren. In het verleden hebben landschapsarchitecten geëxperimenteerd met optische illusies. In de 'Jardin du Luxembourg' in Parijs hebben de paden rond een grote plas een lichte helling gekregen, zodat het lijkt alsof de vijver zelf helt. Water in beweging voegt een tijdsdimensie toe aan de omgeving. Welk beeld architecten en planners ook oproepen, water is altijd even uitnodigend.

Elitaire kunst

Als we Moores teksten over water vergelijken met zijn opvattingen over moderne kunst, dan stoten we op een tegenstrijdigheid. De architect vertelt in het essay 'The Architecture of Water': "Omdat water een stromend, bewegend medium is, ligt de oorzaak van het effect op mensen in de manier waarop het zich vormt in de tijd"⁵⁶. Wat verderop in de tekst zegt hij: "Architecten zijn gewoon om gebouwen te maken in de ruimte én in de tijd, die de bezoekers erover doen om te circuleren rond en in een gebouw. Water, omdat de impact ervan op de zintuigen en de verbeelding afhangt van beweging, maakt de ont-

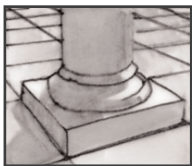
werper nog meer bezorgd om een compositie in de tijd."⁵⁷

In de jaren vijftig schrijft Moore enkele artikels voor 'The Forum', een studenttijdschrift van de universiteit van Utah waar hij even lesgeeft voor hij aan zijn doctoraat begint. Hij doet nogal laagdunkend over de negentiende en twintigste-eeuwse avant-garde en vraagt om nieuwe musea waarin naast "*realisme, abstractie, magisch realisme, surrealisme, naturalisme, of wat dan ook*"⁵⁸ volkskunst aan bod komt. Kunst die niet gemaakt is voor de publieke ruimte vindt Moore minderwaardig. De toon van het artikel is bijzonder populistisch. Zijn oproep om de hiërarchie in de kunstwereld op te heffen, zodat keramiek, fotografie en design te bewonderen zijn in dezelfde ruimte als schilderijen en sculpturen, is ondertussen beantwoord⁵⁹. Het is vreemd dat de architect die zo enthousiast is over de tijdsdimensie die water kan toevoegen aan een gebouw of een buitenruimte moderne kunst elitair vindt. Het is net de bedoeling van veel twintigste-eeuwse artiesten om een tijdsdimensie binnen te brengen in een schilderij of een beeldhouwwerk⁶⁰. Moderne kunstenaars willen vaak niets liever dan het grote publieke actief betrekken bij hun schepping. De werken van moderne schilders en beeldhouwers zijn niet bedoeld voor koningen en prinses.

3.7. De private woning

130

Een onderzoek van de private woningen die Charles Moore ontwierp, is een aantrekkelijke manier om kennis te maken met de diversiteit van zijn architectuur. Geen enkele woning is gelijk aan een andere of lijkt er zelfs maar op. Ieder gebouwtje straalt de identiteit van de bewoner(s) uit. Zelfs als we ons beperken tot de huizen die Moore voor zichzelf bouwde, krijgen we een beeld van de verscheidenheid van zijn ontwerppraktijk.

Principes en enthousiasmes

Charles Moore hanteert steeds vijf principes⁶¹, al klinkt het woord 'principe' wat te absoluut om zijn werk te typeren. Maar de beginsels van Moore laten wel degelijk speling toe. Ze vloeien niet met zijn commentaar op het dogmatische modernisme, dat regels vastlegt in manifestvorm.

Het eerste principe – hoe kan het ook anders – houdt verband met het geheugen. Gebouwen moeten voor hem het menselijke geheugen helpen om verbanden te leggen in tijd en ruimte. De gebouwde omgeving wil Moore in staat stellen om de mens terug in contact te brengen met zijn 'roots'. Het modernisme kon dat niet en is, aldus Moore, geen adequaat antwoord op het feit dat we niet meer enkel op één plaats leven. We zijn immers voortdurend onderweg, vooral van en naar het werk.

Gebouwen moeten aan het menselijke gevoel refereren om de tand des tijds te doorstaan. Daarvoor hebben ze een vrijheid van spreken nodig, zodat ze het vermogen hebben om te verrassen. Dat is het tweede principe.

Het lichaam, de geest en het geheugen wonen in gebouwen. Het bezitten van een 'binnen' dat verschilt van de wereld rondom ons is volgens Moore

een menselijke basisbehoefte. Vaste elementen zoals schouwen, groeiende dingen zoals planten en bewegende zaken zoals licht kunnen de mens daarbij helpen.

Bewoners moeten zich met hun hele 'zijn' in het centrum van het universum voelen. Dat houdt, aldus Moore, veel meer in dan een loutere geografische plaatsbepaling in cartesische coördinaten. Een gevoel van plaats, uitgedrukt in links en rechts, in voor en achter, in boven en beneden en in een 'centrum' is eigen aan de mens.

Ontwerpen is energie en zorg stoppen in een gebouw. Die energie komt van de architecten maar ook van de bewoners en gebruikers. Wat het gebouw ontvangt, dat geeft het later dubbel en dik terug.

De vijf bovenstaande principes vult Moore aan met enkele hoogstpersoonlijke 'enthousiasmes'⁶². Daarmee vrolijkt hij zijn gebouwen op. Moore is gefascineerd door boerderijen en door het anti-aristocratische karakter van vernaculaire architectuur. Daarnaast houdt hij van tempels en paleizen. Over zijn liefde voor water hebben we het al gehad. De architect is geïnteresseerd in sprookjes. In veel ontwerpen brengt hij het nabije van vernaculaire architectuur samen met vormkenmerken van exotische plekken. Moore creëert keer na keer gelaagde gebouwen. Nostalgie is voor hem waardevol. Zijn favoriete 'enthousiasme' is de 'immaculate collision', de 'onbevleete botsing' van twee of meer vormen, plannen of systemen die op het eerste gezicht niet te verenigen lijken.

Huizen

Van Thomas Jefferson neemt Charles Moore de idee over dat iedereen recht heeft op een huis.⁶³ De eigen woning is voor Moore de expressie van het individu of het gezin. Het moet een droom om in te wonen zijn. Enkele keren, wanneer hij werkt aan woningbouwprojecten, komt hij die belofte niet na en daar is hij zich van bewust. In enkele grote projecten zoals 'Church Street South' in New Haven en 'Tegel Harbor' in Berlijn zijn de individuele woning erg gelijkwaardig, maar ze krijgen een meerwaarde door gemeenschappelijke tuinen, pleintjes en verkeersvrije straten. Ook de buitenruimtes zijn beschermde 'binnens' zonder daarvoor gebruik te maken van een doorgangverbod voor buitenstaanders. Church Street groeit uit tot een getto. Moore is boos op de republikeinse president Nixon, omdat die in de jaren zeventig de geldkraan van de gesubsidieerde woningbouw dichtdraait.

Moore's specialiteit is licht en ruimtelijkheid, gecombineerd met een eenvoudig plan. Zijn gebouwen zijn frivol, maar vaak erg druk. Buiten zijn 'principes' en 'enthousiasmes' gebruikt de architect geen vergevorderde theorieën of filosofieën. Grenzen zorgen voor een gevoel van veiligheid en een centrum ziet Moore als een ontmoetingsplaats, of dat nu in de publieke ruimte is of in een eengezinswoning. Ornamenten verbinden het heden met het verleden.

Niets in het ontwerpproces is voor Moore belangrijker dan het contact met de klant. Zijn leven is hectisch, maar daar maakt hij graag tijd voor. Hoe specifiek de wensen van de klant, hoe liever. Moore geniet van opdrachten waarin de eisen initieel onverenigbaar lijken. Lage budgetten schrikken hem

niet af, integendeel, hij werkt met plezier aan goedkope woningen. Moore luistert naar de klanten en wil weten wat hun hobby's zijn, wat hun werk is en waar ze op reis gaan. Niet zelden helpt Moore een handje in een bijna afgewerkt huis, hij schildert dan bijvoorbeeld de boekenrekken in niet voor de hand liggende tinten. Hoewel Moore principes hanteert doet hij telkens zijn best om zijn eigen persoonlijkheid aan de kant te schuiven om de wensen van de klant te laten primeren.

Sommige klanten hebben geen specifieke wensen of weten ze niet te verwoorden. Maar Moore blijft vissen. Eén keer kreeg hij, na meerdere gesprekken, de vraag om zich te laten inspireren door het huis uit de roman 'Tender is the Night' van F. Scott Fitzgerald. Moores geluk kon niet op, hij begreep dadelijk wat de klanten bedoelden.

Charles Moore breidt een verlengstuk aan de Amerikaanse traditie van woningen. Hij houdt van de herkenbaarheid van dorpen in het noorden en in het zuiden van de VS. Daarom schrijft hij zelf de typisch Amerikaanse tuinheden voor, de 'picket fences', en bouwt hij woningen met een terras aan de voorkant, een 'porch'. De schouw van het huis staat bij voorkeur in het midden, omdat dat vroeger, vanaf de periode van de eerste nederzettingen van de pioniers in de Nieuwe Wereld, zo gedaan werd om de warmte van het haardvuur te verspreiden door de woning. Frank Lloyd Wright zette die traditie verder, tot in de twintigste eeuw. Alles wat Moore doet, is een reactie tegen het modernisme en dat zien we ook in het unieke karakter van elk van zijn woningen en in de relatie met het verleden.

Het 'buiten' binnenbrengen

In het 'Rodes House'⁶⁴, een huis voor een professor Engels van de universiteit van Los Angeles, brengen Moore, Ruble en Yudell de buitenruimte naar het private perceel. De eigenaar van de woning houdt van acteren. Hij vroeg de architecten om een podium en zitplaatsen, grenzend aan het huis. Charles Moore en zijn collega's voorzien brede trappen als zitbanken die slingeren tussen sinaasappelbomen. Het podium is een ovaal vlak, op gelijke hoogte met de woonkamer. Vijf dubbele deuren vervagen de grens tussen binnen en buiten. De voorgevel, aan de kant van het podium, is gebogen. Het is een statige, sobere woning. Het ornament waarmee we Moore identificeren is nergens te bespeuren. De zachte kleuren van de gevels en de ramen gaan moeiteloos over in het Californische landschap.

Binnenin domineert een grote woonkamer, ideaal om veel gasten uit te nodigen. Om dat mogelijk te maken - MRY werkt ook hier weer met een beperkt budget - geeft de eigenaar zijn slaapkamer op. Hij slaapt in een 'Thomas Jefferson-bed', een alkoof aan de eetkamer. De eetruimte zelf heeft de vorm van een achthoek en steekt wat uit het hoofdvolume. Centraal, tussen het eten en het zitten, trekt een openhaard met een uit de kluiten gewassen schoorsteen de aandacht.

Het plan is geometrisch en eenvoudig, zoals we dat gewoon zijn van Moore. Maar ook ruimtelijk houden de architecten zich in. De bewoner wilde een formeel en sereen huis en dat heeft hij gekregen. De meeste woningen van

Moore zijn erg druk, de ruimtelijkheid ervan doet denken aan de tekeningen die Piranesi⁶⁵ maakte van kerkers. Rodes House is gebouwd in 1979. De latere Moore is kalmer, de scherpe randjes zijn er vanaf⁶⁶.

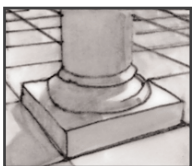
Ook in de woningen die Moore zelf bewoont, speelt hij met het binnenbrengen van elementen die je buiten verwacht. Hij houdt van spektakel. Soms dringt het podium binnen in de woning. De architect doet namelijk niets liever dan gasten entertainen. In de architectuur van Moore dringt het publieke het private binnen. Zelfs het theater krijgt een privaat karakter. Evengoed dringt het private het publieke binnen. Een 'place' is voor Moore steeds een 'inside', een 'binnen' en bovendien is de plek het bezit van een gemeenschap. Die groep mensen deelt volgens de architect een gezamenlijke blik op de wereld. De gemeenschap onderhoudt de publieke ruimte, al is het maar door er aanwezig te zijn. Zij kan de 'place' ook controleren⁶⁷ zodat het een veilige plek blijft. Maar dat gaat ten koste van de vrijheid.

3.8. De invloed van het verleden

Charles Moore ontdekt de architectuurgeschiedenis op jonge leeftijd. Hij wordt geboren in 1925 in de noordelijke staat Michigan. Samen met zijn moeder – Charles' vader overlijdt als hij nog erg jong is – overwintert hij jaar na jaar in het zuiden van de VS, vaak in Californië. Tijdens die lange reizen maakt de toekomstige architect kennis met de excentrieke bouwkunst van de zuidwestelijke staat. Als Moore aan het einde van de jaren veertig zijn diploma van architect net heeft behaald, is hij, hoe gek het ook mag klinken, nog erg beïnvloed door de Internationale Stijl. Richard Neutra, één van de architecten van de wereldberoemde 'Case Study-houses' in Californië, is zijn grote voorbeeld. Pas aan de universiteit van Princeton in New Jersey, waar hij doctoreert tijdens de tweede helft van de jaren vijftig, raakt Moore volledig in de ban van het verleden. De directeur van Princeton was Jean Labatut, een Fransman die studeerde aan de Ecole des Beaux Arts in Parijs. Moore omschrijft hem als een man met een open geest. Van Labatut, maar ook van de Italiaan Peressutti – die een bureau deelde met Ernesto Rogers⁶⁸ – en van Louis Kahn leert Moore enorm veel. De drie docenten aan de universiteit van Princeton gaan elk op een eigenzinnige manier om met het verleden. Het zijn zeker geen classicisten.

Moore is blij dat hij niet heeft gestudeerd aan Harvard, waar de modernist Walter Gropius in die tijd de plak zwaaide of aan het Illinois Institute of Technology (IIT) van Mies.

Een link tussen Team 10 en Charles Moore

Tijdens het CIAM-congres in Otterlo – waar CIAM de fakkel doorgeeft aan Team 10 – raken Peter Smithson van Team 10 en de Italiaan Ernesto Rogers verzeild in een hevige discussie over het verleden als mogelijke bron van inspiratie.⁶⁹ De Italiaan verwerkt in zijn architectuur klassieke elementen. Smithson daarentegen zweert bij abstractie. Kenneth Frampton zegt in zijn artikel over Team 10 dat de nieuwe groep onder leiding van de Smithsons en Aldo Van Eyck

zich vanaf het midden van de jaren vijftig afzet tegen de oude garde van onder andere Le Corbusier, Sert én Rogers.⁷⁰ Het is opmerkelijk dat later Giancarlo de Carlo van Team 10 weer kiest voor de historische richting van Rogers.⁷¹

Ernesto Rogers inspireert Team 10 om afstand te nemen van het 'Charter van Athene'. Dat CIAM-document uit 1933 ligt aan de basis van de modernistische functiesplitsing. Rogers en enkele leden van het nog op te richten Team 10 besluiten in een nieuw document, 'Statement of Habitat'⁷², opgesteld in 1954, dat de functiesplitsing wel waardevol is, maar inadequaat om de problemen van de twintigste eeuw grondig aan te pakken. Charles Moores kritiek op het modernisme is sterk beïnvloed door Peressutti, een partner van Rogers in het bureau BBPR.⁷³

De villa van Hadrianus

Charles Moore en Louis Kahn delen een fascinatie voor het complex dat de Romeinse keizer Hadrianus liet bouwen in Tivoli bij Rome. In het artikel 'Hadrian's Villa'⁷⁴ dat hij in 1960 schrijft voor *Perspecta*, het tijdschrift van Yale, geeft Moore een bijzonder accurate beschrijving van de site. Het complex is nu een ruïne maar de architect probeert zich voor te stellen hoe het er ooit uitzag. Zijn kennis van de klassieke bouwkunst helpt hem daarbij. Meer nog dan een historische schets geven, wil Moore de lezer overtuigen van het belang van eclectisme in architectuur. Hij gebruikt het megalomane Romeinse allegaartje om zijn eigen principes te staven.

De villa in Tivoli is een verzameling gebouwen. Het was ooit allemaal in het bezit van de keizer. Er zijn te veel functies om op te noemen, gaande van woongedeelten over baden tot tempels en theaters. Hadrianus reisde veel en liet wat hij graag zag herbouwen voor eigen gebruik, maar niet voordat de voorbeelden een transformatie ondergingen. De hedendaagse bezoeker loopt er wat verloren bij, niet goed wetende waartoe alles diende. Desalniettemin is dat voor Moore een bevestiging dat het modernistische functionalisme, de 'form follows function'-idee van Louis Sullivan, nergens goed voor is; Moore opteert voor vaagheid. De ervaring van het geheel is voor Moore zeker even belangrijk als de klassieke ordes. De bezoeker krijgt spectaculaire vista's voorgeschoteld langs de vele assen die het complex rijk is. Het is de beweging van de ene plek naar de andere die telt voor de Amerikaanse architect, de opeenvolging van holtes en volumes en van lichte en donkere plaatsen. Moore is geboeid door de willekeur waarmee de verschillende gebouwen zijn ingeplant. Iedere bezoeker kan, omdat het geheel zo complex is, een eigen betekenis hechten aan wat hij ziet.

Wat ooit privé-terrein was, gebruikt Moore om zijn visie op architectuur te onderbouwen. In private woningen past hij Hadrianus' transformatie van gekende elementen toe. In verbouwingen herwerkt hij, net als Hadrianus, het reeds aanwezige. De opeenvolging van ervaringen implementeert Moore in zijn publieke ruimtes. Hij is er zich van bewust dat Hadrianus slaven hield in kerkers, maar dat weerhoudt hem er niet van om zich gewillig te laten beïnvloeden. Ook het feit dat de keizer bouwde, verbouwde en bijbouwde om zijn status te bevestigen is voor Moore bijzaak. Enkel het visuele telt voor hem. Met

politiek is hij, behalve in de tijd van de studentenbetogingen aan het einde van de jaren zestig, niet bezig. Moore maakt geen onderscheid tussen de ingrediënten die hij uit het verleden plukt om publieke of private ruimtes samen te stellen. De ene keer gebruikt hij democratische voorbeelden uit het oude Griekenland of uit de periode van de Amerikaanse revolutionaire constitutie, de andere keer zoekt hij naar inspiratie in de tuinen van een barok paleis of in het landgoed van een imperialistische keizer.

Louis Kahn

Ook Louis Kahn is volgens Kevin Keim, de redacteur van de bundel 'You have to Pay for the Public Life'⁷⁵, onder de indruk van de villa van Hadrianus, maar dan omwille van de geometrie en de manier waarop de cirkel en het vierkant gebruikt zijn. Kahn en Moore ontmoeten elkaar vaak in de periode dat Moore doctoreert aan de universiteit van Princeton. Moore is onderwijzend assistent in de studio waarin Kahn doceert. Omdat Kahn's agenda meestal overvol is, reizen Moore en de studenten op regelmatige basis naar het bureau van Kahn in Philadelphia voor begeleiding. Ze zijn er getuige van het proces waarin gebouwen als het 'Salk Institute' in La Jolla, Californië tot stand komen. Louis Kahn geniet dan pas van erkenning. Hij is al meer dan vijftig jaar oud.

Trenton Bath House (Louis Kahn, 1957).

Via Louis Kahn en diens 'Trenton Bath House' (1957) komt Moore in contact met de 'aedicula': een dak, vaak een koepel of een piramide, dat rust op vier kolommen. Moore gebruikt dat klassieke element in veel van zijn ontwerpen. Eén of meerdere aedicula's bepalen de ruimtelijkheid van woonkamers, slaapkamers of hele gebouwen. De 'four-poster' zoals hij het zelf noemt creëert een ruimte in de ruimte met een eigen karakter. Van Kahn leert Moore ook het verschil tussen *dienende* en *bediende* ruimtes kennen⁷⁶: telkens is een hoofdruimte of een *bediende* ruimte omringd door kleinere *dienende* ruimtes. In het 'Trenton Bath House' van Kahn *dienen* vier kleine vierkante portaaltes een grote kleedruimte onder een piramidaal dak. De portaaltes dragen het dak en zijn dus de kolommen van een 'aedicula'. Schijnbare eenvoud is één van Kahns sterktes.

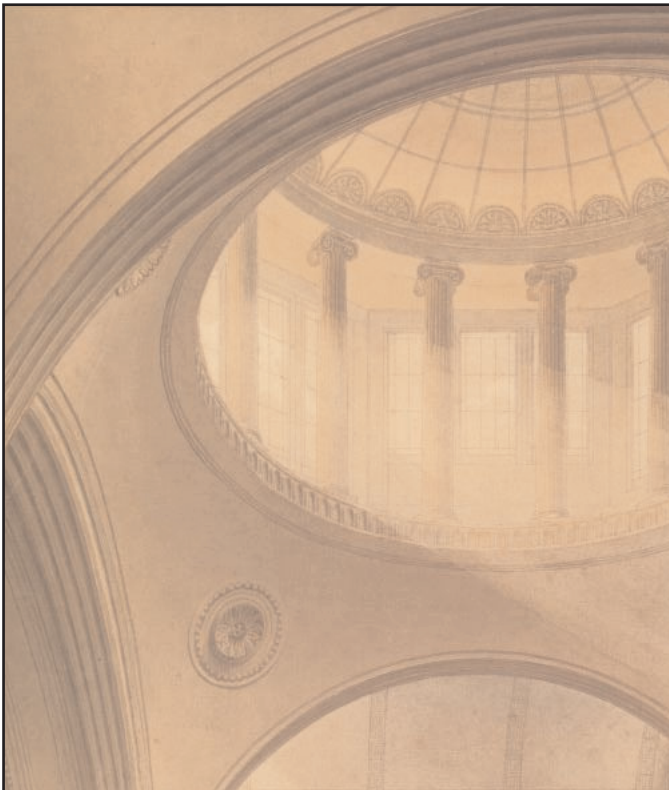
Kahns architectuur is individualistisch en spiritueel, die van Moore pluralistisch en speels. De vormentaal van Kahn is neoplatoons⁷⁷ – hij maakt gebruik van ideale vierkanten en cirkels – maar de huid van de gebouwen is nooit glad. Hij gebruikt vaak ruw beton of baksteen, materialen die littekens dragen, net zoals hijzelf⁷⁸. Kahn bouwt voor de eeuwigheid en laat zich beïnvloeden door de tektoniek van middeleeuwse ruïnes, door de neogotiek van Viollet Le Duc en door de 'ideale' bouwwerken van Nicolas Ledoux, de papie-

ren architect uit de verlichting.

Dat alles weerhoudt Kahn er niet van om technische hoogstandjes te construeren. In het Salk Institute plaatst hij enkele laboratoriumruimtes boven elkaar. Tussen twee boven elkaar liggende werkruimtes bevindt zich steeds een technische verdieping om de labo's te dienen. Op die manier slaagt Kahn erin om de laboratoriumruimtes te ontdoen van wanden en andere elementen die de onderzoekers storen. Net zoals Mies is hij op de hoogte van de nieuwste bouwtechnieken. Mies laat die zien, Kahn verbergt ze. Hij doet dat zonder de zuiverheid van de constructie te schaden. Kenneth Frampton stelt in het boek 'Labour, Work and Architecture'⁷⁹ dat Louis Kahn een ahistorische leegte opvult, waarmee hij doelt op het feit dat de modernisten radicaal braken met het verleden. Kahn herstelt die kloof en verbindt daarbovenop zijn architectuur met de bouwtechnieken van de toekomst. Hij vertrekt bij de gebouwen van Frank Lloyd Wright en voegt daar historische vormen aan toe. Maar hij doet dat niet zomaar, Kahn gaat actief op zoek naar de onderliggende betekenis van die vormen. Hij gaat verder dan Moore. Die laatste graait willekeurig elementen uit het verleden om zijn architectuur een zekere herkenbaarheid te verlenen. Moores architectuur heeft zelden of nooit een contemplatief karakter; hij wil iedereen tevreden stellen, niet enkel zij die denken.

136 Soane, Jefferson en Schinkel

Voor een boek dat nooit uitkwam schreef Charles Moore het essay 'Soane,

Koepel in het huis van John Soane, Londen.

Schinkel and Jefferson'⁸⁰, een hommage aan drie van zijn favoriete architecten. De verhandeling belandde in 'An Architectural Life: Memoirs and Memories of Charles W. Moore' (1996) en ook in de bundel 'You Have to Pay for The Public Life' (2001). Beide boeken zijn samengesteld door Kevin Keim.

De Engelsman John Soane (1753–1837), de Amerikaan Thomas Jefferson (1743–1826) en de Duitser Karl Friedrich Schinkel (1781–1841) zijn volgens Moore architecten die het triviale verheffen tot een hogere orde en dat in beweging

tijden. Hun werk omvat, aldus Moore, zowel ‘hoge’ als ‘lage’ kunst⁸¹. Net daarom acht hij de studie van de drie grootmeesters waardevol. Soane, Jefferson en Schinkel zochten naar betekenis in het klassieke verleden. Ze kopieerden niet, maar interpreteerden en transformeerden. Elk gebouw van de drie architecten geeft een antwoord op de problemen van hun tijd, een tijd die snel veranderde onder invloed van industriële en democratische revoluties.

John Soane is de eclecticus van het drietal. Hij beperkt zich niet tot Griekse en Romeinse bronnen van inspiratie; Soane laat zich evengoed beïnvloeden door de gotiek. Moore bewondert hem omwille van zijn ongewone maar toch subtiele ingrepen. Het woonhuis waarin Soane ook bureau hield – nu een naar hem genoemd museum – spreekt het meest tot de verbeelding. Moore verwondert zich over de rijke gelaagdheid en ruimtelijkheid van de kamers in het – naar Amerikaanse normen – krappe pand. Er is veel te beleven in het Soane-huis, een samenvoeging van drie statige, Londense rijhuizen, maar het geheel blijft overzichtelijk. Soane werkt op een ingenieuze wijze met licht. Dat valt vaak binnen via de plafonds. De ene keer is het zacht, de andere keer overvloedig. Met wat Moore een minimum aan middelen noemt, creëert de Engelsman een maximum aan effect⁸². Elke keer dat de hedendaagse bezoeker een hoek om gaat, is hij of zij verrast door wat er zich visueel aandient. Soane werkt met voorzetwanden die enkele centimeters van de dragende muren staan en zo een ruimte in de ruimte doen ontstaan. De ontbijtkamer krijgt vorm door een ‘aedicula’, waarlangs het licht gefilterd binnendringt.

Thomas Jefferson, de geestelijke vader en de derde president van de VS,

Monticello, het landhuis van Thomas Jefferson.

maakt gebruik van architectuur om de constitutie van het nieuwe land kracht bij te zetten. De Amerikaanse grondwet is grotendeels door hem ontworpen. Het mag niet verwonderen dat hij afstand neemt van alles wat met Engelse bouwkunst te maken heeft. De Amerikanen rukken zich tijdens de revolutie van 1776 immers los van de Engelse kroon. Moore spreekt over twee gebouwencomplexen van de hand van Jefferson: Monticello, zijn privé-

domein en de universiteit van Virginia. Het hoofdgebouw van Jeffersons eigen landgoed pronkt op het Amerikaanse muntstuk van vijf cent: de ‘nickel’. De staatsman en architect doet inspiratie op in het oude Europa, niet in Engeland maar wel in Frankrijk en in Italië waar hij in contact komt met de restanten van

de Romeinse beschaving en met de renaissancelandhuizen van Palladio. Monticello spreekt tot de verbeelding van Moore omdat Jefferson het voortdurend herbouwt. Het eerste schema vond de staatsman zelf te Italiaans waarop hij het Franser en Romeinser maakt. Moore ziet twee parallellen tussen de villa van de Romeinse keizer Hadrianus en die van Jefferson. Beide mannen bouwden en verbouwden aanhoudend en hielden slaven op hun landgoed.⁸³

De universiteit van Virginia is opvallend Romeins. Tien statige huizen waarin de professoren wonen en doceren staan in een grote 'U' geschikt rond een groene vlakte. Aan het einde van het grasveld ligt de grote bibliotheek, een gebouw dat met een grote koepel verwijst naar het Pantheon in Rome. Wat in Rome een huis voor alle goden is, is in Virginia een huis van de wijsheid. De studenten overnachten in kamers achter elegante colonnades die zich langs de twee lange armen van de 'U' uitstrekken. Zo is de afstand tussen de professoren en de studenten minimaal. Jefferson brengt de leerlingen en de leraars bij elkaar in een democratische context waarin de geest centraal staat. De bibliotheek en de woningen van de professoren zijn volgens Moore elitair, de studentenkoten zijn dan weer populistisch.⁸⁴ Die ambiguïteit maakt van Jefferson, aldus Moore, een groot architect en een groot staatsman.

Karl Friedrich Schinkel is de architect die het Pruisische Berlijn een

Neue Wache van Karl Friedrich Schinkel (Berlijn).

gezicht geeft. Hij baseert zich daarvoor op Griekse voorbeelden en slechts sporadisch op Romeinse, zoals de Franse bezetter dat doet. Schinkel heeft weinig gebouwd maar zijn architectuur laat toch een sterke indruk na. Volgens Moore is de Pruisische architect in staat om in een tekening, in twee dimensies, een gevoel van 'plaats' te scheppen waar

de meeste architecten, die werken in drie dimensies, jaloers op zijn.⁸⁵ Schinkels werk is niet louter classicistisch. Dan zou Moore het niet zo bejubelen. We vinden evenzeer romantische en humanistische elementen terug in Schinkels oeuvre. Voor Wilhelm von Humboldt, een Pruisische staatsman, taalwetenschapper en filosoof bouwt Schinkel een landhuis in Tegel bij Berlijn. Von Humboldt bestudeert Kant als student. Hij is een vroege aanhanger van de liberale vrijheidsidee en hij sticht de universiteit van Berlijn. Het huis dat Schinkel voor hem bouwt doet de rijke ideeënwereld van von Humboldt alle eer aan. Het gebouw lijkt Frans aan de voorkant en Engels aan de achterzijde, waar de tuin ligt. We kunnen von Humboldts slot vergelijken met het paleis Stoclet in Brussel (1910), een ontwerp van Josef Hoffmann. Dat heeft een stedelijke voorgevel en een uitgesproken landelijke achtergevel. Schinkel verwerkt nieuwe bouwmaterialen in zijn gebouwen, de balustrades zijn meestal van gietijzer. Volgens

Kenneth Framton is de Pruisische architect één van de eersten die iets nuttig doet met de steeds sneller evoluerende ingenieurskunsten in de moderne tijd.⁸⁶

Moore is gecharmeerd door 'Neue Wache', een kazernegebouw van Schinkel aan 'Unter den Linden', de belangrijkste laan van Berlijn. Een klassiek fronton leunt op vijf kolommen. Achter dat portaal ligt een abstract, rechthoekig volume. Het gebouw lijkt klassiek, maar het verwijst niet letterlijk naar Griekse of Romeinse ordes. Dat is net wat Moore wil bereiken in enkele van zijn publieke ruimtes. Moore bestudeert de voorgevel van 'Neue Wache' uitvoerig en verwerkt een transformatie ervan in de Piazza d'Italia in New Orleans.⁸⁷

Tegel Harbor

Buzz Yudell van het bureau Moore Ruble Yudell (MRY) schrijft in een tekst over zijn ervaringen met Charles Moore⁸⁸ dat Duitsland – toen nog West-Duitsland – meer budgetten vrijmaakt voor sociale woningbouw dan de VS. Vanaf 1980 werkt MRY aan een groot project met 170 units voor Tegel bij Berlijn. Het heeft het uiterlijk van een appartementsgebouw voor de hogere klasse. De individuele woningen zijn klein maar een groot terras maakt telkens veel goed. Vier gebouwen staan ingeplant rond een grasveld omgeven door vier poorten. Passanten merken er een gedenkplaat voor Charles Moore op. De poorten verlenen toegang tot weer andere omsloten buitenruimtes met mooie, wilde tuinen. Het vijfde en grootste bouwwerk maakt een slingerbeweging waarmee het de contouren van het aanpalende meertje volgt. MRY deed inspiratie op in Berlijn om een geschikt type – of beter gezegd een combinatie van types – te vinden. De kleurrijke gevels refereren aan Duitse rijhuizen en villa's. Dat past in de filosofie van Moore: ook minder rijke mensen hebben recht op een woning die schittert. Het resultaat is een gebouw dat de humor van Moores oudere projecten mist. De appartementen doen vooral conservatief aan. Dat neemt niet weg dat het er – tussen de verzorgde pleintjes en tuintjes en vlakbij een park en een meer – leuk wonen kan zijn. Het ontwerpen gebeurt in Californië. Voor één keer werkt MRY niet in de gemeenschap.

In 1980 won MRY in het kader van de Internationale Bauausstellung (IBA) een wedstrijd voor het masterplan van Tegel Harbor. Naast het sociale woningbouwproject ontwerpen Moore, Ruble en Yudell een stadsvilla en een cultuurcentrum. De gemeenschap staat centraal. Verder zetten de architecten de krijtlijnen uit voor vijf andere 'urban villa's' en voor nog meer sociale woningen. Die opdrachten gingen naar andere architecten. Alle gebouwen bevinden zich aan de oevers van het grote meer waarin een groen eiland ligt. Een brugje verbindt het parkje met het vasteland. Het cultuurcentrum is om budgettaire redenen beperkt gebleven tot een grote bibliotheek. Die is genoemd naar Wilhelm von Humboldt, de staatsman die in de negentiende eeuw wat verderop leefde in zijn door Karl Friedrich Schinkel ontworpen slot. De bibliotheek moest het brandpunt worden van een levendig, multifunctioneel geheel. Helaas is dat vandaag niet het geval.

De bezoeker die de bibliotheek wil bereiken moet zich een weg banen door een verwilderd stuk braakland. Enkel aan de waterkant is er sprake van

140

Sociale woningen van Moore Ruble Yudell in Tegel bij Berlijn. Het geheel heeft de allure van luxeappartementen.

Opeenvolging van buitenruimtes in het woonproject van Tegel.

Tegel Villa van Moore Ruble Yudell.

De aanleg rond de Humboldt-bibliotheek is nooit afgewerkt.

Het interieur is een unieke mix van Moores Amerikaanse principes en industriële elementen met verwijzingen naar Schinkel.

verharding in de vorm van eenvoudige terrassen die afdalen tot aan het meertje. Voor de statige inkom van de bibliotheek – twee alleenstaande klassieke portalen met daarachter een glaspartij – liggen alleen maar enkele verdwaalde betontegels. Door de voegen groeit gras en mos. Moore zou zich omdraaien in zijn graf als hij dit zou zien. Het bibliotheekgebouw zelf, opgeleverd in 1988 is in zeer goede staat. De blikvanger is het industriële zinken dak: twee halve tongewelven, ongelijk in grootte, laten toe dat er via de nok noorderlicht binnenvalt in de leeszaal. De gevels zijn klassiek van aard, ontegensprekelijk geïnspireerd door Schinkel. Subtiële kleuren geven het gebouw een speels karakter. De Humboldt bibliotheek is een stukje Californië in Centraal-Europa, maar de gevels en het dak verwijzen ontegensprekelijk naar Schinkel.

Vertrekkende aan een cirkelvormige desk meandert een dubbelhoge boekenkast over bijna de hele lengte van het gebouw. In de tegenoverliggende wand bevinden zich enkele alkoven waarin je in alle rust een boek kan lezen. Als je op één van de overlopen staat, een verdieping hoger, biedt een mooi zicht op de inwendige ritmering van het gebouw zich aan. De architecten spelen niet met ‘aedicula’s’, maar binnenin de bibliotheek vormen horizontale latten een ‘vals’ tongewelf. Boven en door die constructie valt het noorderlicht binnen. Een klein salonnetje rond een openhaard – waarin nooit hout zal branden – geeft de lange zaal een Amerikaanse toets. Zoals we dat van Moore gewend zijn, ontbreekt ook in de Humboldt bibliotheek het ornament niet. Speelse bogen in staal benadrukken de alkoven. Dezelfde vorm vinden we terug op de verdieping, de portaaltjes kaderen zichten over de leeszaal in. Kleine gaatjes in het staal dempen het geluid zodat er een aangename akoestiek heerst in de zaal.

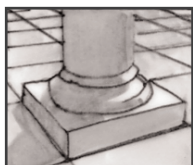
Eén van de zes stadvilla’s in Tegel Harbor is van de hand van MRY. Het is het eerste gebouw dat de bezoeker die uit het centrum van Berlijn komt, ontmoet. Voor MRY geldt dit gebouw, opgeleverd in 1989, als de ‘preamble’⁸⁹ van het stedenbouwkundige geheel. Het verwijst niet rechtstreeks naar klassieke voorbeelden maar simpelweg naar de sociale appartementen van MRY die wat verderop liggen. Ook de stadsvilla heeft een patio. In het gebouw zijn kantoren van advocaten en dokters onderbracht. Om die te bereiken moet je door een portaal wandelen en dan door de patio. Doordat het volume van de ‘urban villa’ vele malen kleiner is dan dat van het sociale woningbouwproject, is de vormtaal ervan wat overgearticuleerd.⁹⁰

3.9. Charles Moore: werken en handelen

Tijd speelt een belangrijke rol in het werk van Charles Moore. Dat zien we ook in zijn teksten over water in architectuur. In het essay ‘Plaster in Architecture’⁹¹ (1960) heeft Moore het over ons gebrek aan voeling met ‘tijd’. Als we, aldus Moore, het beroep van architect louter zakelijk benaderen, dan hebben we het over ruimte, tijd en geld. Planningen en budgetten bepalen meer en meer het beroepsleven van architecten. Op die manier krijgen we vaker te maken met eenvoudige, abstracte architectuur. Moore wil daar iets aan doen. Hij wil de architectuur verrijken. Dat kan volgens hem als we het begrip ‘tijd’ grondiger

gaan overdenken.

Tijd, tijdgeest en tijdloosheid

Even duikt Moore onder in de 'vita activa'. Of hij Arendt ooit heeft gelezen is niet duidelijk. Hij ziet in de moderne tijd de vrijheid van de ambachtsman afnemen en parallel daaraan de kwaliteit van het plaasterwerk in de architectuur. De ambachtsman was vroeger bedenker en uitvoerder, hij was, zoals Arendt het zegt, een homo faber. Later – Kenneth Frampton duidt Brunelleschi aan als sleutelfiguur⁹² – neemt de architect alle creatieve taken van hem over. De moderne vakman is iemand die louter opdrachten aanneemt. De hedendaagse stukadoor ziet prefabelementen opduiken – Moore heeft het over plaaster als ornament – die zijn werk quasi nutteloos maken. We kunnen de waarde van 'tijd' volgens Moore niet meer appreciëren. Die evolutie beperkt zich – binnen de architectuur – niet tot het domein van de vakman. Moore stelt anno 1960 vast dat architecten er niet in slagen om de eigen tijd en zijn specifieke karakter te vatten. Hegel noemt dat 'Zeitgeist'. De architect richt zijn pijlen naar het modernisme, dat radicaal brak met het verleden. In Moores inclusieve architectuur gaat het verleden hand in hand met het heden. Charles Jencks van zijn kant noemt het postmodernisme, net omdat het zo vaak verwijst naar het verleden, een beweging die van de tijdgeest niets wil weten.⁹³ Naast omgaan met 'tijd' en met de 'tijdgeest' moeten architecten volgens Moore ook rekening houden met de 'tijdloosheid' van gebouwen en pleinen, zodat volgende generaties er nog van kunnen genieten. De mensen mogen, aldus Moore, een gebouw niet vergeten. Het bouwwerk mag niet vergaan of vuil worden door regen en stof. Als mensen het gebouw, het monument of het plein in hun hart sluiten dan zullen ze het onderhouden, want 'You Have to Pay for the Public Life'. Daarom is het aan de architecten om genoeg tijd en energie te wijden aan het ontwerp.

Voor Hannah Arendt kunnen we pas over architectuur als 'werken' spreken als duurzaamheid vooropgesteld is. Zoals we zullen zien, gaat dat voor de bouwwerken van Moore niet altijd op. Hij wil het wel, maar lage budgetten en een afkeer van de Internationale Stijl doen hem naar goedkope materialen grijpen. De liefde van een gemeenschap kan echter veel goedmaken.

George Baird begrijpt dat Charles Moore en ook Robert Stern zich met historicisme inlaten.⁹⁴ Het is voor de criticus duidelijk dat de twee Amerikaanse architecten reageren op het algemene verlies aan vertrouwen – na de Tweede Wereldoorlog – in de vooruitgang en de technologie. Moore en Stern grijpen in de jaren vijftig en zestig terug naar het vakmanschap. Moore maakt in die periode heel wat houten gebouwen, zoals de 'Sea Ranch', met oog voor detail en met respect voor de gebruikte materialen. Baird vindt het historicisme een dappere poging om het 'werken' opnieuw aandacht te geven in de architectuur, maar ook niet meer dan dat.⁹⁵ Volgens de criticus heeft de machine ons het 'werken' niet afgeleerd, maar degenen die 'werken' laten zich te veel in met 'revival', met imitatie en met kitsch.

Piazza d'Italia

In de periode dat Moore lesgeeft aan de universiteit van Californië in Los Angeles komt de Piazza d'Italia (1979) tot stand. De opdrachtgever is de Italiaanse gemeenschap van New Orleans. Het bureau Moore Grover Harper uit Connecticut doet mee aan een wedstrijd en eindigt tweede, na Perez Associates uit New Orleans. De twee bureaus besluiten om samen verder te ontwerpen. Moore neemt het ontwerp mee naar Los Angeles en werkt er samen met studenten aan in de Urban Innovations Group (UIG). Het is pas in deze fase dat de piazza de definitieve vorm krijgt.

Het cirkelvormige plein bestaat uit tegels in zwart en wit die verwijzen naar een aanpalend modern gebouw. Die vloerbedekking dringt door tot in de omliggende straten. In het midden van de cirkel merken we de contouren van Sicilië op – de Italiaanse gemeenschap in New Orleans bestaat hoofdzakelijk uit

Piazza d'Italia, New Orleans.

Sicilianen. Tussen 'Sicilië' en de rand van de cirkel is de laars van Italië uitgebeeld in een grote fontein. Er ontspringt water. Dat moet de Arno, de Po en de Tiber voorstellen. De Trevi fontein in Rome is één van de grote voorbeelden, omwille van de rijke enscenering, net zoals Schinkels 'Neue Wache'. Aan de 'Alpen' begint een constructie met klassieke ordes, inclusief de Toscaanse en een composietorde. Moore vult de klassieke kapitelen aan met ironische grapjes in neon, staal en water. Er zijn zelfs kolommen die uit niets anders dan water bestaan. Alles is geschilderd in zachte rood- en okertinten. Voor één keer is er budget te veel. De pret van de architecten kan niet op en ze verzinnen nog een 'campanile'. Alle bouwwerken staan opgesteld op concentrische cirkels. De kers op de taart zijn twee waterspuwers in de vorm van Moores hoofd: een practical joke van de UIG-medewerkers.

De Piazza d'Italia is het meest eclectische bouwwerk uit de carrière van de architect. We zien klassieke ordes, valse renaissanceperspectieven, barokke symmetrieën en moderne materialen. De vroege Moore gebruikte enkel goedkope materialen⁹⁶; voor de Moore van de Piazza d'Italia kan het niet decadent genoeg zijn. Maar de fontein is niet alleen teatraal, ze is bedoeld om in te spelen. Het plein van UIG is helemaal niet zo contextueel als het overige werk van Moore. De architecten verwijzen naar het thuisland van de Siciliaanse gemeenschap maar de piazza wendt zich af van New Orleans. De cirkelvorm is zo bedacht dat de naburige, erg onregelmatige gebouwen afgeschermd zijn. Tegelijkertijd wekken de klassieke, vrijstaande colonnades de nieuwsgierigheid op van voorbijgangers in de aanliggende straten.

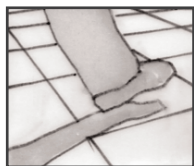
De Piazza d'Italia is vanaf de oplevering een icoon van het postmodernisme. Charles Jencks schrijft zijn boek 'The Language of Post-Modern Architecture' in de tijd dat Moore werkt aan het ontwerp. De criticus bejubelt het bouwwerk omdat het tegelijkertijd de Sicilianen, de liefhebbers van moder-

ne architectuur – omwille van de verwijzing naar het tegenovergelegen gebouw – en de liefhebbers van pure architecturale proporties aanspreekt⁹⁷. Kenneth Frampton daarentegen noemt de piazza een voorbeeld van Moores “cynische”⁹⁸ opvattingen over architectuur. In een tekst in een herwerkte versie van ‘Meaning in Architecture’ van Jencks en Baird spreekt Moore inderdaad in een bijzonder nonchalante stijl over het teveel aan budget en over de betekenisloze fantasietjes die hij bedacht. Het plein is over de hele wereld gekend.⁹⁹ De meningen erover lopen sterk uit elkaar.

De Piazza d’Italia blijkt alles behalve duurzaam. Aanvankelijk geeft de gemeenschap er niet om. Enkele jaren na de oplevering, in 1983, stelt Moore vast dat New Orleans de piazza niet onderhoudt.¹⁰⁰ Op de bankjes overnachten landlopers; zij houden het plein proper. De gebouwde elementen doorstaan de tand des tijd niet. Moore wil een monument maken waarin hij tegelijkertijd de klassieke ordes gebruikt en bekritiseert, maar van de duurzaamheid van de klassieken is er in New Orleans geen sprake. De intentie om iets blijvend te bouwen is wel aanwezig, dus we kunnen over ‘werken’ spreken. Welk ‘handelen’ wil Moore dan vereeuwigen? Hij geeft de Italiaanse gemeenschap een plek om te feesten, om te vieren dat ze ooit naar Amerika zijn gekomen. De piazza is zeker geen politiek forum. Wel bevestigt het de aanwezigheid van de Sicilianen in de Nieuwe Wereld.

In de jaren negentig kregen de fontein en de arcades een flinke opknappbeurt. Sindsdien ziet alles er weer fris uit, maar toch schreeuwt het – omwille van het kitscherige materiaalgebruik – uit: “Ik ben van 1979!”. Het geheel heeft de orkaan Katrina goed overleefd, het ligt nochtans in een laag gelegen deel van de stad.¹⁰¹

Hood Museum

Eén van de laatste interessante projecten van Moore is het ‘Hood Museum’ in Hanover in de noordelijke staat New Hampshire. Het ontwerpen begon in 1981 en het gebouw was klaar in 1985. Samen met zijn collega’s van het bureau Centerbrook – Moore heeft ondertussen het bureau Moore Ruble Yudell al opgestart – werkt Moore een afgezwakte versie uit van het participatieproces. Ze organiseren “*architecturale schoonheidswedstrijden*”¹⁰². Moore zegt dat hij en Centerbrook goed zijn in ontwerpen maken tegen de klok. Initieel weten ze echter niet waar ze het ‘Hood Museum’ zullen plaatsen. Ze overwegen een zestal mogelijkheden. Voor elke mogelijke plaats maken de architecten een schema, tekeningen en een maquette. Dat alles stellen ze voor aan een ‘jury’ van internen. Moore en Centerbrook zijn tijdens het hele ontwerpproces bereikbaar voor commentaar. Ze huren – zoals zo vaak – een winkelruimte aan de site. Regelmatig komt de commissie van zo’n dertig mensen samen om gezamenlijk te oordelen over het werk van de architecten. Uiteindelijk blijft er één plek over.

De architecten spelen steeds in op twee gebouwen die de directe context bepalen: een vreemd neogotisch bibliotheekgebouw en een theater dat erg lijkt op het Lincoln Center in New York. De architect van de schouwburg is

dezelfde als die van het befaamde operagebouw in New York: Wallace K. Harrison. Voor één keer krijgt een modern gebouw dat niet van Le Corbusier, Aalto of Neutra is alle lof van Moore. Moore is wat zachter aan het einde van zijn carrière. Anderzijds wil hij de inwoners van Hanover niet voor het hoofd stoten. Het 'winnende' project verbindt het theatergebouw met de bibliotheek. Het 'Hood Museum' wil volgens Moore een goede buur zijn van de twee gebouwen. De architecten zoeken naar inspiratie in verschillende neostijlen uit de

'The Hood'

omgeving. Zoals dat ook geldt voor St. Matthews van MRY, is het 'Hood Museum' het resultaat van compromissen. Binnenin het gebouw laten Moore en zijn collega's van Centerbrook zich inspireren door zestiende-eeuwse Britse huizen. Waarom ze dat doen is onduidelijk. Moore wil misschien inspelen op het feit dat New Hampshire en de overige noordoostelijke staten wat meer Engelsgezind zijn dan de andere. Het Hood Museum is een allegaartje, een aaneenrijging van duidelijke en minder duidelijke concepten. Critici noemen het, volgens Moore, een voorbeeld van "non-

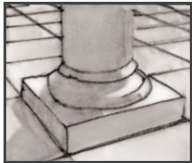
style" of "free style".¹⁰³ De architect maakt zich daar niet druk om, vastbesloten dat hij de mensen van Hanover een prachtig museum heeft geschonken. Net als in de begeleidende teksten van de Piazza d'Italia is Moores toon in het essay 'Planning the Hood Museum of Art' nonchalant en zelfs verwaand.

Als we het ontwerpproces van het 'Hood Museum' bekijken, dan lijkt het of de slappe vorm van participatie het gebrek aan spreekdurf van de architecten moet camoufleren. Ze doen zo goed als geen uitspraak over de keuze van de plek. Dat laten ze over aan een comité. Toch is de ligging één van de sterke kanten van het ontwerp. Als een kameleon past het gebouw zich aan de omgeving aan. Stilistisch gezien houdt 'the Hood' het midden tussen de aanpalende bibliotheek en het theater van Harrison. Voor de ingang van het museum ligt een mooie buitenruimte, begrensd door de schouwburg en het neogotische bibliotheekgebouw. Het pleit niet voor Moore en Centerbrook dat ze niet zelf resoluut voor die plek hebben gekozen. Blijkbaar is de publieke ruimte niet altijd een prioriteit. De buitenkamer voor het 'Hood Museum' fungeert echter enkel als doorgangszone en niet als een verblijfsruimte. Het is een pad, geflankeerd door grasveldjes en aan vier zijden begrensd door gebouwen.

3.10. De campus: Moore, Ruble en Yudell

Vanaf het moment dat Charles Moore in de tweede helft van de jaren zeventig samen met John Ruble en Buzz Yudell het bureau MRY opricht, evolueert de betekenis die hij hecht aan de publieke ruimte. De agora is vanaf dan meer dan een plek waarin de gebruikers enkel een visie op de wereld delen. De campus is een bijzondere publieke ruimte die studenten voorbereidt op het echte publieke leven. Moore, Ruble en Yudell zorgen voor een solide, apolitieke basis geënt op een oer-Amerikaanse traditie. Moores liefde voor het narratieve verrijkt de gebouwen.

Een solide basis

Wendy Kohn, een architecte van het bureau MRY, schrijft in de inleiding van het boek 'Campus & Community'¹⁰⁴ dat zij en haar collega's de menselijke interactie willen onderbrengen in een solide buitenruimte die vitaal en duurzaam is. Ze ziet dat het worldwide web de snelst groeiende gemeenschap is. Daartegenover wil MRY een tastbare plek plaatsen. Nog steeds zien zij de publieke ruimte als een verbeelding van de maatschappij. De agora is in de ogen van MRY niet noodzakelijk een plaats – naar oud-Grieks model – om in te handelen of een ruimte die de verschillen tussen mensen opvangt, zoals Rudi Visker het publieke domein omschrijft.¹⁰⁵ Dat neemt niet weg dat de visie van Moore sterker dan voorheen aansluit bij die van Arendt en Visker. Stilaan sluipt het *verschil* binnen in de architectuur van Moore, althans op papier. De gemeenschap, die MRY nog altijd ziet als een groep mensen zonder wezenlijke verschillen, blijft echter primeren. Architectuurcriticus Joseph Giovannini merkt op dat de publieke ruimtes van MRY een dubbel karakter hebben¹⁰⁶. Het zijn plaatsen van actie – in de zin van mensen die elkaar ontmoeten – en rust. Van politiek is geen sprake. Ook Moore, Ruble en Yudell zelf spreken over verschillen. Ze willen publieke gebouwen en pleinen ontwerpen voor zowel het individu als de gemeenschap. De architecten zijn op zoek naar een uitdrukking die een ideaal evenwicht inhoudt. Moore verradt zijn vroegere ideeën niet. Hij vult ze aan. Maar dat zorgt voor een teveel aan invloeden. Moore, Ruble en Yudell slagen er slechts moeizaam in om de beloftes die ze doen in essays en artikels in te lossen.

Moore's ontwerp van 1966 voor Kresge College is in het begin van de jaren negentig geen succes meer. De straat ligt er verlaten bij. Veel heeft te maken met de geringe duurzaamheid van de materialen waarmee het complex is gebouwd. Maar de speelse, losse sfeer van Kresge blijft tot vandaag een bron van inspiratie voor MRY. Nog steeds werken de architecten met duidelijke 'landmarks', monumenten die het geheel van een stedenbouwkundige ontwikkeling herkenbaar maken voor een groot publiek. MRY maakt voor een universiteitscampus nooit één enkel gebouw. Ze ontwerpen plastische vormen die buitenruimtes definiëren. Ze tekenen nooit één enkel gebouw, maar telkens een complex. Tussen die gebouwen komt een publieke ruimte. Van belang is een menselijke schaal voor studenten en personeel. Moore, Ruble en Yudell hebben – in de traditie van Moore – een hekel aan modernistische sculpturen die drijven in het niets. Als er geen context aanwezig is, dan creëert MRY die zelf; als er wel één is, dan gaan ze met de grootste precisie verder op wat de omgeving biedt.

Een oer-Amerikaanse traditie

Naar het 'college' of naar de universiteit gaan is een ritueel in de VS, dat gepaard gaat met een zekere trots. De ouders van studenten plakken stickers van de school waar zoon- of dochterlief lessen volgt op hun auto. Het 'college' onderscheidt mensen van andere mensen, het is een statussymbool. De studies openen de wereld van de jongeren. Ze leren er zelfstandig leven en

daarvoor zijn sociale vaardigheden nodig.

Witold Rybczynski is professor stedenbouw aan de universiteit van Pennsylvania. Hij schrijft regelmatig voor 'The New York Times'. In het boek 'Campus & Community' vertelt hij dat de 'colleges' in de VS wereldser zijn dan vroeger. Stilaan nemen de Amerikanen afstand van de verlichtingsidee in verband met onderwijs. Vandaag ligt er immers een grotere nadruk op praktische vakken dan vroeger. Dat creëert volgens Rybczynski nieuwe uitdagingen voor architecten van campussen. Neogotische architectuur bijvoorbeeld – nochtans een interessante stijl volgens MRY – is, aldus de professor, niet geschikt om de diversiteit van het onderwijs te materialiseren. De participatieve aanpak van MRY kan dat volgens hem wel. Zij zien architectuur als een 'sociale kunst' en als een collectieve activiteit.¹⁰⁷

148 Architect en auteur Stefanos Polyzoides¹⁰⁸, een Amerikaan, stelt vast dat zijn landgenoten het begrip 'campus' claimen. Nochtans is het woord 'campus' gelinkt aan Europese piazza's en hoven. Het betekent ook niet meer dan 'open veld'. We denken bijvoorbeeld aan 'Campo Santo', een begraafplaats in Gent, of aan de 'Campo Dei Miracoli' in Pisa. De universiteit van Virginia van Jefferson geldt volgens Polyzoides als het paradigma van alle campussen in de VS. Het is een utopische stad waarin architectuur een stichtende rol krijgt. De gebouwen verdedigen de verworven democratische vrijheden. In de negentiende eeuw staat de 'campus' voor het centrale, publieke grasveld of plein. Nu is het de verzameling van alle open gebieden en gebouwen. De campus groeit incrementeel. Eén ingreep kan dat geheel een ander karakter geven. Het klimaat en de veranderende cultuur hebben hun weerslag op de types van de gebouwen en de open ruimtes. De 'lawn' of de 'green', de grootste ervaarbare buitenruimte van de campus, bepaalt de schaal van het geheel. De 'lawn' verleent identiteit aan het publieke en – belangrijk voor MRY – bepaalt een centrum.

Vanaf het midden van de twintigste eeuw dringt de auto ook de campus binnen. Groene velden veranderen in onoverzichtelijke parkings. Na de auto volgt de sprawl. De campus groeit aan de buitenranden, zonder planning. Die tweeledige schaalvergroting isoleert studenten van het centrum van de campus. De school verliest haar identiteit. Daarenboven is de voetganger bedreigd. De Amerikanen gebruiken de wagen om van het ene naar het andere universiteitsgebouw te gaan. Sommige campussen kunnen een grondige opwaardering gebruiken. Er is nood aan masterplans, aldus Polyzoides. De campus mag geen plek zijn waar de auto vrij spel heeft. Eénmaal parkeren per dag moet volstaan. De herstelling van het weefsel moet gebeuren door architecten die de campus begrijpen, door architecten die durven oordelen over de gebouwen die er staan. Maar om te kunnen oordelen moeten architecten zich – zoals Kant en Arendt zeggen – verplaatsen in het denken van de ander. De ander slaat hier terug op voorgaande architecten, die een gebouw bedachten in hun unieke tijdperk. Daarnaast mogen hedendaagse architecten de studenten en de noden van deze tijd niet vergeten.

Verhalende plekken

Enkele jaren na zijn dood¹⁰⁹ blijven Charles Moores pupillen, Buzz Yudell en John Ruble, nog steeds trouw aan de ideeënwereld van hun leermeester. In het boek 'Campus & Community' geven Yudell en Ruble concrete ontwerprichtlijken voor nieuwe campussen en voor inbreidingen.

De twee architecten stellen het belang van de gemeenschap voorop. Zowel de campusgebouwen als het individu zijn voor hen ondergeschikt aan de identiteit van de gemeenschap. Ze maken verblijfplaatsen die steeds gelinkt zijn aan de context. Maar met 'context' bedoelen ze het bestaande weefsel en niet de studenten en professoren¹¹⁰.

Met de elementen die Moore reeds uitgebreid besprak in zijn vele essays, gaan Yudell en Ruble aan de slag.¹¹¹ Verschillende schalen en overlappingen daarvan moeten voor interactie zorgen. De gemeenschap identificeert zich aan de hand van details en ornamenten en het individu kan participeren op een grotere, sociale schaal. Er is aandacht voor diversiteit en voor identiteit, en dat op verschillende niveaus. Sequenties van buitenruimtes brengen een hiërarchie met zich mee. Een op het klimaat afgestelde publieke ruimte is voor MRY even belangrijk als goede interieurs. De publieke ruimte en het inwendige van gebouwen lopen in elkaar over. Een met daglicht overgoten atrium is de blikvanger van het wetenschapscenter van de universiteit van Oregon (1990). Straatlantaarns staan er binnen, rond een imposante trapconstructie. In de gladde betonnen kern van de trap is een kraampje ondergebracht waar je snacks kan kopen. Stoelen staan verspreid over de grote ruimte. Binnenstraten op verschillende niveaus verbinden het atrium met andere lokalen.

Yudell en Ruble verbinden het oude met het nieuwe en trachten met die elementen een duurzaam geheel op te bouwen. Net zoals voor Moore doet de oorspronkelijke betekenis van 'het oude' niet ter zake. Architectuur die ooit volledige gemeenschappen onderdrukte, zoals de barok van Versailles, is voor hen waardevoller dan modernisme. Yudell en Ruble benaderen het modernisme slechts als een 'stijl' als alle andere. Net zoals in de barok ligt 'orde' aan de basis van de architectuur van MRY. De gevels van de gebouwen zijn meestal minder complex dan de inwendige organisatie ervan en dat werkt de duurzame 'orde' die Yudell en Ruble willen bereiken in de hand. Het is de bedoeling dat de gevels uitnodigen om het inwendige van de gebouwen te ontdekken. In navolging van Moore zeggen Yudell en Ruble dat het lichaam het best tot zijn recht komt in vernaculaire architectuur. De complexe ruimtelijke hoogstandjes van Moore, die Frank Gehry sterk hebben beïnvloed, zijn echter verleden tijd. MRY wil de omgeving begrijpelijk maken. Daarin speelt de morfologie van de site nog altijd een belangrijke rol. Vegetatie, het klimaat en het licht van de plek bepalen het karakter van gebouwen en publieke pleinen en tuinen.

John Ruble ziet in dat de campus voor studenten een tijdelijke verblijfplaats is. Docenten blijven doorgaans langer verbonden aan de plek. Maar de doortocht van de jongeren is bepalend voor hun leven en dat van vele anderen. Studenten bouwen de maatschappij van morgen. Uitgaande van bestaande campusgebouwen – want waarom iets veranderen als het nog werkt? – wil Ruble het weefsel, dat veelal te lijden heeft gehad onder sprawl, herstellen met chi-

urgische precisie. Zo wil hij het geheel afstemmen op zowel tijdelijk als permanent gebruik. Hoe hij dat precies gaat doen? Ruble blijft ons een antwoord schuldig.

Joseph Giovannini probeert in een editie van 'a+u'¹¹² uit 1992 wat krampachtig om MRY in te passen in het hedendaagse architectuurdiscours. Hij stelt dat er in de gebouwen van MRY geen afstand is tussen het zelf en de ander. Dat is net wat de architecten, die steeds de nadruk leggen op het inclusieve karakter van hun ontwerpen, willen bereiken. Giovannini zegt dat de toeschouwer helemaal opgaat in de omgeving en zichzelf niet meer los kan denken van wat hij ziet. Er is geen onderscheid meer tussen de 'viewer' en het 'viewed'¹¹³. Daardoor schort de bezoeker zijn oordeel op. Hij ontleedt niet dadelijk wat zich aan hem voordoet. Volgens Giovannini verschilt de typische mix van elementen die Moore, Ruble en Yudell verwerken duchtig van de ontwerp-methode die bijvoorbeeld Bernard Tschumi hanteert. Die laatste laat in 'La Villette' in Parijs verschillende lagen met elkaar botsen en lokt op die manier een belevens uit. Hij laat de toeschouwer meespelen in een spel met verrassingen en confrontaties. In de architectuur van MRY versmelt alles tot één geheel, ook al spreken ze over 'onbevleete *botsingen*'. Witold Rybczynski die in 'Campus & Community' spreekt in naam van MRY doet het deconstructivisme, waarmee we Tschumi kunnen typeren, af als een niet-humane en niet-geëngageerde aanpak. Moore, Ruble en Yudell zijn populistten – dat geven ze graag toe – en ze omringen zich met populistten.

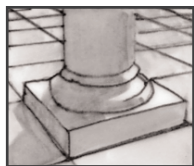
MRY kritisch bekeken

De iconoclastische aanpak van Moore heeft in de loop der jaren de betekenis van de geïnterpreteerde elementen uitgehold. Moore, Ruble en Yudell maken geen onderscheid tussen de stijlen uit het verleden. Die historische genres plaatsen ze tegenover het modernisme, dat voor hen stevast een negatieve bijklank heeft. Wat voor Moore begon als een onderbouwde kritiek, is uitmond in een architectuur die vaak niet meer dan holle dozen voortbrengt. De Internationale Stijl strandde in betekenisloosheid vanaf het moment dat Skidmore, Owings en Merrill¹¹⁴ Mies imiteerden zonder zijn nauwgezette detaillering over te nemen. De architectuur van de late Moore, een architect die steeds reageerde op dat inhoudsloze aspect van de Internationale Stijl, is hetzelfde lot beschoren. George Baird, die de Piazza d'Italia in zijn boek 'Space of Appearance' aanhaalt als de voorloper van de huidige immorele kapitalistische 'shopping mall-stijl' krijgt gelijk. Moores eigen bureau is vandaag een uitgesproken commerciële firma. De architectuur spreekt een groot publiek aan – en dat is zeker een verdienste – maar het ruikt naar 'New Urbanism'.¹¹⁵ MRY doet niet veel meer dan wat gekende stijlen uit het verleden bij elkaar brengen en daarin gaan ze nogal opportunistisch te werk. De teksten van Ruble en Yudell in 'Campus & Community' en 'a+u' zijn zonder meer populistisch. Van de gezonde ironie van de jonge Moore is geen spoor meer te bekennen.

Het 'verschil' krijgt een plaats in de teksten van en over MRY. Maar het bureau slaagt er niet in om de relatie tussen het individu en de gemeenschap grondig te overdenken. Als Europeanen moeten we ons proberen te verplaat-

sen in een Amerikaans denken om de ideeën van MRY te vatten. Maar zelfs als we dat doen vinden we gaten in hun redenering. Joseph Giovannini zegt in lovende tekst over MRY dat de enkeling volledig oplost in het geheel. Op papier krijgt het individu een rol, maar in de praktijk verdrinkt het in een conservatieve omgeving die niet uitnodigt om te handelen. De architectuur van Moore, Ruble en Yudell getuigt van aandacht voor de publieke ruimte, zoveel is zeker, maar ze biedt niets nieuws. Ze daagt de toeschouwer niet uit.

3.11. De invloed van Charles Moore op andere architecten

Charles Moores carrière kunnen we grofweg voorstellen als een opeenvolging van drie periodes. Tot de eerste periode horen gebouwen als de 'Sea Ranch', 'Kresge College' en 'Santa Barbara Faculty Club', drie projecten van de firma MLTW. Moore maakt tot het begin van de jaren zeventig bouwwerken die in opstand relatief eenvoudig zijn en vaak opgetrokken in plaatselijke materialen. Binnenin ervaart de bezoeker de ene verrassing na de andere, denk maar aan de 'aedicula'. In dit deel van zijn carrière is Moores kritiek op het modernisme soms bitsig, maar hij fundeert zijn mening.

Het tweede tijdvak behelst onder andere de 'Piazza d'Italia', het 'Hood Museum' en 'St. Matthews Church', projecten uit het einde van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig. Moores concepten zijn minder gegrond dan tevoren. Hij mengt invloeden dat het een lieve lust is. Vaak organiseren Moore en zijn collega's participatiewerkshops. Dat resulteert in directe, verhalende, soms theatrale projecten. Weinig diepgaande teksten begeleiden de gebouwen. De scherpe kritiek heeft plaatsgemaakt voor eigengereidheid. Het is de periode waarin Charles Jencks de term 'postmodernisme' loslaat op de wereld om de architectuur van Moore en anderen te karakteriseren. De ironie die Jencks bejubelt als deel van het postmodernisme, neemt in het werk van Moore verregaande proporties aan, zeker in de Piazza d'Italia.

De derde periode hebben we net besproken in het hoofdstuk over Moore, Ruble en Yudell. Moores originele, frisse eigenwijsheid is geërodeerd tot betekenisloosheid. Moore werkt tijdens zijn laatste levensjaren bij MRY en bij Moore/Andersson. Het oeuvre van die laatste firma sluit aan bij de 'Piazza d'Italia' en bij drukke ensceneringen zoals we die kennen van Disneyland en andere feeëriekere pretparken.

Los van dit alles moeten we erkennen dat Moore zich steeds ten volle heeft ingezet om de publieke ruimte op de kaart te zetten. Dat engagement typeert de volledige carrière van de architect. Moores kritiek op het modernisme ontstaat lang voordat er binnen de architectuur sprake is van postmodernisme. Zijn eigenzinnige aanpak kent nog altijd aanhang in de VS. Centerbrook en MRY werken verder. Moore heeft de architectuur voor een stukje bevrijd. Hij had lak aan vastgeroeste regels en conventies. Voor Moore is architectuur een feest.

Frank Gehry

Charles Jencks en Robert Stern zijn critici met uiteenlopende opvattingen, maar minstens één ding hebben ze gemeen: ze linken de architectuur van Frank Gehry aan die van Charles Moore. Moore en Gehry opereren beide voornamelijk vanuit Californië en Gehry vervoegt Moore even in de Urban Innovations Group (UIG). Volgens Jencks maken beide architecten 'post-modern spaces'.¹¹⁶ Stern legt Gehrys Loyola Marymount University naast Kresge College van Moore.¹¹⁷ Kenneth Frampton zet in zijn boek 'Moderne Architectuur: Een Kritische Geschiedenis' Moores eclectisme dan weer lijnrecht tegenover de subversieve "anti-architectuur"¹¹⁸ van Gehrys woning in Santa Monica, Californië.

De Canadees-Amerikaanse architect laat zich voornamelijk inspireren door Moores werk uit de jaren zestig en zeventig. De vormentaal van 'Sea Ranch', 'Santa Barbara Faculty Club' en 'Kresge College' speelt daarin een belangrijke rol. In die projecten abstraheert Moore architecturale vormen, ontleend aan het verleden of aan plaatselijke vernaculaire architectuur.

ONTWERPEN VAN MOORE

'Sea Ranch' (1965) is een complex van tien woningen – de meeste zijn buitenverblijven – die ogenschijnlijk ondergebracht zijn in eenvoudige units. In opstand herinnert het domein aan Alvar Aaltos gemeentehuis van Säynätsalo. Balkvormen met lessenaardaken volgen het geaccidenteerde landschap van de Californische kust. De units zijn opgetrokken uit een plaatselijke houtsoort.

'Sea Ranch' aan de Noord-Californische kust.

Omwille van de verwerking van dat materiaal – die snel optrad – lijkt 'Sea Ranch' wel een verzameling rotsblokken. Aan de volumes bevestigen Moore en zijn collega's van MLTW 'saddlebags', zadeltasjes. Dat zijn kleinere blokjes die uit de hoofdvolumes springen.

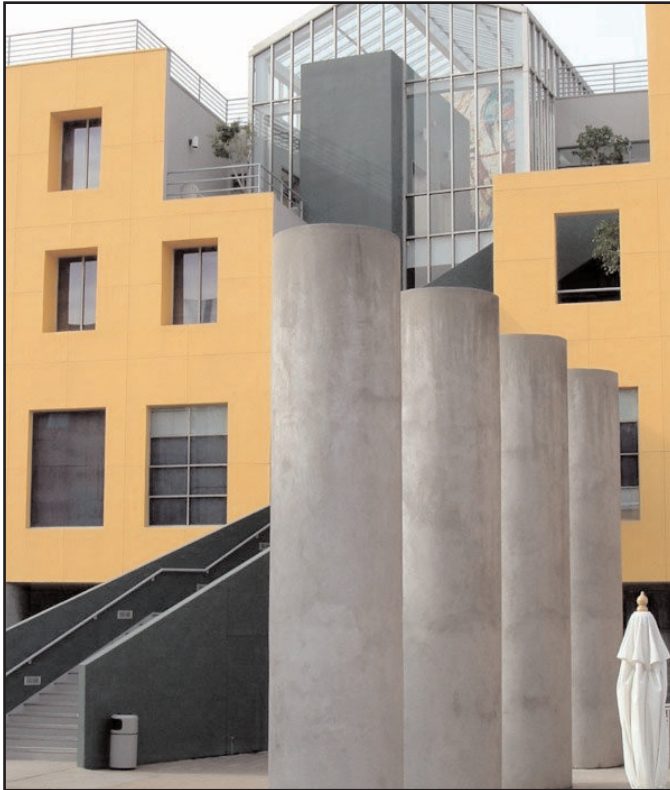
De gebouwen bakenen enkele buitenruimtes af. Voor Moores doen heeft het geheel een erg rustig en bestendig karakter. Binnenin de kleine woningen echter spat de ruimte open. De architecten werken met open ruimtes waarin ze 'aedicula's plaatsen'. Iedere unit is voor de specifieke klant op maat gemaakt. Meestal zijn enkel de natte cellen ondergebracht in gesloten blokken. Al de rest is open ruimte, drie bouwlagen hoog.

In de 'Santa Barbara Faculty Club' (1968) werkt MLTW verder op het thema van 'Sea Ranch'. De buitengevels lijken erg op die van het vakantiedomein enkele honderden kilometers ten noorden van Santa Barbara. Het gebouw met lessenaardaken is deze keer wit bepleisterd. Binnenin bevindt zich een restaurant in een meer dan dubbelhoge ruimte. Een witte voetgangersbrug doorkruist de onregelmatige gelagzaal. In de wanden zijn asymmetrische openin-

gen gemaakt. Een ingewikkelde trapconstructie versterkt de dynamiek van het geheel. Het restaurant is versierd met horizontaal opgehangen straatlantaarns en drukke motieven in neon. In het boek 'An Architectural Life: Memoirs & Memories of Charles W. Moore'¹¹⁹ staat een prent van Piranesi afgedrukt naast een foto van 'Santa Barbara Faculty Club'. De ruimtelijke overeenkomsten zijn meer dan treffend.

ONTWERPEN VAN GEHRY

Het is niet moeilijk om te begrijpen dat de vrijheid die uitgaat van de interieurs

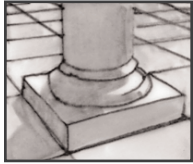
en gebouwen van MLTW – Kresge College is ook een ontwerp van dat bureau – invloed heeft gehad op Frank Gehry. Eén van de eerste ontwerpen van de Candees–Amerikaanse architect dat de wereld wakker schudde, was dat voor zijn eigen woning (1979). Gehry pakt een modale open bebouwing in met een spel van golfplaten en traliewerk. Die nieuwe vlakken dansen rond het bestaande huis. Het gebruikte materiaal is even goedkoop als dat van de gebouwen van de jonge Charles Moore. Banaliteit is een belangrijk thema in de architectuur van Gehry van die periode.

'Loyola Marymount University' van Frank Gehry in Los Angeles.

Nog in Los Angeles bouwt Frank Gehry een uitbreiding aan de 'Loyola Marymount University' (1980). Hoewel de klant vraagt om één enkel gebouw, creëert de architect een mini-campus om toch wat leven te genereren in een doods stukje Los Angeles. De studenten van de universiteit hadden nog geen ontmoetingsplek en daar brengt Gehry verandering in. Rond een open ruimte plaatst de architect enkele sobere gebouwtjes die de kleine korrel van de directe omgeving weerspiegelen. Het grootste blok lijkt in twee stukken gespleten door een monumentale trap die leidt naar een veranda op het dak. Bovenop het gebouw krijg je – in deze voor de rest nogal gesloten campus – een zicht op de rest van de stad. Ook Gehry gebruikt vormen uit het verleden. Voor een bakstenen doos met een zadeldak staan vier dikke vrijstaande betonnen kolommen waardoor de doos een plechtige aanblik krijgt. Gehry gaat verder in het

abstraheren van vormen dan Moore. Net als Thomas Jeffersons University of Virginia en Charles Moores Kresge College is Loyola Marymount University een wereld op zich, waarin elementen uit het verleden de universiteit van de eigen tijd belichamen.¹²⁰

3.12. Getuigen van de Civil Rights Movement

Martin Luther King Jr. en de Civil Rights Movement van de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw hebben een diepe indruk nagelaten. Sinds 1986 vieren de Amerikanen elke derde maandag van januari de King Holiday, de verjaardag van de burgerrechtenleider. De meeste bedrijven sluiten die dag de deuren, scholen blijven dicht en de beurs van New York stopt de activiteiten.

Max Bond

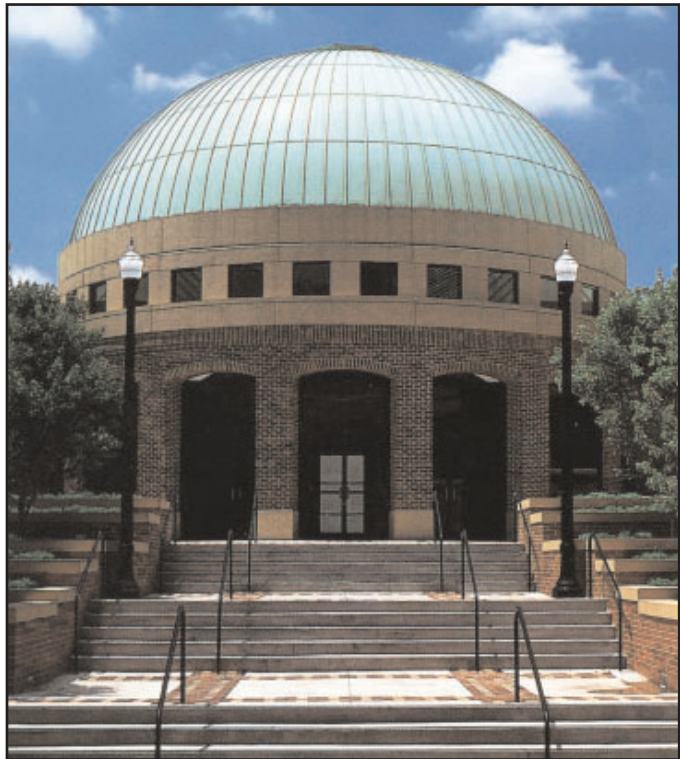
'Martin Luther King Jr. National Historic Site' (Atlanta) met op de voorgrond de graftombe van King.

In het diepe Zuiden herinneren twee gebouwen van de zwarte architect Max Bond¹²¹ aan King en de Civil Rights Movement. In Atlanta, aan Auburn Avenue, ontstond rond de tombe van King de 'Martin Luther King Jr. National Historic Site'. Ieder jaar bezoeken bijna een miljoen mensen die plek. Het geboortehuis van King en de Ebenezer Baptist

Church maken deel uit van de site. Max Bond kreeg de opdracht om het Martin Luther King Jr. Center for Nonviolent Social Change (1991) te ontwerpen. Rond een reflecterende vijver staan enkele erg sobere gebouwen: 'Freedom Hall', dat een auditorium en vergaderzalen onderdak verleent, de 'Chapel of All Faiths' en de 'Archives and Administration Building'. Dat laatste gebouw is een archief waarin de belangrijkste primaire bronnen van de Civil Rights Movement zijn ondergebracht. Over de volledige lengte van het terrein loopt de 'Freedom Walk', een lange colonnade met muurschilderingen. Eenvoudige materialen en formele vormen beelden het unieke geweldloze karakter van de CRM uit. Het is een spirituele plek. De tongewelven die Bond toepast, doen denken aan het aparte dak van Louis Kahns Kimbell Museum in Forth Worth, Texas.

In Birmingham, de stad in Alabama waar King het in 1963 aan de stok kreeg met plaatselijke autoriteiten, pronkt het Birmingham Civil Rights Institute (1992). Het is een educatief en cultureel centrum waar ook aan onderzoek gedaan wordt. Het gebouw huisvest een permanente tentoonstelling over de CRM waarin voornamelijk de plaatselijke geschiedenis een plaats krijgt. Een lang pad begint aan een pleintje en leidt naar de statige koepel van Bonds

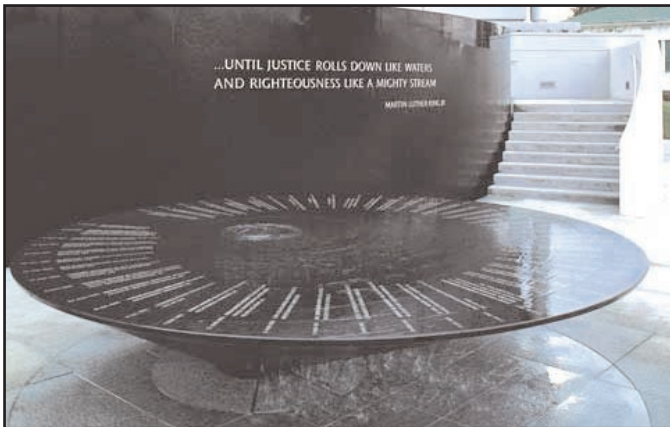
gebouw. Het Birmingham Civil Rights Institute heeft klassieke vormen. Het materiaalgebruik, baksteen en beton, vertoont sterke gelijkenissen met dat van Louis Kahn. De bakstenen en het beton onderscheiden de architectuur van het Civil Rights Institute van die van de landhuizen in de 'Deep South'. Ook de huizen van de slavendrijvers van weleer zijn neoklassiek maar zij zijn meestal in hout en bovendien wit gekalkt. Het instituut kreeg vorm binnen het architectenbureau Bond Ryder and Associates.

Klassieke vormen van het Civil Rights Institute in Birmingham, Alabama (Max Bond 1992).

Memorials ter ere van King

Voor het Southern Poverty Center in Montgomery, Alabama staat een opmerkelijk monument. Het is een ontwerp van de Asia-Amerikaanse architecte en kunstenaar Maya Lin. Zij tekende ook het 'Vietnam Veterans Memorial'. Dat ligt in Washington DC, vlakbij het Lincoln Memorial. Het 'Civil Rights Memorial' in Montgomery bestaat uit een grote granieten tafel waarover water stroomt. In

Civil Rights Memorial in Montgomery, Alabama.

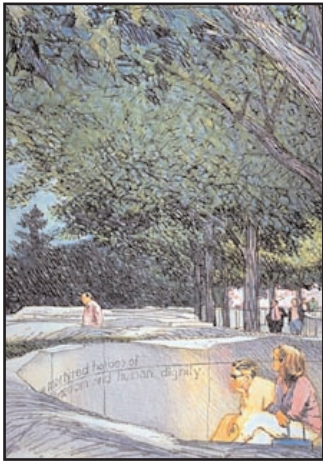
die tafel, die balanceert op één punt, zijn de namen gegraveerd van veertig burgerrechtenactivisten en betrokkenen in de strijd die het leven lieten tussen 1954 en 1968. Lin ziet de Civil Rights Movement als een opeenvolging van acties. Haar monument omhelst de periode van 1954, het jaar van de doorbraak van de beweging na het Brown vs

Board of Education-proces, tot 1968, het jaar waarin King neergeschoten werd. De tafel is rond, omdat de Civil Rights Movement in feite geen duidelijk afge-

bakend begin of einde kent. De NAACP was al actief voor de eerste wereldoorlog en vandaag nog laat Jesse Jackson van zich horen. Een muur in graniet bakent het monument af. Kings lievelingscitaat staat erop gegraveerd. Het zijn woorden van de profeet Amos: *“We will not be satisfied until justice rolls down like waters and righteousness like a mighty stream”*.¹²² Het citaat verklaart waarom er water loopt over de steen. Aangrenzend aan de ‘Civil Rights Memorial’ ligt het ‘Civil Rights Memorial Center’. Er is plaats voor tentoonstellingen, er is een filmzaal en een klaslokaal.

Washington DC heeft plannen voor een Martin Luther King Memorial¹²³. De stad voorziet een plaats tussen het Lincoln Memorial, waar King zijn “I have a dream”-rede hield in 1963, en het monument ter ere van Thomas Jefferson. De drie gedenktekens vormen op die manier een ‘lijn van wijsheid’. Tegelijkertijd zal er een driehoek ontstaan met op de hoekpunten de ‘memorials’ van Washington, Jefferson en Lincoln en in het centrum dat van King. Een monument ter ere van president Franklin Delano Roosevelt ligt vlakbij de plek van het Martin Luther King Memorial. De site ter ere van King zal opgebouwd zijn uit drie natuurlijke materialen: water, natuursteen en hout.

Het water staat voor de manier waarop King zijn speeches en preken opbouwde. King was de man van het crescendo. Verschillende ‘martelaars’ van de Civil Right Movement krijgen een ‘bron’ in een eigen nis, grenzend aan een pad. Daarmee benadrukken de ontwerpers, ROMA Design Group, Kings personalisme. Hij geloofde in de kracht van ieder individu. Elk van de 24 ‘martelaars’ heeft zelf iets bijgedragen aan de beweging. Iedere nis creëert een contemplatieve plek. Het water van elke individu vloeit naar een grote stroom die zich over een muur stort. Die muur staat voor het leven van Martin Luther King Jr. In graniet uitgekapte teksten verwijzen naar de verschillende acties die King ondernam. Het water staat voor rechtvaardigheid.

Schets van één van de nissen in de Martin Luther King Memorial in Washington DC.

Stenen met gladde oppervlakken tonen aan dat via opoffering en een moeizame geweldloze strijd de democratische idealen van de ‘Founding Fathers’ haalbaar zijn. Een ruwe steen polijsten is een werk van lange adem. In verschillende rotsblokken, ruw en glad staan citaten van King die rechtstreeks of onrechtstreeks te maken hebben met democratie. Het mooiste is: *“With this faith, we will be able to hew out of the mountain of despair a stone of hope”*¹²⁴. Die

steen van hoop wordt zichtbaar in het monument. Hij zal contrasteren met ‘de berg van uitzichtloosheid’. Natuursteen staat voor democratie.

Ten slotte voorzien de ontwerpers eiken, dennen, magnolia’s en kerse-laren om groei en tijdelijkheid uit te beelden. Ook tussen de bomen komen plekken ter ere van individuen in de strijd. De bomen staan voor hoop.

ROMA Design Group stopt haar ontwerp propvol betekenissen. Daarmee willen ze iedereen de kans geven om zelf een verhaal op te bouwen.

Toegankelijkheid staat voorop tijdens het ontwerpproces. De Martin Luther King Jr. Memorial spreekt alle zintuigen aan en dat heel het jaar door. Het monument laat verschillende gebruiken toe, voor enkelingen maar ook voor grote groepen. De ontwerpers zijn er zich van bewust dat de Civil Rights Movement geen duidelijk einde heeft. Daarom laten ze enkele van de nissen voorlopig open.

King heeft binnenkort voor altijd een plaats in de belangrijkste publieke ruimte van de VS: 'the Mall' in Washington DC. Zijn *handelen* is nu, bijna veertig jaar na zijn dood, vereeuwigd in een permanent monument. Hannah Arendt mag op haar beide oren slapen: we zijn het *werken* nog niet verleerd. Dat bewijst ROMA Design Group. George Washington en Thomas Jefferson wilden een forum maken van Washington DC. Daarin zijn ze geslaagd. Miljoenen mensen zullen binnenkort niet alleen de 'Founding Fathers' en de 'redder van de Unie' groeten in de Amerikaanse hoofdstad, maar ook de bevrijder van de publieke ruimte en zijn medestrijders: Martin Luther King Jr. en de helden van de Civil Rights Movement.

- ¹ Frampton, K., *Labour, Work and Architecture: Collected Essays on Architecture and Design*, 2002, London: Phaidon.
- ² Frampton, K., "Labour, Work and Architecture." In George Baird & Charles Jencks (red.), *Meaning in Architecture*, 1970, New York, NY: George Braziller, pp. 151–168.
- ³ Frampton, K., *Labour, Work and Architecture*, pp. 22.
- ⁴ Frampton, K., *Labour, Work and Architecture*, pp. 26.
- ⁵ Frampton, K., *Labour, Work and Architecture*, pp. 26.
- ⁶ Frampton, K., *Labour, Work and Architecture*, pp. 27.
- ⁷ Frampton, K., *Labour, Work and Architecture*, pp. 27.
- ⁸ Frampton, K., *Labour, Work and Architecture*, pp. 27.
- ⁹ Arendt, H., *Vita Activa*, 1994, Amsterdam: Uitgeverij Boom, pp. 60.
- ¹⁰ Breier, K. H., *Kopstukken Filosofie. Arendt*, 2005, Rotterdam: Lemniscaat.
- ¹¹ Breier, K. H., *Kopstukken Filosofie. Arendt*, pp. 37.
- ¹² Frampton, K., *Labour, Work and Architecture*, pp. 32.
- ¹³ Frampton, K., *Labour, Work and Architecture*, pp. 32.
- ¹⁴ Frampton, K., *Labour, Work and Architecture*, pp. 33.
- ¹⁵ Op Schinkel kom ik terug later in dit hoofdstuk, als het gaat over Charles Moore en de invloed van het verleden.
- ¹⁶ Frampton, K., *Labour, Work and Architecture*, pp. 35.
- ¹⁷ Frampton, K., *Labour, Work and Architecture*, pp. 36.
- ¹⁸ Frampton, K., *Labour, Work and Architecture*, pp. 37.
- ¹⁹ Frampton heeft het over 'play'.
- ²⁰ Frampton, K., *Labour, Work and Architecture*, pp. 39.
- ²¹ Frampton, K., "Labour, Work and Architecture." In George Baird & Charles Jencks (red.), *Meaning in Architecture*, 1970, New York, NY: George Braziller, pp. 162.
- ²² Frampton, K., "Labour, Work and Architecture." In George Baird & Charles Jencks (red.), *Meaning in Architecture*, 1970, New York, NY: George Braziller, pp. 162.
- ²³ Frampton, K., "Labour, Work and Architecture." In George Baird & Charles Jencks (red.), *Meaning in Architecture*, 1970, New York, NY: George Braziller, pp. 162.
- ²⁴ Frampton, K., "Labour, Work and Architecture." In George Baird & Charles Jencks (red.), *Meaning in Architecture*, 1970, New York, NY: George Braziller, pp. 163.
- ²⁵ Frampton, K., "Labour, Work and Architecture." In George Baird & Charles Jencks (red.), *Meaning in Architecture*, 1970, New York, NY: George Braziller, pp. 163.
- ²⁶ Frampton, K., "Labour, Work and Architecture." In George Baird & Charles Jencks (red.), *Meaning in Architecture*, 1970, New York, NY: George Braziller, pp. 163–164.
- ²⁷ Frampton, K., "Labour, Work and Architecture." In George Baird & Charles Jencks (red.), *Meaning in Architecture*, 1970, New York, NY: George Braziller, pp. 167.
- ²⁸ Frampton, K., *Labour, Work and Architecture*, pp. 85.
Kenneth Frampton gebruikt in het essay 'Towards a Critical Regionalism' citaten van Martin Heidegger in verband met het de term 'Raum'. Dat is een concrete, afgegrensde plaats.
Vanuit Heideggers fenomenologische aanpak ontwikkelt Christian Norberg-Schulz een "pleidooi voor figuratieve architectuur die haar karakter ontleent aan de plek": de genius loci-idee.
Heidegger, M., "Bouwen Wonen Denken. Over denken, bouwen, wonen." In Hilde Heynen e.a. (red), *'Dat is architectuur': Sleutelteksten uit de twintigste eeuw*, 2004, Rotterdam: Uitgeverij 010, pp. 287.

(Lezing van Heidegger uitgesproken in 1951)

²⁹ Beiner, R. (2005), *Our Relationship to Architecture as a Mode of Shared Citizenship: Some Arendtian Thoughts*. Geraadpleegd op 28 januari 2007 op het World Wide Web:

<http://scholar.lib.vt.edu>.³⁰ Frampton, K., *Moderne Architectuur: Een kritische geschiedenis*, 2001, Roeselare: Roularta Books, pp. 335.

Het hoofdstuk over Team 10 nam Frampton met enkele wijzigingen over in 'Labour, Work and Architecture'.

³¹ Baird, G., *The Space of Appearance*, 1995, Cambridge, MA: The MIT Press, pp. 313.

³² Frampton, K., *Labour, Work and Architecture*, pp. 138.

³³ Frampton, K., *Labour, Work and Architecture*, pp. 137.

³⁴ Frampton, K., *Moderne Architectuur: Een kritische geschiedenis*, pp. 340.

³⁵ Frampton, K., *Moderne Architectuur: Een kritische geschiedenis*, pp. 341.

³⁶ Zie hoofdstuk 1.6. 'Cornel West en de *différance*'.

³⁷ Zie hoofdstuk 1.4: over het postmodernisme en de Zeitgeist en de eerste voetnoot bij dat deel.

³⁸ Zie hoofdstuk 1.8: Unieke identiteit.

³⁹ Frampton, K., *Moderne Architectuur: Een kritische geschiedenis*, pp. 341.

⁴⁰ Frampton, K., *Moderne Architectuur: Een kritische geschiedenis*, pp. 340.

⁴¹ Baird, G., *The Space of Appearance*, pp. 314.

⁴² Frampton, K., *Moderne Architectuur: Een kritische geschiedenis*, pp. 324 e.v.

⁴³ Frampton, K., *Moderne Architectuur: Een kritische geschiedenis*, pp. 336.

⁴⁴ In dezelfde periode ontwikkelt de Japanner Noriaki Kurokawa het metabolisme, een architectuurstroming waarin de mogelijkheid tot groeien van gebouwen central staat.

⁴⁵ Baird, G., *The Space of Appearance*, pp. 315 e.v.

⁴⁶ Frampton, K., *Moderne Architectuur: Een kritische geschiedenis*, pp. 341.

⁴⁷ Frampton, K., *Moderne Architectuur: Een kritische geschiedenis*, pp. 337.

⁴⁸ Frampton, K., *Moderne Architectuur: Een kritische geschiedenis*, pp. 342.

⁴⁹ Frampton, K., *Moderne Architectuur: Een kritische geschiedenis*, pp. 344.

⁵⁰ Moore, C., "The Restoration of Old Monterey." In Kevin Keim (red.), *You Have to Pay for the Public Life: Selected Essays of Charles W. Moore*, 2001, Cambridge, MA: The MIT Press, pp. 23–27.

⁵¹ Gastil, R., & Stern, R. A. M., "Charles Moore: The Architect Runnin in Place." In Eugene Johnson (red.), *Charles Moore: Buildings and Projects 1949–1986*, 1986, New York, NY: Rizzoli, pp. 37.

⁵² Cullen, G., *The Concise Townscape*, 1961, Burlington, MA: The Architectural Press.

⁵³ Keim, K., "MLTW and Sea Ranch." In Kevin Keim, *An Architectural Life: Memoirs & Memories of Charles W. Moore*, 1996, Boston, MA: Bulfinch Press, pp. 70.

Alexander is de auteur van 'A Pattern Language', een patronentaal. In dat boek geeft hij duidelijke richtlijnen voor aangename binnen- en buitenruimtes.

⁵⁴ In 1965 is er in het Museum of Modern Art (MoMA) in New York een tentoonstelling met de naam: "Architecture without Architects". Net zoals een vroegere expositie over de Internationale Stijl en de tentoonstelling over de deconstructivisten van 1987, maakt ook "Architecture without Architects" indruk op architecten en 'leken'.

⁵⁵ Moore, C., "The Architecture of Water." In Kevin Keim (red.), *You Have to Pay for the Public Life: Selected Essays of Charles W. Moore*, pp. 28–36.

⁵⁶ Moore, C., "The Architecture of Water." In Kevin Keim (red.), *You Have to Pay for*

the Public Life: Selected Essays of Charles W. Moore, pp. 28–36.

⁵⁷ Moore, C., "The Architecture of Water." In Kevin Keim (red.), *You Have to Pay for the Public Life: Selected Essays of Charles W. Moore*, pp. 28–36.

⁵⁸ Moore, C., "New Hope for Local Art." In Kevin Keim (red.), *You Have to Pay for the Public Life: Selected Essays of Charles W. Moore*, pp. 1–2.

⁵⁹ Het MoMA in New York bijvoorbeeld presenteert al jaren een designcollectie.

⁶⁰ De voorbeelden zijn legio. We denken bijvoorbeeld aan het kubisme van Picasso en aan de figuren die lijken te bewegen van Duchamp (Nu descendant un escalier n°2, 1912) en Boccioni (Unique Forms of Continuity, 1913).

⁶¹ Moore, C. "Principals and Enthusiasms." In Kevin Keim (red.), *An Architectural Life: Memoirs & Memories of Charles W. Moore*, pp. 279–382.

⁶² Moore, C. "Principals and Enthusiasms." In Kevin Keim (red.), *An Architectural Life: Memoirs & Memories of Charles W. Moore*, pp. 279–382.

⁶³ Keim, K., "Habitation and House Making." In Kevin Keim, *An Architectural Life. Memoirs & Memories of Charles W. Moore*, pp. 128–140.

⁶⁴ Moore, C., "Rodes House." In Charles Jencks (red.), *Post-Modern Classicism*, 1980, London: Architectural Design and Academy Editions, pp. 26–19.

⁶⁵ Johnson, E. J., "Performing Architecture: The Work of Charles Moore." In Eugene J. Johnson, *Charles Moore. Buildings and Projects 1949–1986*, pp. 65.

Piranesi is een achttiende-eeuwse Italiaanse graveur, gekend van zijn 'imaginaire kerkers'. Die prenten zijn gekenmerkt door adembenemende perspectieven waarin trappen en loopbruggen naar nergens zich boven elkaar een weg door de ruimte banen. De tekeningen van Piranesi hebben de ontwikkeling van de neostijlen beïnvloed. De graveur was erg geïnteresseerd in Romeinse ruïnes.

⁶⁶ In het stuk over Moore, Ruble en Yudell zullen we zien dat de architecten dat zelf ook toegeven. Ze willen zich niet bezighouden met theorie maar enkel met dat wat 'de mensen' graag zien.

⁶⁷ Johnson, E. J., "Performing Architecture: The Work of Charles Moore." In Eugene J. Johnson, *Charles Moore. Buildings and Projects 1949–1986*, pp. 75.

Eugene Johnson haalt het ontbreken van stoepen (om budgettaire redenen) in Moores Church Street South aan als oorzaak voor gettovorming en toenemende criminaliteit. In 1972, net na de oplevering van het project verschijnt het boek 'Defensible Space' van Oscar Newman, waarin de schrijver controle, uitgaande van de gemeenschap zelf, noodzakelijk acht voor een veilig stadsleven. Johnson vertelt trots dat Moore dat begrepen heeft nog voor 'Defensible Space' uitkwam.

⁶⁸ Johnson, E. J., "Performing Architecture: The Work of Charles Moore." In Eugene J. Johnson, *Charles Moore. Buildings and Projects 1949–1986*, pp. 58.

⁶⁹ Baird, G., *The Space of Appearance*, pp. 320–323.

⁷⁰ Frampton, K., *Moderne Architectuur: Een kritische geschiedenis*, pp. 335.

⁷¹ Enkele websites zoals <http://odin.let.rug.nl> van de Rijksuniversiteit van Groningen beweren dat Rogers lid was van Team 10 maar daar vind ik geen bewijzen van. Op <http://www.Team10online.org> staan de lijsten van de deelnemers aan de meetings van Team 10, Rogers staat er nergens bij.

⁷² Team10online. Geraadpleegd op 3 februari 2007 op het World Wide Web: <http://www.Team10online.org>.

⁷³ BBPR is bekend van de Torre Velasca in Milaan, een grote woontoren met een renaissancistisch dak, opgeleverd in 1960.

⁷⁴ Moore, C., "Hadrian's Villa." In Kevin Keim (red.), *You Have to Pay for the Public Life: Selected Essays of Charles W. Moore*, pp. 61–76.

⁷⁵ Moore, C., "Hadrian's Villa." In Kevin Keim (red.), *You Have to Pay for the Public*

Life: Selected Essays of Charles W. Moore, pp. 61–76.

76 Johnson, E. J., "Performing Architecture: The Work of Charles Moore." In Eugene J. Johnson, *Charles Moore. Buildings and Projects 1949–1986*, pp. 58.

77 Frampton, K., *Moderne Architectuur: Een kritische geschiedenis*, pp. 293.

78 In de film 'My Architect' vertelt filmer Nathaniel Kahn, een buitenechtelijke zoon van de Amerikaanse architect, dat Louis Kahn als kleine jongen zo gefascineerd was door de warme gloed van brandende kolen dat hij te dicht bij kwam en zo zijn aangezicht blijvend verminkte.

79 Frampton, K., *Labour, Work and Architecture*, pp.169 e.v.

80 Moore, C., "Soane, Schinkel and Jefferson." In Kevin Keim (red.), *You Have to Pay for the Public Life: Selected Essays of Charles W. Moore*, pp. 366–377.

81 Moore, C., "Soane, Schinkel and Jefferson." In Kevin Keim (red.), *You Have to Pay for the Public Life: Selected Essays of Charles W. Moore*, pp. 366–377.

82 Moore, C., "Soane, Schinkel and Jefferson." In Kevin Keim (red.), *You Have to Pay for the Public Life: Selected Essays of Charles W. Moore*, pp. 366–377.

83 Moore, C., "Soane, Schinkel and Jefferson." In Kevin Keim (red.), *You Have to Pay for the Public Life: Selected Essays of Charles W. Moore*, pp. 366–377.

84 Moore, C., "Soane, Schinkel and Jefferson." In Kevin Keim (red.), *You Have to Pay for the Public Life: Selected Essays of Charles W. Moore*, pp. 366–377.

85 Keim, K., "Architecture in a Time of Questioning." In Kevin Keim, *An Architectural Life: Memoirs & Memories of Charles W. Moore*, pp. 220.

86 Frampton, K., *Labour, Work and Architecture*, pp. 34.

87 Moore, C., "Soane, Schinkel and Jefferson." In Kevin Keim (red.), *You Have to Pay for the Public Life: Selected Essays of Charles W. Moore*, pp. 366–377.

88 Yudell, B., "Moore Ruble Yudell." in Kevin Keim (red.), *An Architectural Life: Memoirs & Memories of Charles W. Moore*, pp 209–219.

89 Moore, C., Ruble, J., Yudell, B., "Tegel Villa." *a+u*, 1992(augustus), pp. 92.

90 Moore, C., Ruble, J., Yudell, B., "Tegel Villa." *a+u*, 1992(augustus), pp. 92.

91 Moore, C., "Plaster in Architecture." In Kevin Keim (red.), *You Have to Pay for the Public Life: Selected Essays of Charles W. Moore*, pp. 37–58.

92 Frampton, K., *Labour, Work and Architecture*, pp. 31.

93 Jencks, C., *What is Post-Modernism?*, 1986, New York: St. Martins Press.

94 Jencks, C., *The Language of Post-Modern Architecture*, 1977, New York: Rizzoli.

95 Baird, G., *The Space of Appearance*, pp. 118.

96 Baird, G., *The Space of Appearance*, pp. 117.

97 Hij verafschuwde, zoals we weten, ooit het marmer en het brons van Mies' 'Seagram Building'.

98 Moore, C., "Piazza d'Italia." in Charles Jencks (red.), *Post-Modern Classicism*, pp 20–25.

99 Frampton, K., *Moderne Architectuur: Een kritische geschiedenis*, pp. 360.

100 De film 'The Big Easy' (1987), over corruptie in het politiekorps van New Orleans opent met een scène waarin mensen een lijk vinden in de Piazza d'Italia. De regisseur in Jim McBride.

101 Moore, C., "Ten Years Later." In Kevin Keim (red.), *You Have to Pay for the Public Life: Selected Essays of Charles W. Moore*, pp. 308–311.

102 Wat surfen op internet leidde tot een forum van de universiteit van Arkansas waarin iemand vroeg naar de staat van de Piazza d'Italia na Katrina. Iemand antwoordde dat het er goed uitziet.

Forum UARK. Geraadpleegd op 11 februari 2006 op het World Wide Web: <http://list-serv.uark.edu>.

103 Moore, C., "Planning the Hood Museum of Art." In Kevin Keim (red.), *You Have to Pay for the Public Life: Selected Essays of Charles W. Moore*, pp. 302–307.

104 Moore, C., "Planning the Hood Museum of Art." In Kevin Keim (red.), *You Have to Pay for the Public Life: Selected Essays of Charles W. Moore*, pp. 302–307.

105 Kohn, W., O'Connor, J. M., Ojeda, O. R., *Campus & Community: Moore Ruble Yudell Architecture & Planning*, 1997, Rockport, MA: Rockport Publishers, pp.6.

106 Van Den Broeck, K., Van Humbeeck, H., "De dikke definitie van democratie." *Knack*, 15 februari 2006, pp.149–152.

107 Giovannini, J., "On Moore Ruble Yudell." *a+u*, 1992(augustus), pp. 6–12.

108 Rybczynski, W., "Going to College." In Wendy Kohn, James Mary O'Connor, Oscar Riera Ojeda (red.), *Campus & Community: Moore Ruble Yudell Architecture & Planning*, 1997, Rockport, MA: Rockport Publishers, pp. 8–10.

109 Polyzoides, S., "On Campus-Making in America." In Wendy Kohn, James Mary O'Connor, Oscar Riera Ojeda (red.), *Campus & Community: Moore Ruble Yudell Architecture & Planning*, 1997, Rockport, MA: Rockport Publishers, pp. 11–16.

110 Moore overlijdt in 1993.

111 Ruble, J., "Communities of Purpose." In Wendy Kohn, James Mary O'Connor, Oscar Riera Ojeda (red.), *Campus & Community: Moore Ruble Yudell Architecture & Planning*, 1997, Rockport, MA: Rockport Publishers, pp. 136–139.

112 Ruble, J., "Communities of Purpose." In Wendy Kohn, James Mary O'Connor, Oscar Riera Ojeda (red.), *Campus & Community: Moore Ruble Yudell Architecture & Planning*, 1997, Rockport, MA: Rockport Publishers, pp. 136–139.

Yudell, B., "The Shape of Community." In Wendy Kohn, James Mary O'Connor, Oscar Riera Ojeda (red.), *Campus & Community: Moore Ruble Yudell Architecture & Planning*, 1997, Rockport, MA: Rockport Publishers, pp. 132–135.

113 Giovannini, J., "On Moore Ruble Yudell." *a+u*, 1992(augustus), pp. 6–12.

114 Nakamura, T., "Editor's Introduction." *a+u*, 1992(augustus), pp. 5.

115 Het voorbeeld van Skidmore, Owings en Merrill bij uitstek is de 'Lever Building', een torengedebouw in New York City. Lever geldt als de voorloper van alle anonieme mastodonten uit staal en glas.

116 We denken bijvoorbeeld aan de stad 'Celebration' in Florida, in het leven geroepen door Disney en dus hét voorbeeld van 'Disneyfication'. Robert Stern en Philip Johnson – van onder andere de postmodernistische 'AT&T Building' in New York – zijn enkele van architecten van het schijnbaar lieflijke 'Celebration'. Het 'New Urbanism' is een conservatieve stroming die gedeeltelijk voortkomt uit een angstgevoel. 'Celebration' is geen ommuurde vestiging maar nog net een 'echte' stad. In de stad heersen echter wel strikte regels.

117 Jencks, C., *The Language of Post-Modern Architecture*.

118 Stern, R. A. M., *Pride of Place: Building the American Dream*, 1986, Boston, MA: Houghton Mifflin, pp. 81 e.v.

119 Frampton, K., *Moderne Architectuur: Een kritische geschiedenis*, pp. 361.

120 Keim, K., "MLTW and Sea Ranch." In Kevin Keim (red.), *An Architectural Life: Memoirs & Memories of Charles W. Moore*, pp. 70–93.

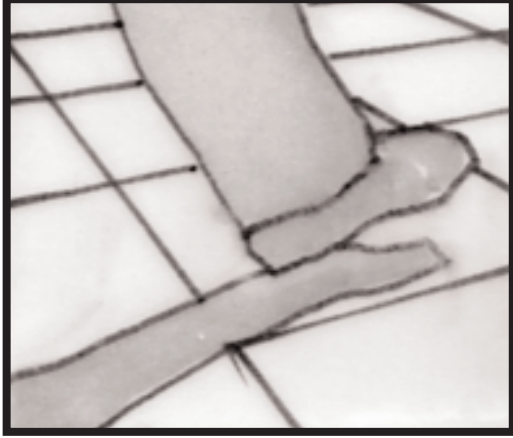
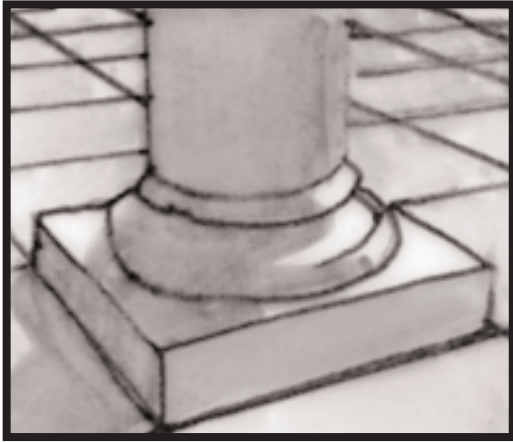
121 Stern, R. A. M., *Pride of Place*, pp. 81 e.v.

122 Gebouwen van Davis Brody Bond. Geraadpleegd op 9 februari op het World Wide Web: <http://www.davisbrody.com>.

123 King gebruikt dit citaat in verschillende preken en toespraken, in Montgomery

maar ook in zijn "I Have a Dream"-rede tijdens de Mars op Washington: " *We zullen niet rusten vooraleer gerechtigheid naar beneden komt als water en rechtvaardigheid als een machtige stroom* ".

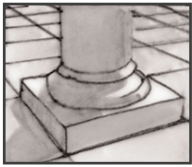
¹²⁴ Martin Luther King Memorial. Geraadpleegd op 9 februari 2007 op het World Wide Web: <http://www.mlkmemorial.org>

het actuele debat over de publieke ruimte

uitleiding

Toyo Ito en het architectuurdebat in Vlaanderen

Deze winter brak in Brugge een hevige discussie los over het al dan niet afbreken van een tijdelijk gebouwtje. Toyo Ito kreeg jaren geleden de opdracht om een paviljoen te ontwerpen in het kader van Brugge 2002. De pittoreske stad was in dat jaar cultuurhoofdstad van Europa. Om wat aan haar oubollige imago te doen, riep Brugge de hulp in van een waardige opvolger van Le Corbusier en Mies: Toyo Ito. De Japanse architect bedacht een vederlichte structuur: een semi-transparante bovengrondse tunnel, met wanden uit plexiglas en aluminium. Het aluminium contrasteert met de bakstenen van de middeleeuwse stad; tegelijkertijd weerspiegelt het de architectuur van Brugge. Ito wilde een honingraatstructuur die tegelijkertijd draagt en als ornament dient. Dat bleek niet stevig genoeg en daarom voorzag de architect enkele ovale schijven in aluminium om het gebouwtje niet te doen uitknikken. Structuur en oppervlak zijn één, dit is geen 'decorated shed'.¹ Het paviljoen is voor Ito een werkmodel geworden. Vandaag nog experimenteert hij met ontwerpen waarin de structuur en het ornament samenvallen. Het bekendste voorbeeld is de winkel voor TOD's in Tokio.²

Oorspronkelijk was het paviljoen bedoeld om één jaar te blijven staan. Maar het publiek én de burgemeester van Brugge hielden ervan. Ondertussen staat het er vijf jaar. Tot tweemaal toe werd het gebouwtje beschadigd door een auto. De aluminium vloer,

Het omstreden paviljoen van Toyo Ito in Brugge.

die drijft in een vijver, is daarop niet berekend. Net zoals New Orleans eerst weigerde om de Piazza d'Italia te onderhouden, deed Brugge niet veel om het paviljoen van Ito in ere te houden. De architect vindt dat spijtig omdat de Bruggelingen het gebouwtje in hun hart hebben gesloten. Recent verklaarde de burgemeester van Brugge dat het paviljoen moet verdwijnen. Ito neemt de verdediging van het bouwwerk op. Hij hoopt op een nieuwe wedstrijd voor de site, waarin de deelnemers zelf kunnen beslissen of ze het gebouwtje behouden of niet.³

In 2004 nam Ito deel aan een wedstrijd voor een muziekforum in Gent. Hij won. Maar het gebouw komt er niet door beslissingen van hogerhand. Er ontstond dat jaar een hevige discussie tussen minister van Cultuur, Bert Anciaux en de directeur van de opera van Parijs, Gerard Mortier. Gent kreeg als 'troostprijs' 20 miljoen euro om vrij te investeren in cultuur. Volgens Mortier

1 De voetnoten staan achter dit hoofdstuk gebundeld, p. 173 e.v.

gaat die som naar evenementen uit de ‘brede’ cultuur, een sector waarin volgens de cultuurpauze al genoeg wordt geïnvesteerd. Ito reageert gelaten en ziet het ontwerpproces voor Gent wederom als een leerschool. Voor Gent tekende hij een reusachtige ‘spons’, een erg open gebouw. Wanden en plafonds gaan geleidelijk in elkaar over. De draagstructuur bepaalt het volledige gebouw, een visitekaartje van Ito.

Op een goede twee jaar tijd weet een gebouw van Ito in Vlaanderen tweemaal een debat over architectuur op gang te brengen. Hij mag dan misschien niet bouwen in Gent en zijn gebouwtje in Brugge zal hoogstwaarschijnlijk verdwijnen, maar onrechtstreeks dringt de architectuur van Ito door tot de publieke ruimte. Mensen spreken erover. Velen nemen het op voor het paviljoen in Brugge én voor de publieke ruimte.

De wetgeving betreffende publieke ruimte: “een onontwarbaar kluwen”

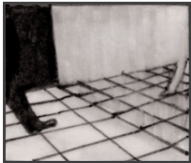
In Blankenberge houdt Henri Vandenbosch een eenmansactie tegen het misbruik van de publieke ruimte. Helemaal alleen slaagt hij erin de bouw van een ondergrondse parking stil te leggen. In 2003 zette het Blankenbergse stadsbestuur Vandenbosch’ petanqueclub uit het Leopoldpark. Sindsdien is de man zich gaan verdiepen in de materie ‘openbaar domein’. In *De Morgen* van 20 januari 2007⁴ vertelt hij dat de regelgeving in verband met de publieke ruimte een “*onontwarbaar kluwen*” is. De overheid kan voor ‘zaken van algemeen nut’ stukken publiek domein in concessie geven. Volgens Vandenbosch doelt de wetgever daarmee op het aanleggen van nutsvoorziening en andere dingen van openbaar belang. Er zijn niettemin gemeentebesturen die de wetgeving ruimer interpreteren. Zo zijn er in België enkele voorbeelden gekend van commerciële gebouwen die in een openbaar park liggen. Vandenbosch gaat er niet dieper op in maar betreurt dat het private het publieke binnendringt. Anderzijds begrijpt hij dat zulke dingen gebeuren omdat niemand de wetten ten volle begrijpt. Vaak echter zijn er banden tussen de besturen die de concessie verlenen en de concessiehouders. De overheid verkoopt stukjes publieke ruimte voor een zachte prijs. Op de private markt is grond doorgaans veel duurder. In Blankenberge houdt Vandenbosch de bouw van een ondergrondse parking met private boxen tegen. Het project zou onder de Franchommelaan komen. Vandenbosch redeneert dat de openbare weg van iedereen is: een publieke parking vormt geen probleem, een private wel. De man heeft al een tachtigtal klachten ingediend bij de verschillende overheden. Het gemeentebestuur van Blankenberge stelt voorlopig de bouw van de parking uit. Zij hebben Vandenbosch aangeklaagd wegens stalking.

De publieke ruimte is in gevaar. De overheid verkoopt niet enkel openbare gebouwen zoals het ‘vlinderpaleis’ in Antwerpen maar ook waardevolle stukken openbare buitenruimte. Die vrijpostigheid van de overheid gaat ten kost van de vrijheid van haar burgers.

Verschillen in vrijheid

Het *verschil* ligt in Vlaanderen bijzonder gevoelig. Geregeld halen voorvallen in verband met het *verschil* het journaal. Scholen in Antwerpen mogen bijvoorbeeld het dragen van een hoofddoek in de gebouwen weigeren.⁵ Patrick Loobuyck, een filosoof die verbonden is aan de Ugent, en Mohammed El Omari, de voorzitter van de zelforganisatie 'Divers & Actief', schreven in september 2006 een opiniestuk voor *De Standaard*. Daarin roepen ze de Vlaamse overheid op om resoluut te kiezen voor actief pluralisme. In twee essays, verschenen in *De Standaard*, in december 2006, heeft politicoloog Patrick Stouthuysen van de Vrije Universiteit Brussel (VUB) het over de spelregels van het maatschappelijke debat. Hoe moeten we ons gedragen in de publieke ruimte? Ten slotte leggen cultuurfilosoof Eric Corijn en jurist Serge Gutwirth de unieke identiteit van Brussel bloot. Corijn en Gutwirth zijn eveneens verbonden aan de VUB. Zij schreven een commentaarstuk voor *De Morgen* van 23 januari 2006.

ACTIEF PLURALISME

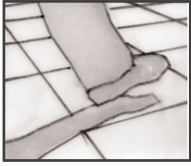
In de aanloop tot de gemeenteraadsverkiezingen van oktober 2006 ontstond een discussie over de hoofddoek. De Brusselse minister-president, Charles Picqué, verklaarde dat bijzitters van de Brusselse stembureaus een hoofddoek mogen dragen. Velen deelden die mening niet. De voorzitter van de bureaus mochten uiteindelijk zelf kiezen wie ze weigerden om bij te zitten en wie niet. In onze samenleving is de scheiding tussen kerk en staat een feit. Dat is een verdienste van de verlichting. De godsdienst is nu volledig naar de privé-sfeer verbannen. Maar dat was allerm minst de intentie van de verlichtingsfilosofen. Het echte doel van de scheiding van kerk en staat is minderheden bestaansrecht en godsdienstvrijheid verlenen. Het was niet de bedoeling om alle religieuze symbolen te verbannen uit de publieke ruimte. Het principe garandeert dat de politieke wereld niet bestaat uit aanhangers van één enkele godsdienst. In onze grondwet staat ook dat de overheid zich niet mag inlaten met persoonlijke levensbeschouwelijke kwesties.

De VS en Frankrijk hebben verschillende meningen over de invulling van de secularisering. De VS hanteren de zogenaamde 'hands-off'-benadering: de overheid komt in principe niet tussen als het gaat om godsdienstige kwesties. Frankrijk daarentegen probeert om de publieke ruimte te zuiveren van alle religieuze symbolen. Loobuyck en El Omari⁶ vinden dat de Vlaamse overheid moet kiezen voor het actief pluralisme. Daarmee willen ze zeggen dat de overheid het uitdragen van godsdienstige herkenningstekens moet ondersteunen. De overheid zelf is er nog niet helemaal uit, maar neemt wel stappen in de goede richting. Onder actief pluralisme verstaat zij: "*stimuleren om maatschappelijk zichbaar te worden*". Passief pluralisme is de norm in de ogen van de overheid, maar in bepaalde gevallen kan zij het pluralisme actief invullen.

Loobuyck en El Omari stellen dat een strikt neutrale publieke ruimte een fictie is. Dat is ook zo. In een democratische samenleving is het *verschil* legitiem, zolang het de gang van zaken in de publieke ruimte niet stoort. De publieke ruimte moet nog kunnen functioneren. Het actief pluralisme sluit aan

bij de filosofie van Hannah Arendt, Jacques Derrida en Rudi Visker.

LEREN PRATEN

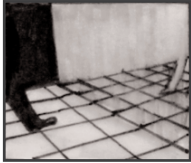

In de dagen na de laffe mp3-moord in Brussel gingen de media er massaal vanuit dat de daders Marokkanen waren. Dat bleek niet zo te zijn. Paul Beliën, een conservatieve publicist die aanleunt bij extreemrechts, verkondigde op zijn website haatberichten. Hij ging ervan uit dat de moordenaars moslims zijn en dat moorden in de aard ligt van aanhangers van die godsdienst. Beliën deed een oproep om het recht in eigen handen te nemen. Met dat laatste overschreed hij de enige grens van de vrije meningsuiting in ons land. Zolang we niet aanzetten tot geweld mogen we alles zeggen.

Het is niet dom om wat we zeggen eerst even te overdenken: de vorm is even belangrijk als de inhoud. Patrick Stouthuysen⁷ vraagt om in de publieke ruimte steeds een zekere schroom voor de dag te leggen. Daarnaast moeten we, zoals Hannah Arendt zegt, enkele spelregels in acht nemen. Dat is een onderdeel van de 'nataliteit'. Stouthuysen zegt dat "*vrijheid maar gegarandeerd is als we ons veilig voelen*". Dat is voor Arendt een taak van de overheid. Zij moet erop toezien dat haar burgers elkaar niet vrezen. Het individu moet iets doen, of beter gezegd, iets *niet* doen in de publieke ruimte, namelijk beledigen, kwetsen en aanzetten tot haat en geweld. Tegelijkertijd heeft de overheid de taak om een veilige publieke ruimte te garanderen. Dat doet ze volgens Stouthuysen door ervoor te zorgen dat we geen schrik moeten hebben voor de gevolgen van wat we zeggen.

Een fout die we veelvuldig maken in de publieke ruimte is ervan uitgaan dat mensen enkel door hun groepsidentiteit bepaald zijn. We gaan, net zoals Paul Beliën, te vaak uit van stereotypes. "*Op het hoogtepunt van de Koude Oorlog reageerden de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie niet meer op elkaar, maar op de beelden die ze zich van elkaar hadden gevormd*", zegt Stouthuysen. Hetzelfde gaat op voor de manier waarop wij omgaan met moslims. In het dagelijkse leven ontmoeten we echter individuen van vlees en bloed en geen beelden. Enkele gebruiken versterken ons denken in stereotypen. Als er problemen zijn met Marokkaanse jongeren dan laten we de imam aan het woord. We bevestigen daarmee dat Marokkanen tot een andere gemeenschap dan de onze behoren, we gaan ervan uit dat die gemeenschap volledig afhangt van een godsdienst en we stellen voorop dat de imam de spreekbuis is van die gemeenschap. Stouthuysen verwijst naar Martin Luther King Jr. om aan te tonen hoe het wel moet. King droomde van een wereld waarin mensen niet worden beoordeeld op "*the colour of their skin*", hun groepsidentiteit, maar op "*the content of their character*"⁸, hun individuele kenmerken. We delen mensen te veel op. Dat is volgens de politicoloog bijzonder vervelend voor nieuwkomers, zij zullen altijd Turk of Marokkaan blijven, nooit Vlaming. Hij besluit door te zeggen dat "*het moeilijker is om in stereotypen en vijandbeelden te denken als je de anderen in eerste instantie gewoon als mensen ziet*".

DE UNIEKE PLURALITEIT VAN BRUSSEL

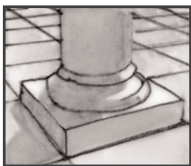

Eric Corijn en Serge Gutwirth⁹ zeggen in *De Morgen* dat mensen in een land proberen samen te leven op basis van gemeenschappelijkheid. Maar in steden is dat moeilijk omdat zich daar steeds nieuwe migranten vestigen. We kunnen dan niet meer terugvallen op wat we gemeen hebben. Omwille van het *verschil* is een stad noodzakelijkerwijs gemengd. Een stad vraagt de bevolking om rekening te houden met de pluraliteit. Daarenboven is democratie nodig om dat mogelijk te maken.

Brussel is een uniek geval en wel omdat de stad geen eigen cultuurbeleid heeft. Dat is in handen van de Vlaamse en de Franstalige Gemeenschap en die zijn voornamelijk verbonden met gewesten of deelstaten buiten Brussel. Onderwijs is een bevoegdheid van de Gemeenschap. Onderzoek heeft aangetoond dat Brussel complexer is dan we denken. 41 procent van de huishoudens is er meertalig. De Brusselaars zijn niet bevoegd om zelf meertalig onderwijs in te richten. Er zijn wel scholen die lessen voorzien in meerdere talen maar die zijn voorbehouden voor de Europese elite, aldus Corijn en Gutwirth.

De filosoof en de jurist halen scherp uit naar de Vlamingen. Die worden woedend als een Brusselaar verwijst naar de *“nare mentaliteitsgevolgen van de Vlaamse kleinstedelijkheid en de uitgezaaide stad”* of naar *“het verband tussen het etnocentrisme in Vlaanderen en de antistedelijke mentaliteit”*. Maar binnenkort zal de dynamiek van Brussel de voorsteden opnemen. Er zal vermenging ontstaan die de *“culturalistische staatsstructuren niet kunnen tegenhouden. Op de duur zullen de stad en de stedelijkheid de norm worden, op de duur zullen de mensen echt moeten leren om te gaan met de ander en hun etnocentrisme moeten opgeven, op de duur moeten samenlevingsproblemen worden opgelost zonder culturele assimilatie.”* De problematiek in Brussel maakt duidelijk hoe brandend actueel Hannah Arendts politieke filosofie is. Er is geen ontkomen aan het *verschil*.

Naar een actief pluralistische architectuur

Als we de recente opiniestukken over het *verschil* naast de politieke filosofie van **Hannah Arendt**, de visies op de publieke ruimte van filosoof **Rudi Visker** en politicoloog **Ronald Beiner** en de inzichten in verband met architectuur van de zwarte filosoof **Cornel West** leggen, dan opent zich een wereld van mogelijkheden om architectuur betekenis te verlenen. In de commentaren in *De Morgen* en *De Standaard* staat de relatie van individuen onderling of van individuen met de overheid centraal. Als architecten kunnen we aan de slag gaan met wat politicologen en filosofen ons leren. Ronald Beiner beweert dat architectuur in staat is om mensen burgerzin bij te brengen. De overheid kan dat niet meer. Arendts begrip ‘natality’ en haar inzichten in de publieke ruimte houden impliciet een evenwicht in, waarin individuen én de overheid een rol krijgen. De mensen moeten zich aan de spelregels van de publieke ruimte houden en de overheid moet garanderen dat we elkaar niet vrezen. ‘Natality’ kan betekenen: met de nodige schroom voor de dag komen, zodat we elkaar niet onnodig beledigen.

Globaal gezien treden minstens drie partijen op in de publieke ruimte: de overheid, alle mensen en de architectuur. Ze brengen alledrie iets bij. Politiek is niet populair, zoals Hannah Arendt¹⁰ en Rudi Visser¹¹ zeggen. Volgens Visser zijn we in belangrijke mate apolitek en zelfs antipolitek ingesteld, kijk maar naar de foertstemmers en de (witte) marsen. Enkel het individu en de architectuur blijven over om de publieke ruimte te organiseren. De rol van architectuur is niet te onderschatten. Zij kan inspelen op het individu, het individu aansporen om zichtbaar te worden. Architectuur kan het actief pluralisme ondersteunen.

De architectuur die die belangrijke taak op zich wil nemen kan geenszins onderdrukkend zijn. Zij moet democratisch zijn, het verschil respecteren en bovendien in staat zijn om het individu uit te dagen. We hebben nood aan architectuur die het individu aanzet tot denken en tot deelnemen aan het publieke leven. Uiteraard kan architectuur niemand dwingen, maar door zelf een pluralistische vorm en inhoud aan te nemen, kan zij het goede voorbeeld geven. Cornel West's inzichten komen dan van pas, net zoals die van Jacques Derrida. Beide filosofen gaan op een actieve manier om met het verschil. Ze denken in termen van fundamentele begrippenparen. Het deconstructivisme van Bernard Tschumi en Peter Eisenman sluit dichter aan bij het actief pluralisme dan het postmodernisme van Moore.

172 Wat doen we met de architectuur van Charles Moore? Zijn grootste verdienste is dat hij de publieke ruimte terug op de kaart heeft gezet na jarenlange afwezigheid. In zijn essay 'You Have to Pay for the Public Life' (1965) citeert Moore José Ortega y Gasset.¹² Die schrijver stelt dat de stad begint bij de agora. Daarna komen de grenzen aan de centrale publieke ruimte. Moore wil de agora concretiseren, begrijpbaar maken. Dat doet hij met 'landmarks' en monumenten. Er ontstaat zo een hiërarchie waarin de publieke ruimte domineert.

Moore heeft steeds architectuur gemaakt die niet onderdrukkend is. Integendeel hij zorgde voor een speelse toets, voor humor. Van Moores bouwwerken zoals 'Santa Barbara Faculty Club' (1968) word je goedgezind. Hoewel sommige van de elementen uit de architectuurgeschiedenis die Moore interpreteerde op zich geladen zijn, – hij ging bijvoorbeeld aan de slag met barokke en neogotische architectuur – ontnemt hij de voorbeelden van hun kracht. Moore is een iconoclast. Dat resulteert in ensceneringen die in de jaren zeventig op veel bijval – van onder andere Charles Jencks – konden rekenen. Het postmodernisme spreekt volgens die criticus iedereen aan: specialisten en leken. Kenneth Frampton en Cornel West zijn dan weer niet onder de indruk van wat Moore en de postmodernisten hebben gedaan. Ze vinden dat zij geen adequaat antwoord gaven op de noden van hun tijd.

De architectuur van de jonge Moore is een belevenis, een feest. Hoewel hij geen politieke ruimtes wil creëren, is het niet uitgesloten dat enkele van zijn ontwerpen het 'handelen' een plaats kunnen geven. In de architectuur van de latere Moore lost het individu op, zoals Toshio Nakamura¹³ zegt. Het uitdagende aspect is weg. De geschiedenis biedt zich hapklaar aan. Dat gaat ten koste van wat we de 'actief pluralistische dimensie' van architectuur kunnen noemen.

¹ Robert Venturi voerde het begrip 'decorated shed' in. Hij bedoelt daarmee een eenvoudig volume dat doormiddel van ornament mensen aanspreekt. Tegenover de 'decorated shed' staat de 'duck'. Een gotische kathedraal is een voorbeeld van een 'duck'. Het gebouw heeft zelf een vorm die spreekt. Venturi zag ooit een gebouw in de vorm van een eend, vandaar de naam 'duck'.

² Van der Speeten, G., "Paviljoen van het hart." *De Standaard*, 31 januari 2007, pp. 23.

³ Van der Speeten, G., "Paviljoen van het hart." *De Standaard*, 31 januari 2007, pp. 23.

⁴ Galle, C., "Eenmansactie houdt ondergrondse parking tegen in Blankenberge." *De Morgen*, 20 januari 2007, pp. 15.

⁵ Meijer, J., "Antwerpse scholen weigeren de hoofddoek." *De Morgen*, 13 november 2006, pp. 1.

⁶ Loobuyck, P., El Omari, M., "Actief pluralisme is te verkiezen boven strikte neutraliteit." *De Standaard*, 26 september 2006, pp. 59.

⁷ Stouthuysen, P., "Kerstessay (3). Het is niet wat je zegt, maar hoe je het zegt. Ik denk, dus ik zeg." *De Standaard*, 28 december 2006, pp. 24.

Stouthuysen, P., "Kerstessay (4). Anders gaan praten." *De Standaard*, 29 december 2006, pp. 22.

⁸ King Jr., M. L. (1963, 28 augustus), *I Have a Dream*.

⁹ Corijn, E., Gutwirth, S., "Niet Vlaanderen, maar Brussel, Antwerpen en Gent." *De Morgen*, 23 januari 2007, pp. 12.

¹⁰ Arendt, H. *Vita Activa*.

¹¹ Visker, R., *Vreemd gaan en vreemd blijven: Filosofie van de multiculturaliteit*, 2005, Amsterdam: Uitgeverij Sun,

¹² Moore, C., "You Have to Pay for the Public Life." In Kevin Keim (red.), *You Have to Pay for the Public Life: Selected Essays of Charles W. Moore*, pp. 110-141.

José Ortega y Gasset (1883-1955) is een Spaanse filosoof.

¹³ Nakamura, T., "Editor's Introduction." *a+u*, 1992(augustus), pp. 5.

TIJDBEELD

Kerouac, J., *On the Road*, 1957, London: Penguin Books.

Carter, C. (red), Ginsberg, A. *Spontaneous Mind: Selected Interviews 1958–1996*, 2001, London: Penguin Books.

DE WERELD VAN DE FILOSOFIE

Arendt, H., *The life of the mind*, 1978, San Diego: Harcourt Brace Jovanovich Publishers.

Arendt, H., *Vita Activa. De mens: bestaan en bestemming*, 1994, Amsterdam: Uitgeverij Boom.

Arendt, H., *Oordelen: Lezingen over Kants politieke filosofie*, 1996, Amsterdam: Krisis/Parrèsia.

Arendt, H., *Politiek in donkere tijden: essays over vriendschap en vrijheid*, 1999, Amsterdam: Uitgeverij Boom.

Bayerischer Rundfunk in samenwerking met ARTE, *Entretien avec Hannah Arendt*, interview met de Duitse journalist Günter Gaus, 1964, Uitzonden door Arte op 13 oktober 2006.

Breier, K. H., *Kopstukken Filosofie: Arendt*, 2005, Rotterdam: Lemniscaat.

Lubchansky, J.C., O.R.T.F., Bayerischer Rundfunk in samenwerking met ARTE, *Entretien avec Hannah Arendt*, interview met de Franse journalist Roger Errera, 1973, Uitzonden door Arte op 13 oktober 2006.

Rikala, T., You Have to Pay for the Public Life, *Archis*, 1, 2003, p. 117.

Sontheimer, K., *Hannah Arendt*, 2005, Kapellen: Uitgeverij Pelckmans.

Van Den Broeck, K. & Van Humbeeck, H., “De dikke definitie van democratie.” *Knack*, 15 februari 2006, pp.149–152.

Verbrugge, A., *Tijd van onbehagen: Filosofische essays over een cultuur op drift*, 2006, Amsterdam: Uitgeverij Sun.

Verelst, J., “Antwerps justitiepaleis kost geen 250 maar 600 miljoen euro.” *De Morgen*, 5 april 2006, pp. 3.

Visker, R., *Vreemd gaan en vreemd blijven: Filosofie van de multiculturaliteit*, 2005, Amsterdam: Uitgeverij Sun.

West, C., *Keeping Faith*, 1994, New York: Routledge.

Young-Bruehl, E., *Hannah Arendt: Een biografie*, 2005, Amsterdam: Uitgeverij Atlas.

DE WERELD VAN DE SAMENLEVING

Allen, L., *Strange Fruit*, Een Versie opgenomen in 1956 te vinden op de cd 'Billie Holiday: the billie holiday songbook', uitgegeven door het jazz label Verve.

Ansbro, J., "Martin Luther King's debt to Hegel." *The Owl of Minerva*, vol. 26 #1, 1994, pp. 98-100. Geraadpleegd op 29 december 2006 op het World Wide Web: <http://www.autodidactproject.org/other/hegel-mlk2.html>.

D, C. [Ridenhour, C.], *Fight the Power: Over Public Enemy, zwart bewustzijn & de media*, 1997, Amsterdam: Vassallucci.

King Jr., M. L., *The Autobiography of Martin Luther King, Jr. : Early Years*. Geraadpleegd door Willy Schaecken op het World Wide Web: <http://www.stanford.edu/group/King>.

King Jr., M. L., *MIA Mass Meeting at Holt Street Baptist Church*, 1956. Geraadpleegd op 27 januari 2007 op het World Wide Web: <http://www.stanford.edu/group/King>.

King Jr., M. L., *Walk for Freedom*, 1956. Geraadpleegd op 27 januari 2007 op het World Wide Web: <http://www.stanford.edu/group/King>.

King Jr., M.L., *Stride Towards Freedom*, 1958, pp. 44. Geraadpleegd op 29 december 2006 op het World Wide Web: <http://www.autodidactproject.org/other/hegel-mlk2.html>.

King Jr., M. L., *Letter from Birmingham Jail*, 1963. Geraadpleegd door Willy Schaecken op het World Wide Web: <http://www.stanford.edu/group/King>.

King Jr., M. L., *I Have a Dream*, 1963. Geraadpleegd op 27 januari 2007 op het World Wide Web: <http://www.stanford.edu/group/King>.

King Jr., M. L., *Where Do We Go From Here: Chaos or Community?*, 1967. Geraadpleegd op 3 januari 2007 op het World Wide Web: <http://www.autodidactproject.org/my/hegel-mlk.html>.

Marable, M. & Mullings, L., *FREEDOM: A Photographic History of the African American Struggle*, 2002, London: Phaedon.

NAACP (1954), *Brown VS Board of Education*, geraadpleegd door Willy Schaeken op <http://www.stanford.edu/group/King>.

Schaeken, W., *Meesters in Spiritualiteit: Martin Luther King*, 2003, Averbode: Uitgeverij Altioara.

Schaeken, W., *Martin Luther King: Een bron die nooit opdroogt*, 2005, Leuven: Davidsfonds.

Schaeken, W., *Meesters in Spiritualiteit: Rosa Parks*, 2006, Averbode: Uitgeverij Altioara.

Stanford University, artikels in verband met Martin Luther King Jr.
Geraadpleegd op het World Wide Web:
<http://www.stanford.edu/group/King>.

DE WERELD VAN DE ARCHITECTUUR

Baird, G. & Jencks, C. (red.), *Meaning in Architecture*, 1970, New York, NY: George Braziller.

Baird, G., *The Space of Appearance*, 1995, Cambridge, MA: The MIT Press.

Beiner, R. (2005). *Our Relationship to Architecture as a Mode of Shared Citizenship: Some Arendtian Thoughts*. Geraadpleegd op 28 januari 2007 op het World Wide Web: <http://scholar.lib.vt.edu>

Frampton, K., *Moderne Architectuur: Een kritische geschiedenis*, 2001, Roeselare: Roularta Books.

Frampton, K., *Labour, Work and Architecture: Collected Essays on Architecture and Design*, 2002, London: Phaidon.

Gebouwen van Davis Brody Bond. Geraadpleegd op 9 februari op het World Wide Web: <http://www.davisbrody.com>

Giovannini, J., "On Moore Ruble Yudell." *a+u*, 1992(augustus), pp. 6-12.

Heynen, H. e.a. (red), *'Dat is architectuur'. Sleutelteksten uit de twintigste eeuw*, 2004, Rotterdam: Uitgeverij 010.

- Izenour, S., Scott Brown, D. & Venturi, R., *Learning from Las Vegas: The forgotten symbolism of architectural form*, 1977, Cambridge, MA: The MIT Press.
- Jencks, C., *The Language of Post-Modern Architecture*, 1977, New York: Rizzoli.
- Jencks, C., *Post-Modern Classicism*, 1980, London: Architectural Design and Academy Editions.
- Jencks, C., *What is Post-Modernism?*, 1986, New York: St. Martins Press.
- Johnson, E. J. (red.), *Charles Moore: Buildings and Projects 1949-1986*, 1986, New York, NY: Rizzoli.
- Keim, K. (red.), *An Architectural Life: Memoirs & Memories of Charles W. Moore*, 1996, Boston, MA: Bulfinch Press.
- Keim, K. (red.), *You Have to Pay for the Public Life: Selected Essays of Charles W. Moore*, Cambridge, MA: The MIT Press, 2001.
- Kohn, W., O'Connor, J. M., Ojeda, O. R., *Campus & Community: Moore Ruble Yudell Architecture & Planning*, 1997, Rockport, MA: Rockport Publishers.
- Koolhaas, R. & Obrist, H. U., *The Conversation Series (Vol. 4)*, 2006, Köln: Verlag der Buchhandlung Walther König.
- Martin Luther King Memorial. Geraadpleegd op 9 februari 2007 op het World Wide Web: <http://www.mlkmemorial.org>.
- Moore, C., Ruble, J. & Yudell, B., "Tegel Villa." *a+u*, 1992(augustus), pp. 92.
- Nakamura, T., "Editor's Introduction." *a+u*, 1992(augustus), pp. 5.
- Stern, R. A. M., *Pride of Place: Building the American Dream*, 1986, Boston, MA: Houghton Mifflin.
- Team10online. Geraadpleegd op 3 februari 2007 op het World Wide Web: <http://www.Team10online.org>.

UITLEIDING

- Corijn, E. & Gutwirth, S., "Niet Vlaanderen, maar Brussel, Antwerpen en Gent." *De Morgen*, 23 januari 2007, pp. 12.

Bibliografie

Galle, C., "Eenmansactie houdt ondergrondse parking tegen in Blankenberge." *De Morgen*, 20 januari 2007, pp. 15.

Loobuyck, P. & El Omari, M., "Actief pluralisme is te verkiezen boven strikte neutraliteit." *De Standaard*, 26 september 2006, pp. 59.

Meijer, J., "Antwerpse scholen weigeren de hoofddoek." *De Morgen*, 13 november 2006, pp. 1.

Stouthuysen, P., "Kerstessay (3). Het is niet wat je zegt, maar hoe je het zegt. Ik denk, dus ik zeg." *De Standaard*, 28 december 2006. pp. 24.

Stouthuysen, P., "Kerstessay (4). Anders gaan praten." *De Standaard*, 29 december 2006, pp. 22.

Van der Speeten, G., "Paviljoen van het hart." *De Standaard*, 31 januari 2007, pp. 23.

- pp. 25: Hannah Arendt: <http://www.uni-oldenburg.de>
- pp. 36: Terminal in Yokohama van Foreign Office Architects: <http://www.thecityreview.com>
- pp. 36: "Hokusai Wave": <http://www.japan-101.com>
- pp. 40: Black Panthers: <http://arushdy.web.weslyan.edu>
- pp. 40: neonazi's: <http://www.digitaljournalist.org>
- pp. 42: Jesse Jackson op Wattstax: <http://drweber.dk>
- pp. 42: Louis Farrakhan: <http://web.mit.edu>
- pp. 42: Public Enemy, achterkant platenhoes van 'Fear of a Black Planet' (1990): <http://www.kersten-online.com>
- pp. 69: lynchpartij: <http://www.digitaljournalist.org>
- pp. 69: tekst 'Strange Fruit': <http://www.i39.photobucket.com>
- pp. 72: Martin Luther King Jr.: <http://www.vormen.org>
- pp. 75: Thomas Rice als Jim Crow: <http://www.africanamericans.com>
- pp. 76: 'Colored Waiting Room': <http://encyclopedia.quickseek.com>
- pp. 77: 'A Man Was Lynched Yesterday': <http://www.loc.gov>
- pp. 78: Zwarte man na Katrina: <http://www.nbejn.org>
- pp. 81: Rosa Parks: <http://blog.qusan.com>
- pp. 85: sit-in: <http://www.learntoquestion.com>
- pp. 86: Freedom Ride: <http://bidogy.clc.uc.edu>
- pp. 89: King in de gevangenis: <http://www.americaslibrary.gov>
- pp. 91: 'Children's Crusade': <http://www.rethinkingschools.org>
- pp. 91: Birmingham '63: <http://www.abouttimemag.com>
- pp. 93: Washington DC: Google Earth
- pp. 94: Lincoln Memorial, Washington Memorial, Capitool: <http://www.anders.com>
- pp. 94: Martin Luther King Jr.: <http://www.seymour.k12.wi.us>
- pp. 96: Selma: <http://www.africanonline.com>
- pp. 127: Kresge College: <http://humwww.ucse.edu>
- pp. 135: Trenton Bath House van Louis Kahn: <http://www.columbia.edu>
- pp. 136: John Soane: <http://yalepress.yale.edu>
- pp. 137: Monticello van Thomas Jefferson: <http://www.charlottesvilleonline.com>
- pp. 138: Neue Wache van Schinkel: <http://homepage.mac.com>
- pp. 140 & pp. 141: eigen foto's
- pp. 144: Piazza d'Italia: <http://www.users.compaqnet.com>
- pp. 146: Hood Museum: <http://static.flickr.com>
- pp. 152: Sea Ranch: <http://mocoloco.com>
- pp. 153: Loyola Marymount University van Frank Gehry: <http://www-scf.usc.edu>
- pp. 154: Martin Luther King Jr. National Historic Site: <http://www.johnborwick.com>
- pp. 155: Civil Rights Institute: <http://rossbridgeresort.com>
- pp. 155: Civil Rights Memorial: <http://prelectur.stanford.edu>
- pp. 156: Martin Luther King Memorial: <http://www.mlkmemorial.org>
- pp. 167: Paviljoen Toyo Ito: <http://www.destandaard.be>

De fotooverwijzing staat telkens cursief weergegeven.

- Aalto, Alvar:** 35, 104, 146, 152
abolitionisme: 67–68, 74
actief pluralisme: 13, 169, 171–172
animal laborans: 27, 56, 113–115, 118
arbeiden: 16, 26–27, 111–112, 114–116, 118–119, 124
Arendt, Hannah: 12–13, 16–18, 25, 29–32, 37–39, 45–46, 48–57, 65–66, 83–84, 88, 90, 98–100, 102, 104–105, 111–115, 117–122, 128, 143, 147–148, 157, 170–172
Baird, George: 13, 16, 18, 101, 111–112, 114, 118, 120–121, 143, 145, 150
Beat Generation: 11, 14, 50
Beiner, Ronald: 13, 16, 120–122, 171
belofte: 99–100
Black Panthers: 15, 39, 40, 43, 68, 73, 98, 101
Black Power: 15, 39–41, 47, 85
Bond, Max: 17, 94, 154, 155
Brown, John: 67
burgerlijke ongehoorzaamheid: 12, 25, 28, 34, 83–84, 87, 89
Bush, George W: 78–79
Centerbrook: 104, 145–146, 151
Hood Museum: 145, 146, 151
Civil Rights Memorial: 155–157
Civil Rights Movement: 12–14, 17, 55, 65–67, 79–97, 98, 100, 155–157
CORE: 41, 73, 85–86, 92
Derrida, Jacques: 15, 29, 44, 170, 172
différance: 29, 43–44
différend: 29
Disneyland: 12, 35, 48, 51, 101, 127, 151
Douglas, Frederick: 41, 67–68
Du Bois, W.E.B.: 67, 70
Eisenman, Peter: 44, 117, 172
Evers, Medgar: 95
Foreign Office Architects: 36
Frampton, Kenneth: 13, 16–18, 111–121, 123, 125–126, 133, 136, 139, 143, 145, 172
Freedom Ride: 85, 86
Funtown: 48, 90
Gandhi, Mohandas Karamchand: 12, 34–35
Garvey, Marcus: 68
Gehry, Frank: 17, 36, 105, 149, 152–153
Loyola Marymount University: 152, 153, 154
geweldloos verzet: 12, 28, 82–97, 156
Ginsberg, Allen: 14, 38, 50
Hadrianus: 134–135, 138
handelen: 12, 18, 26–27, 30, 45, 54–56, 65–66, 73–101, 112–114, 117, 120–122, 142, 145, 157, 172
Hegel, G.W.F.: 12, 33–35, 47, 97, 117, 143
Heidegger, Martin: 25, 29, 46, 120
Holiday, Billie: 69
homo faber: 27, 37, 56, 111–115, 119, 121, 143
Ito, Toyo: 167, 168
Jackson, Jesse: 41, 42, 43, 98, 156
Jaspers, Karl: 25
Jefferson, Thomas: 11, 51–53, 92, 93, 131, 136, 137, 138, 148, 154, 156–157
Jencks, Charles: 16, 32, 36–37, 44, 105, 111, 118, 143–145, 151, 172
Jim Crow: 67–69, 75, 76, 77, 81
Johnson, Lyndon: 70, 95–96
Kahn, Louis: 17, 35, 104, 123, 133–134, 135, 136, 154–155
Kant, Immanuel: 14, 15, 31, 33, 56–58, 100, 115, 120, 138, 148
Katrina: 78, 79, 145
Kennedy, John Fitzgerald: 86, 88, 91–92, 95
Kennedy, Robert: 86, 88
Kerouac, Jack: 14, 50

- King Jr., Martin Luther:** 12–15, 18, 27–28, 32–34, 38–39, 41, 47–48, 51–52, 55, 65–66, 71, 72, 75–76, 79–88, 89, 90–93, 94, 95–100, 105, 154–157, 170
Koolhaas, Rem: 53, 113, 118
kritisch regionalisme: 111, 113, 120
Ku Klux Klan: 69, 76, 85, 91
Le Corbusier: 35, 44, 118, 122, 124–125, 128, 134, 146, 167
Lee, Spike: 15, 41, 75
Lefort, Claude: 31, 38
Lin, Maya: 27, 155
Lincoln, Abraham: 52, 74, 92–95, 156
Loos, Adolf: 111–112, 116
Lytard, Jean-François: 15, 29
Martin Luther King Memorial: 156, 157
Marx, Karl: 26, 28, 117
McCarthy, Joseph: 38–39
methodisten: 67
MIA: 82–83
Mies van der Rohe, Ludwig: 35, 44, 123, 127–128, 133, 136, 150, 167
MLTW: 48, 127, 151–153
Kresge College: 119, 126, 127, 128, 147, 151–154
Santa Barbara Faculty Club: 151, 153, 172
Sea Ranch: 13, 50, 127, 143, 151, 152
Moore Grover Harper: 104, 144
Moore Ruble Yudell (MRY): 16–17, 103–104, 116, 132, 140, 142, 145–149, 151
Rodes House: 132, 133
St. Matthews Church: 103–104
Tegel Harbor: 17, 131, 139, 140–141, 142
Moore, Charles: 12–13, 16, 18, 32, 35–37, 44, 48–51, 101–105, 119–124, 126–139, 141–147, 149–154, 172
Moore/Andersson Architects: 104, 151
Mumford, Lewis: 43, 93
NAACP: 67–68, 70–73, 76, 77, 79–80, 92, 98–99, 156
nativity: 55, 65–66, 100, 122, 170, 171
Nation of Islam: 15, 40, 41, 42, 43, 68, 73, 92
Neutra, Richard: 35
New York 5: 117
NUL: 73
Nürnberg-wetten: 77–78
On Revolution: 25, 52
oordelen: 14, 37, 56–58, 98, 100, 148, 150
Parks, Rosa: 34, 43, 65, 71, 80, 81, 82, 100
participatie: 101–105
Patriot Act: 78
plaats/place: 12, 16, 48–50, 101, 105, 123, 125, 133, 138
privacy: 32
Public Enemy: 15, 41
PUSH: 41, 73, 98
quakers: 67
Rauschenbusch, Walter: 34–35
Rorty, Richard: 29, 43, 56
Rousseau, Jean-Jacques: 38, 67, 115
Schinkel, Karl Friedrich: 51, 115, 136–137, 138, 139, 141–142, 144
SCLC: 73, 84, 88–92, 96–97
segregatie: 12–13, 28, 55, 65–75, 76, 77–97
sit-in: 84, 85
slavernij: 67–68, 73–74
SNCC: 41, 73, 85, 92, 95, 98, 101
Soane, John: 51, 136, 137
sprawl: 32, 112, 116, 129, 148–149
Stern, Robert: 17, 35, 143, 152
Team 10: 17, 119, 121, 123–125, 128, 134
Tegel: 138–140
Thoreau, Henry David: 34–35
Till, Emmett: 70
totalitarisme: 12, 25, 27, 38–39, 57, 82, 90
Tschumi, Bernard: 150, 172
Underground Railroad: 74

Urban Innovations Group (UIG): 105, 144, 152
Piazza d'Italia: 101, 105, 139, 144, 145-146, 150-151, 167
Venturi, Robert: 16, 35, 37, 43-44, 101, 113
Verbrugge, Ad: 28
vergeving: 99
verschil: 11, 21, 28-29, 31, 39, 44-46, 48, 65-66, 119-120, 129, 147, 150, 169, 171-172
Visker, Rudi: 13, 15, 17-18, 29-32, 39, 45, 53-56, 119, 121, 147, 170-172
vita activa: 14, 16, 26, 28, 45, 54, 56, 65, 111, 115, 120, 143
Vitruvius: 114
vrijheid: 11, 25, 28-29, 50, 54-55, 65-105, 113, 117, 120, 122, 169
Washington DC: 27, 51, 85, 92, 93, 94, 95, 129, 155-157
Washington, Booker T., 67-68
werken: 16-18, 26-27, 101, 105, 111-113, 115, 118-121, 141, 143, 145, 157
West, Cornel: 13, 15, 18, 43-45, 51, 116, 124, 171-172
Witte Huis: 52, 95
Wright, Frank Lloyd: 48, 117-118, 132, 136
X, Malcolm: 40-41, 65, 92